สุภาษิตสอนสตรี
สวัสดิรักษาคำกลอน
และ
เพลงยาวถวายโอวาท
ของ
สุนทรภู่

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

089.95911
ส798ส

าตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร

ง (อนุบรรยงก์) ยรรยง]

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๒

กรมศิลปากร
31 ธ.ค. 2530
หอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดไชยชุมพลชนะสงคราม
จังหวัดกาญจนบุรี

สุภาษิตสอนสตรี

สวัสดิรักษาคำกลอน

และ

เพลงยาวถวายโอวาท

ของ

สุนทรภู่

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

รองอำมาตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร

[*ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง*]

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๒

สุภาษิตสอนสตรี

พิมพ์ครั้งแรก	สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้พิมพ์ประทานผู้มารดน้ำสงกรานต์	พ.ศ. ๒๔๖๖
พิมพ์ครั้งที่สิบ (๑๐๐๐ เล่ม)	ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง]	พ.ศ. ๒๕๑๒

สวัสดิรักษาคำกลอน

พิมพ์ครั้งแรก	สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้พิมพ์ประทานผู้มารดน้ำสงกรานต์	พ.ศ. ๒๔๖๖
พิมพ์ครั้งที่สิบเอ็ด (๑๐๐๐ เล่ม)	ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง]	พ.ศ. ๒๕๑๒

เพลงยาวถวายโอวาท

พิมพ์ครั้งแรก	สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้พิมพ์ประทานผู้มารดน้ำสงกรานต์	พ.ศ. ๒๔๖๖
พิมพ์ครั้งที่สิบเอ็ด (๑๐๐๐ เล่ม)	ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง]	พ.ศ. ๒๕๑๒

เลขห้อง กจ.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์อักษรเพชรเกษม 70/3 ซอยเทอดธรรม บางแค ธนบุรี
นายฉลวย ช่วยรักษา ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2512

เลขหมู่ 089.95911
ส ๗๙๘ส

เลขทะเบียน น. ๓๐ ร. ๖๖๕๔

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง] ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กำหนดวันที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๒ นางอำไพ อิทธิเกษม ผู้เป็นธิดา ได้มาติดต่อกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง สุภาษิตสอนสตรี สวัสดิรักษาคำกลอน และเพลงยาวถวายโอวาท ของ สุนทรภู่ รวมเป็นเล่มเดียวกัน เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

เรื่อง สุภาษิตสอนสตรีนี้ สุนทรภู่เห็นจะแต่งเมื่อราวระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๘๐–๒๓๘๓ พิเคราะห์ตามสำนวน ดูเหมือนหนังสือเรื่องนี้สุนทรภู่จะแต่งขาย เป็นสุภาษิตสำหรับสตรีสามัญทั่วไป ความไม่บ่งว่าแต่งให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดโดยเฉพาะดังเรื่องอื่นบางเรื่อง เช่น เพลงยาวถวายโอวาท และสวัสดิรักษา ต้นฉบับเดิมที่หอพระสมุด ฯ ได้มา เรียกว่าสุภาษิตไทย เป็นคำสมมติของผู้อื่น ดูเหมือนผู้สมมติจะไม่รู้ว่าเป็นกลอนของสุนทรภู่ด้วยซ้ำไป ถ้อยคำในต้นฉบับก็วิปลาสคลาดเคลื่อน ต้องซ่อมแซมในหอพระสมุด ฯ หลายแห่ง แต่นับว่าแต่งดีน่าอ่าน

เรื่อง สวัสดิรักษาคำกลอน สุนทรภู่แต่งในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๖๔ ถึง พ.ศ. ๒๓๖๗ เพื่อถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอาภรณ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมอบให้เป็นศิษย์ศึกษาอักขรสมัยในสำนักของสุนทรภู่ (ความข้อนี้ปรากฏอยู่ในเพลงยาวถวายโอวาท ซึ่งพิมพ์ต่อจากเรื่องนี้แล้ว)

ส่วนเรื่องเพลงยาวถวายโอวาทนั้น สุนทรภู่แต่งในรัชกาลที่ ๓ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๓ เมื่อออกจากราชการแล้วไปบวชอยู่ที่วัดราชบูรณะ เจ้าฟ้าอาภรณ์ซึ่งเจริญพระชันษา ได้เสด็จออกมาประทับอยู่วังนอกและเริ่มผึกหัดเข้ารับราชการ พระองค์ทรงเพิกเฉยไม่กล้าเกื้อหนุนสุนทรภู่ ด้วยเกรงจะเป็นการฝ่าฝืนพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี พระมารดา ยังทรงปรานีสุนทรภู่อยู่ ได้ทรงมอบสมเด็จพระราชโอรสอีกสองพระองค์ซึ่งยังทรงพระเยาว์ คือ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งเรียกกันว่าในสมัยนั้นว่า เจ้าฟ้ากลาง กับเจ้าฟ้าปิ๋ว ให้เป็นศิษย์สุนทรภู่ เช่นเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เคยมอบเจ้าฟ้าอาภรณ์ให้เป็นศิษย์มาก่อน และทรงอุปถัมภ์บำรุงสุนทรภู่อยู่ตลอดมา สุนทรภู่ได้รับความสุขอยู่ไม่นานก็ต้องอธิกรณ์ ถูกขับไล่ออกจากวัดราชบูรณะ สุนทรภู่คิดจะออกไปอยู่ตามหัวเมืองรอให้เรื่องอธิกรณ์สงบเงียบ ก็จะกลับเข้ามาอยู่กรุงเทพอีก จึงได้แต่งเพลงยาวบทนี้ทูลลาและถวายโอวาทเจ้าฟ้าซึ่งเป็นศิษย์ทั้งสอง แล้วจึงออกเดินทางไปจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต่อมาเกิดเปลี่ยนความคิด กลับลงมาอยู่ที่วัดอรุณราชวราราม

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ รองอำมาตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง] ผู้วายชนม์ ให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ รองอำมาตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง] เป็นปิตุปัฏฐานธรรม และได้ให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้แจกจ่ายเป็นกุศล

วิทยาทาน ขออำนาจกุศลทั้งปวงนี้จงเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ รองอำมาตย์ตรี ขุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง] ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลตามควรแต่คติวิสัยในสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๘ มีนาคม ๒๕๑๒

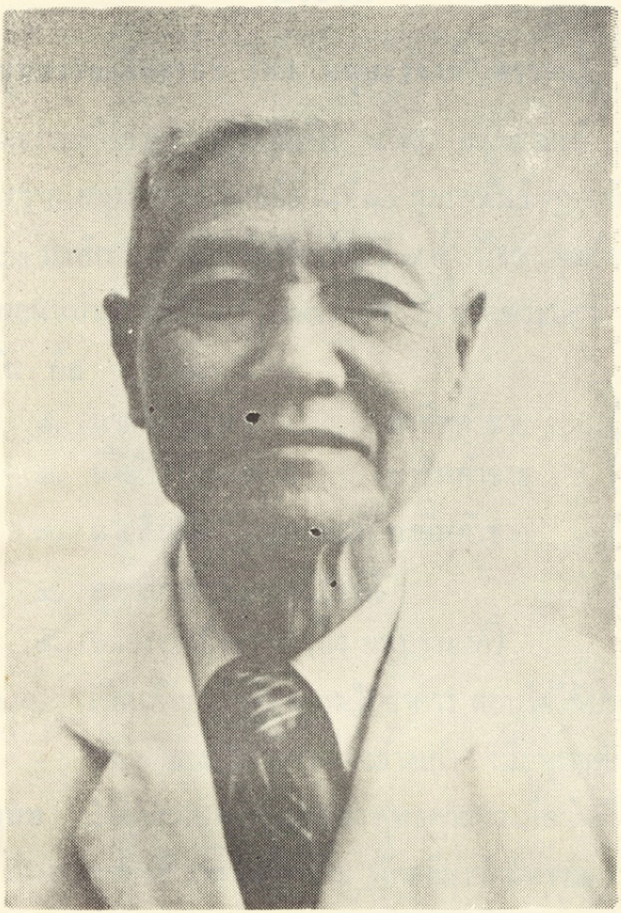

ขุนยรรยงกิจจากร

[ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง]

ชาตะ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๔๒๔

มตะ ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๑๑

ประวัติ

ขุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง]

ขุนยรรยงกิจจากร นามเดิมชื่อ นายยง อนุบรรยงก์ เป็นบุตรนายเล็กและนางวาด อนุบรรยงก์ เกิดเมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๒๙ เวลา ๐๖.๐๐ นาฬิกา ตรงกับวันจันทร์แรม ๗ ค่ำ ปีจอ จุลศักราช ๑๒๔๘ ที่บ้านตำบลถนนบำรุงเมือง อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร มีพี่น้องร่วมบิดาเดียวกัน คือ

๑. นายอี่ ยรรยง อาชีพค้าขาย (ถึงแก่กรรม)
๒. นายปิ่ว แดงสุภา อาชีพค้าขาย (ถึงแก่กรรม)
๓. นายสิงห์โต อนุบรรยงก์ อาชีพค้าขาย (ถึงแก่กรรม)
๔. อุบาสิกาพร้อม ชุนโรจน์ (ถึงแก่กรรม)
๕. ขุนยรรยงกิจจากร (ยง อนุบรรยงก์)

การศึกษา เรียนที่โรงเรียนอนุกรมไทยาคาร สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรชั้น ๑ ของประโยคหนึ่งอย่างเก่า เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๒

การอุปสมบท ได้อุปสมบทในพระบวรพุทธศาสนา เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๔๙ ณ พัทธสีมาวัดมหรรณพารามวรวิหาร อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร

การเข้ารับราชการ ได้รับพระราชทานนามสกุล ยศ บรรดาศักดิ์และเครื่องราชอิสริยาภรณ์

แรกเข้ารับราชการในกรมสรรพากร กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๒ และได้ออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๘๕ รวมอายุราชการเป็นเวลา ๓๓ ปี

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม	พุทธศักราช	๒๔๕๒	เข้ารับราชการเป็นเสมียนตรี ในกรมสรรพากร
วันที่ ๑ เมษายน	,,	๒๔๕๓	รับราชการประจำอำเภอ สำเพ็ง จังหวัดพระนคร
วันที่ ๑ พฤษภาคม	,,	๒๔๕๓	เป็นเสมียนโท ตำบลบ้อม ปราบศัตรูพ่าย อำเภอสำเพ็ง
วันที่ ๑ สิงหาคม	,,	๒๔๕๔	เลื่อนเป็นนายตรวจชั้น ๓
วันที่ ๑๐ กันยายน	,,	๒๔๕๔	รับราชการตำบลวรจักร์ อำเภอสำเพ็ง
วันที่ ๒ ธันวาคม	,,	๒๔๕๔	อาสาสมัครเป็น พลเสือป่า หมู่ ๔ กองร้อยหลวง กรุงเทพ ฯ
วันที่ ๙ ธันวาคม	,,	๒๔๕๔	ได้รับพระราชทานเข็มไอย-ราพต
วันที่ ๙ ธันวาคม	,,	๒๔๕๕	ได้รับพระราชทานเหรียญ บรมราชาภิเษก เหรียญเงิน รัชกาลที่ ๖
วันที่ ๒๒ ธันวาคม	,,	๒๔๕๗	เลื่อนเป็น สมุหบัญชี ชั้น ๒ ตำบลพาหุรัด อำเภอพระ-นคร
วันที่ ๑ สิงหาคม	,,	๒๔๕๙	เป็นสมุหบัญชีอำเภอพาหุรัด
วันที่ ๑ มีนาคม	,,	๒๔๖๐	เลื่อนเป็นสมุหบัญชี ชั้น ๑
วันที่ ๒๕ มกราคม	,,	๒๔๖๒	ได้รับพระราชทานนามสกุล “อนุบรรยงก์”

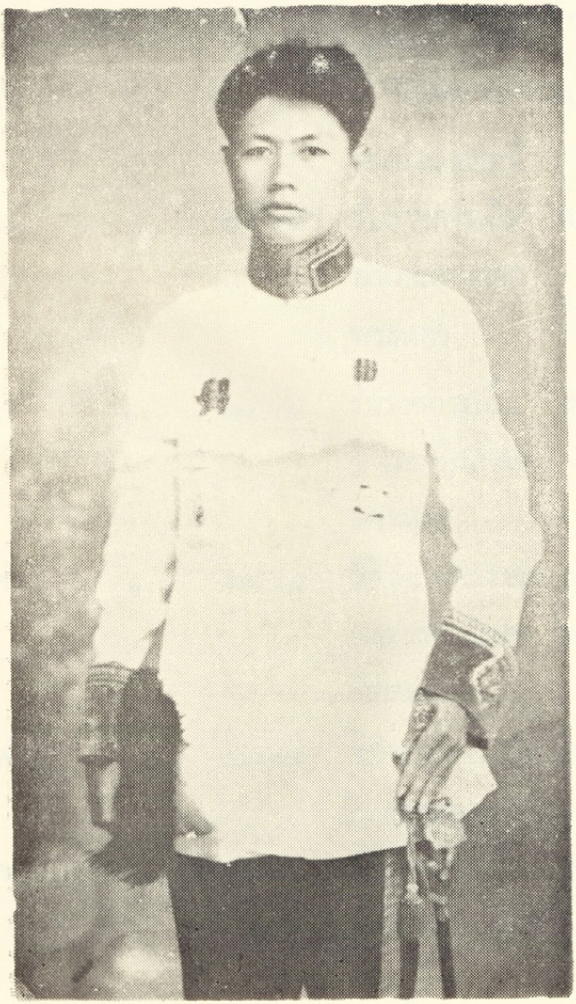

ภาพถ่ายเมื่อเข้ารับราชการ

วันที่	๒๗	ธันวาคม	พุทธศักราช	๒๔๖๔	ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น ขุนหมื่นในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ "ขุนยรรยงกิจจากร"
วันที่	๓๐	ธันวาคม	,,	๒๔๖๔	ได้รับพระราชทานยศเป็น รองอำมาตย์ตรี
วันที่	๒๓	มิถุนายน	,,	๒๔๖๕	รับราชการเป็น สมุหบัญชี อำเภอสามแยก จังหวัดพระนคร
วันที่	๑๙	มกราคม	,,	๒๔๖๖	รับราชการเป็น สมุหบัญชี อำเภอบ้านทวาย จังหวัดพระนคร
วันที่	๒๕	กุมภาพันธ์	,,	๒๔๖๘	ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก เหรียญเงินรัชกาลที่ ๗
วันที่	๑๐	กุมภาพันธ์	,,	๒๔๗๐	รับราชการเป็น นายสำรวจ อำเภอคลองสานจังหวัดธนบุรี
วันที่	๒๐	มกราคม	,,	๒๔๗๒	รับราชการเป็น สมุหบัญชี อำเภอบางยี่เรือ จังหวัดธนบุรี
วันที่	๘	พฤศจิกายน	,,	๒๔๗๓	ได้รับพระราชทานเหรียญทองมงกุฎสยาม
วันที่	๖	เมษายน	,,	๒๔๗๕	ได้รับพระราชทานเหรียญเงิน

			ที่ระลึกในงานฉลองพระนคร ครบ ๑๕๐ ปี
วันที่	๘ พฤศจิกายน	,,	๒๔๗๗ ได้รับพระราชทานเหรียญจักรพรรดิมาลา
วันที่	๑๐ ธันวาคม	,,	๒๔๗๗ ได้รับพระราชทานเหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ
วันที่	๒๐ กันยายน	,,	๒๔๘๐ ได้รับพระราชทานอิสริยาภรณ์เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย
วันที่	๑๙ กันยายน	,,	๒๔๘๔ ได้รับพระราชทานราชอิสริยาภรณ์เบญจมาภรณ์ช้างเผือก
วันที่	๑ เมษายน	,,	๒๔๘๕ รับพระราชทานบำนาญอายุ ๕๕ ปี
วันที่	๑ มิถุนายน	,,	๒๔๘๕ ได้จดทะเบียนนามสกุลตามราชทินนาม ยรรยงกิจจากรในสมัยเปลี่ยนนามสกุล ใช้ราชทินนาม แต่ได้ตัดให้สั้นเข้าว่า “ยรรยง” แปลว่า งาม-สง่า กล้าหาญ
วันที่	๕ พฤษภาคม	,,	๒๔๙๓ ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก เหรียญเงินรัชกาลปัจจุบัน

การสมรสและครอบครัว

ขุนยรรยงกิจจากรได้สมรสกับนางสาวนวล โรจนนาค ธิดาพระชำนิ

เนติสาร (ดิศ โรจนนาค) และนางชำนิเนติสาร (หรุ่น โรจนนาค) เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๘ มีบุตรและธิดารวมทั้งหมด ๑๑ คน ที่มีชีวิตอยู่จนโต ๖ คน ดังมีรายนามดังต่อไปนี้

๑. นายประยูร ยรรยง ชาตะ ๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๙ สมรสกับนางสาวแฉล้ม จะงาม

๒. นายเย็อน ยรรยง ชาตะ ๘ เมษายน ๒๔๕๒ สมรสกับนางสาวสมจิตต์ ชยานุชิต มตะ ๒๒ สิงหาคม ๒๕๐๒

๓. ชาย ชาตะ–มตะ ๒๔๕๔

๔. นายใย ยรรยง ชาตะ ๒ กรกฎาคม ๒๔๕๖ สมรสกับนางสาวมาลี ตมิศานนท์

๕. นายประเสริฐ ยรรยง ชาตะ ๑๘ มีนาคม ๒๔๕๙ สมรสกับนางสาวพิศมัย สุนทรจามร

๖. หญิง ชาตะ–มตะ ๒๔๖๐

๗.๘. ชายคู่แฝด ชาตะ–มตะ ๒๔๖๑ อายุได้หกเดือน

๙. นางอำไพ อิทธิเกษม ชาตะ ๑๗ มีนาคม ๒๔๖๓ สมรส กับ นายอาทร อิทธิเกษม

๑๐. นายประหยัด ยรรยง ชาตะ ๑๘ มีนาคม ๒๔๖๗ สมรส กับนางสาว บังอร รูปเจริญ

๑๑. หญิง ชาตะ–มตะ ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๖๙

นางยรรยงกิจจากร (นวล อนุบรรยงก์) ได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๔๖๙ หลังจากคลอดธิดาเมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๖๙ เนื่องจากโลหิตเป็นพิษ ขุนยรรยงกิจจากรและนางยรรยงกิจจากรได้สมรสอยู่ร่วมกันมาเป็นเวลา ๒๑ ปี ทั้งสองต่างรักใคร่ทะนุถนอมน้ำใจกันมาก หลังจากมรณกรรมของนางยรรยงกิจจากร แล้วขุนยรรยงกิจจากรเพิ่งมีอายุได้ ๔๐ ปี ไม่ได้

แสวงหาความสุขส่วนตัวคือไม่ได้สมรสใหม่อีก พยายามเลี้ยงดูลูกเล็ก ๆ ด้วยตนเองจนเติบโตมีอาชีพมีครอบครัวเป็นหลักฐาน มีหลานเหลนสืบตระกูลถึง ๕๐ คนตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๖๙ จนถึงพุทธศักราช ๒๕๑๑ เป็นเวลาถึง๔๒ปี นับว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากผู้หนึ่ง

ท่านมีบุตรเป็นชาย ๘ คน หญิง ๓ คนรวม ๑๑ คน ที่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นชาย ๔ คน หญิง ๑ คน รวม ๕ คน

มีหลานปู่เป็นชาย ๑๖ คน หญิง ๒๓ คนรวม ๓๙ คน ที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นชาย๑๖ คน หญิง ๑๙ คนรวม ๓๕ คน

มีหลานตาเป็นชาย – คน หญิง ๑ คนรวม ๑ คนที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นชาย – คน หญิง๑ คนรวม ๑ คน

เป็นปู่ทวดเป็นชาย ๓ คน หญิง ๙ คนรวม ๑๒ คน ที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นชาย ๓ คน หญิง ๙ คน รวม ๑๒ คน

เป็นตาทวดเป็นชาย – คนหญิง ๑ คนรวม ๑ คนที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นชาย – คนหญิง ๑ คนรวม ๑ คน

รวมหลานเหลนเป็นชาย ๑๙ คนหญิง ๓๔ คนรวม ๕๓ คน ที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นชาย ๑๙ คน หญิง ๓๐ คนรวม ๔๙ คน

รวมลูกหลานเหลน เป็นชาย ๒๗ คน หญิง ๓๗ คน รวม ๖๔ คน ที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นชาย ๒๓ คนหญิง ๓๑คน รวม ๕๔ คน

ขุนยรรยงกิจจากรเป็นผู้มีสุขภาพสมบูรณ์ ขาว สูงโปร่ง สูง ๑๗๕ เซ็นติเมตร หนัก ๗๐ กิโลกรัม แข็งแรงมือนามัยดีเดินเก่ง มีอารมณ์ยิ้มแย้มแจ่มใส สุขุมเยือกเย็น เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามากและอาศัยพระธรรมเป็นหลักในการดำเนินชีวิตตลอดมา จึงมีความสุขสงบตลอดอายุขัย

เมื่อออกรับพระราชทานบำนาญแล้ว ได้เข้าวัดหมั่นปฏิบัติธรรมที่วัดมหรรณพารามและรับใช้ท่านเจ้าอาวาส โดยเป็นผู้ช่วยไวยาวัจกรตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๘๖ เป็นต้นมา และต่อมาได้ทำหน้าที่แทนคุณพระหัตถสารศุภกิจเป็นไวยาวัจกรตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๙๐ จนเมื่อมีพระราชบัญญัติของคณะสงฆ์ พระราชวรเวที เจ้าอาวาสวัดมหรรณพาราม จึงได้แต่งตั้งเป็นทางการให้เป็นไวยาวัจกรคนที่ ๑ ตำบลเสาชิงช้า อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร ตามคำสั่ง ที่ ๒๑/๒๕๐๘ โดยอนุมัติของเจ้าคณะอำเภอพระนคร

มรณกรรม

ปกติ ขุนยรรยงกิจจากร เป็นผู้มีสุขภาพดี รักษาอนามัยแข็งแรง นอนแต่หัวค่ำ ตื่นนอนเช้าเป็นประจำ ไม่ปรากฏว่าเคยนอนตื่นสายเลย ขยันเดินบริหารกาย ไม่เคยต้องรักษาพยาบาล ไปหาแพทย์ตรวจรักษาอยู่เสมอ ไม่มีโรคร้ายเบียดเบียนประการใด เมื่ออายุย่างเข้า ๗๕ ปี นัยน์ตาทั้งสองข้างเริ่มมืดมัว มองไม่ค่อยเห็นชัดเนื่องจากเป็นต้อกระจก

วันที่ ๑๘ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๐๕ ได้เข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช ได้ผ่าตัดลอกนัยน์ตาข้างซ้ายเอาต้อกระจกออกข้างหนึ่ง และรอคอยการผ่าตัดข้างขวาต่อไป

วันที่ ๕ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๗ ได้ประสบอุบัติเหตุถูกรถจักรยานยนต์ชนในทางม้าลายหน้าธนาคารออมสินสาขาราชดำเนิน แล้วคนขับหนีไป ได้รับบาดเจ็บหกล้มฟกช้ำดำเขียว นัยน์ตาข้างขวาถูกกระทบกระเทือนมาก เป็นหนอง ต้องเข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราชอีกครั้งหนึ่ง ต้องทำการผ่าตัดเสียนัยน์ตาข้างขวาไปข้างหนึ่ง เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๗ แต่กำลังวังชายังแข็งแรงเดินได้เก่ง

ต้นเดือนเมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๑ เริ่มรับประทานได้น้อยกว่าปกติ (ปกติรับประทานน้อยอยู่แล้ว) และไม่ค่อยแข็งแรงเหมือนเดิม

วันที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑ เริ่มรับประทานไม่ได้ มึนงงอ่อนเพลีย

วันที่ ๙ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑ หกล้มในเวลากลางคืนตอนดึก พอรุ่งเช้าอาการสบายดีขึ้น รับประทานได้

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม ๒๕๑๑ ได้หกล้มซ้ำหน้าห้องน้ำ ได้ไปตรวจทันทีที่โรงพยาบาลเลิศสินนายแพทย์ตรวจไม่พบอาการผิดปกติ นอกจากอ่อนเพลียเพราะรับประทานไม่ได้และรักษาตัวเรื่องกะเพาะอาหารสำหรับคนชรา

วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๑๑ ได้เข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เนื่องจากรับประทานไม่ได้ นายแพทย์ได้พยายามรักษาพยาบาลอย่างสุดความสามารถ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑ เวลา ๒๓.๒๒ นาฬิกา ขุนยรรยงกิจจากรได้ถึงแก่กรรมด้วยอาการสงบด้วยโรคหัวใจวาย สิริรวมอายุได้ ๘๒ ปี ๓ เดือน ๑๖ วัน

หลานของขุนยรรยงกิจจากร มีรายนามดังต่อไปนี้

๑. ชาย กนก ชาตะ ๒๔๗๕

๒. ชาย ยุทธ ชาตะ ๒๔๗๖

๓. หญิง ประภัสสรา ชาตะ ๒๔๗๗

๔. ชาย บวร ชาตะ ๒๔๘๐

๕. หญิง ประยงค์ ชาตะ ๒๔๘๒

๖. ชาย ประจวบ ชาตะ ๒๔๘๔

๗. ชาย ประสิทธิ์ ชาตะ ๒๔๘๗

๘. หญิง บัทมา ชาตะ ๒๔๘๙

๙. ชาย สมชาย ชาตะ ๒๔๙๑

๑๐. หญิง จิตริด ชาตะ ๒๔๙๔ มตะ ๒๔๙๖

๑๑. หญิง ประภัสสร ชาตะ ๒๔๙๖

๑๒. หญิง ประภาศรี ชาตะ ๒๔๙๘

๑๓. หญิง อรรถรส ชาตะ ๒๕๐๑

๑๔. หญิง พนอ ศีตะโกเศศ ชาตะ ๒๔๘๕

๑๕. ชาย ประพันธ์ ชาตะ ๒๔๘๖

๑๖. ชาย ประพัฒน์ ชาตะ ๒๔๘๘

๑๗. ชาย ประพร ชาตะ ๒๔๙๐

๑๘. หญิง ประไพพรรณ ชาตะ ๒๔๙๒

๑๙. หญิง นงนารถ ชาตะ ๒๔๙๔

๒๐. หญิง ปริศนา ชาตะ ๒๔๙๕

๒๑. หญิง รพีพร ชาตะ ๒๔๙๑

๒๒. หญิง โสมพันธุ์ ชาตะ ๒๔๙๔ มตะ ๒๕๐๑

๒๓. หญิง สุทธินี ชาตะ ๒๔๙๘ มตะ ๒๕๐๕

๒๔. ชาย รณชัย ชาตะ ๒๔๗๙

๒๕. ชาย ไพรัตน์ ชาตะ ๒๔๘๐

๒๖. หญิง ทัศนีย์ ชาตะ ๒๔๘๒

๒๗. หญิง ศรีประภา ชาตะ ๒๔๘๔

๒๘. ชาย วราวุธ ชาตะ ๒๔๘๕

๒๙. หญิง รุจนี ชาตะ ๒๔๘๗

๓๐. หญิง จีรวรรณ ชาตะ ๒๔๘๙

๓๑. หญิง มัณทนา ชาตะ ๒๔๙๑

๓๒. หญิง มาลินี ชาตะ ๒๔๙๓

๓๓. ชาย วีรพงษ์ ชาตะ ๒๔๙๖

๓๔. ชาย ชัยสิทธิ์ ชาตะ ๒๕๐๒

๓๕. ชาย ชลิตพันธ์ ชาตะ ๒๕๐๗

๓๖. หญิง ฐิติมา อิทธิเกษม ชาตะ ๒๕๐๔

๓๗. ชาย ยงยุทธ ชาตะ ๒๔๘๖

๓๘. หญิง กัลยา ชาตะ ๒๔๘๙ มตะ ๒๔๙๑

๓๙. หญิง นงนุช ชาตะ ๒๔๙๔

๔๐. ~~ชาย~~ หญิง เสาวนีย์ ชาตะ ๒๔๙๖

เหลนของขุนยรรยงกิจจากร มีรายนามดังต่อไปนี้

๑. หญิง อรุณี ชาตะ ๒๕๐๑

๒. หญิง อรวรรณ ชาตะ ๒๕๐๓

๓. หญิง อุษา ชาตะ ๒๕๐๔

๔.	หญิง	เสาวรัตน์	ชาตะ	๒๕๐๖
๕.	ชาย	ประพนธ์	ชาตะ	๒๕๐๙
๖.	หญิง	เพ็ญพรรณ	ชาตะ	๒๕๑๑
๗.	ชาย	รตพงศ์	ชาตะ	๒๕๑๐
๘.	หญิง	ตุลยา อรรถกฤษณ์	ชาตะ	๒๕๑๑
๙.	หญิง	ยุพเรศ	ชาตะ	๒๕๐๐
๑๐.	หญิง	ยุวดี	ชาตะ	๒๕๐๒
๑๑.	หญิง	ยิหวา	ชาตะ	๒๕๐๔
๑๒.	ชาย	ยศ	ชาตะ	๒๕๐๖
๑๓.	หญิง	ยาดา	ชาตะ	๒๕๐๘

นามสกุล อนุบรรยงก์

ประกาศพระราชทานนามสกุล

วชิราวุธ ปร.

ขอให้นามสกุลของพลเสือป่ายง ตามที่ขอมานั้นว่า "**อนุบรรยงก์**" เขียนเป็นตัวอักษรโรมันว่า "*Anuparyanka*" อันเป็นมงคลนาม

ขอให้สกุล **อนุบรรยงก์** มีความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงอยู่ในกรุงสยาม ชั่วกัลปาวสาน ฯ

พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

วันที่ ๒๕ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๖๒

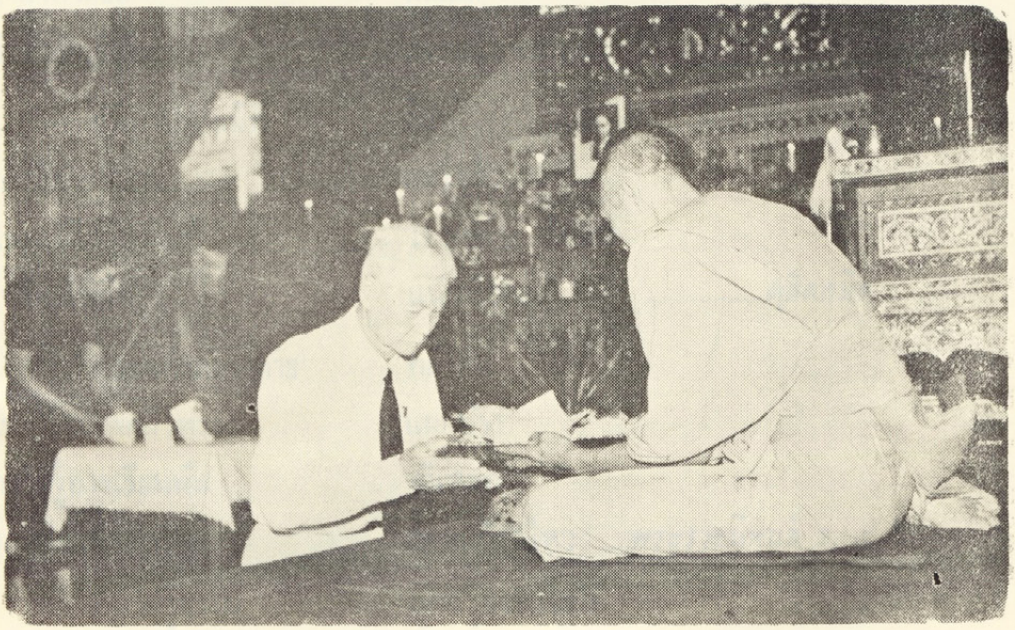

ถ่ายเมื่อ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๓
ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายเยื้อน ยรรยง

จากบันทึกของคุณพ่อ

กรรมใดก่อขึ้นย่อม ยังผล
ดีชั่วดังที่ตน ประพฤติ
ทำดีจักได้ผล ผลเลิศ
ทำชั่วจักเสียจิต เพราะโทษตามทัน

อันบาปทำแม้ที่ ลี้ลับ
ใครมิอาจจับกุม แน่ไซร้
และแม้ไม่รับทัณฑ์ โทษอย่าง ใดเลย
ใจก็คงให้นึก แน่แท้อดสู .....*ดุสิตสมิต*

ฝูงชนกำเนิดคล้าย คลึงกัน
ใหญ่ย่อมเพศผิวพรรณ แผกบ้าง
ความรู้อาจเรียนทัน กันหมด
ยกแต่ชั่วดีกระด้าง อ่อนแก้ฤาไหว ....*พระราชนิพนธ์ ร. ๕*

คนไม่รู้ธรรม สู้คนรู้ธรรมไม่ได้
คนรู้ธรรม สู้คนปฏิบัติธรรมไม่ได้
คนปฏิบัติธรรม สู้คนเป็นธรรมไม่ได้
คนเป็นธรรม เลิศกว่าบุคคลหมดทุกพวก

จงพยายามสร้างความเป็นมิตรกับคนทั่วไป
จงเป็นผู้มีใจเผื่อแผ่อย่าทำใจแคบ
จงพยายามให้สุขแก่คนที่เราไม่ชอบ
จงปรารถนาให้เกิดความสงบสุขแก่ตนเองและคนทั้งปวงตลอดจน
สรรพสัตว์ในสากลโลก

จงทำไม่ได้ยินในคำนินทาของคนอื่น
จงทำไม่เห็นในโทษของคนอื่น
จงไม่ใฝ่ฝันในกรรมที่เศร้าหมอง
จงละเสียซึ่งการระคนด้วยทรชน
จงระลึกถึงความไม่เที่ยงแท้เสมอ
จงประพฤติสิ่งที่ชอบและฝึกฝนให้เป็นคนตรึกตรอง
จงพยายามกระทำตนเป็นคนรื่นเริง
จงคอยระงับโทสะที่เกิดขึ้นให้รีบดับ
จงอย่ากล่าววาจาหรือเจตนาให้ร้ายคนอื่น

คนพูดดีดีแต่ปากหากจะนับ ก็สำหรับฟังเล่นไม่เห็นขำ
ถ้าทำดีหรือว่าดีที่กระทำ นั่นแนะนำให้เจริญเกินราคา
ถ้าคนดีพูดดีเป็นศรีศักดิ์ มีคนรักรสถ้อยอ่อยจิต
ถ้าพูดชั่วตัวตายทำลายมิตร จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพูดจา

ผูกสนิทชิดเชื้อนั้นเหลือยาก ถึงเหล็กฟากผูกไว้ก็ไม่มั่น
จะผูกด้วยมนต์เสกลงเลขยันต์ ก็ไม่มั่นเหมือนผูกไว้ด้วยไมตรี

เป็นมนุษย์สุดดีก็ที่ปาก ถึงจนยากพูดจริงทุกสิ่งสม
ไม่หลอนหลอกปลอกปลิ้นด้วยลิ้นลม คนก็ชมว่าเพราะเสนาะดี

ปล่อยให้ยุ่งแล้วมันแย่แก้มันยาก ยิ่งยุ่งมากมันยิ่งแย่แก้ไม่ไหว
อย่าปล่อยให้ยุ่งนุงนักจะหนักใจ จงแก้ไขอย่าให้ยุ่งนุงนักเอย

ผู้ใดมีอำนาจและวาสนา ธรรมดาหาอะไรก็หาได้
กำหมัดคือยุติธรรมจงจำไว้ ใครหมัดใหญ่ได้เปรียบเทียบเรียบ–
เทียวเกลอ

ใครหมัดใหญ่ย่อมต้องถ่อมกายายอบ ต้องคอยหมอบคอยกราบราบเทียวเหนอ
คอยระแวงแขยงอยู่ละเออ มิได้กล้าเผยอขึ้นดึงดัง
มีอำนาจวาสนาวาจาสิทธิ์ พูดสิ่งใดไม่ผิดเพราะฤทธิขลัง
ถึงพูดผิดกำหมัดซัดลงบั่ง กลายเป็นพูดถูกจังไปทั้งเพ
กำหมัดเล็กลูกเด็กก็เถียงได้ จะส่งเสียงเถียงไปไม่ไหวเหว
ต้องยืมหมัดโตโตไว้โบ๊เบ๊ เดินโอ้เอ้วางปิ่งให้ถึงดี ฯ

-- วิวาหพระสมุทร

ใครจะไว้ใจอะไรก็ไว้เถิด แต่อย่าเกิดไว้ใจในสิ่งห้า
หนึ่งอย่าไว้ใจทะเลทุกเวลา สองสัตว์เขี้ยวเล็บงาอย่าวางใจ
สามผู้ถืออาวุธสุดจักร้าย สี่ผู้หญิงทั้งหลายอย่ากรายใกล้
ห้ามหากษัตริย์ทรงฉัตร์ไชย ถ้าแม้นใครประมาทอาจตายเอย

ข้างบุญแรงแบ่งบาปให้สาบสูญ บุญก็พูนเพิ่มให้ดังใจประสงค์
ข้างบาปแรงแบ่งบุญให้ปลดปลง บาปก็คงวิ่งเข้าเป็นเจ้างาน

ผู้ใดเลี้ยงพ่อแม่ไม่เพิกเฉย

อ่อนน้อมญาติไม่ละเลย เอื้อนโอษฐ์เอ่ยคำสุภาพไม่หยาบคาย
คำสอพลอส่อเสียดนั้นเลิกละ กำจัดมัจฉริยะให้ขาดหาย
วาจาสัตย์แน่นับไม่กลับกลาย ความระคายเคืองโกรธนั้นรำงับ
ผู้นั้นแหละเทพชาวดาวดึงส์ เป็นที่พึงใจแนบแบบฉบับ
เป็นเทวินทร์ปิ่นพิภพเคารพรับ เรียกว่าสัปบุรุษสุดดีเอย

ปราชญ์สรรเสริญว่าธรรมเป็นล้ำเลิศ สุดประเสริฐกว่าทรัพย์ทั้งน้อยใหญ่
ธรรมคุ้มผู้ประพฤติเป็นธรรมไซร้ คงต้องได้ผลงามตามตำรา.....*สาวิตรี*

กรณีคนดีมีศีลธรรม อันควรทำต่อสัตว์ทั้งหลาย
คือมิได้ประทุษและปองร้าย ทั้งด้วยกายวาจาอีกทั้งใจ ---*สาวิตรี*
อันผู้ใดใฝ่ธรรมเป็นเนืองนิจ และรู้จักข่มจิตไม่ย่อหย่อน
ปฏิบัติพร้อมพรั่งดั่งครูสอน คงไม่ต้องอนาทรและร้อนใจ --*สาวิตรี*
ถ้าแม้นไม่ทำดีในแดนดิน จะถวิลถึงสวรรค์นั้นอย่าหา ---*สาวิตรี*
การคบผู้ซื่อตรงทรงคุณธรรม์ ย่อมมีผลอนันต์อันเลิศดี
เสวนะกับผู้ประพฤติธรรม คือคบมิตรเลิศล้ำและเป็นศรี --*สาวิตรี*
จงดูแบบแผนโบราณท่านสอนไว้ ให้กอบกิจโดยไม่นึกประสงค์
ซึ่งบำเหน็จเจตนาและจำนง ตรงอยู่ที่จะกอบกรณีย์ ---*ตามใจท่าน*
อันสตรีไม่มีศีลก็สิ้นสวย บุรุษด้วยไม่มีศีลก็สิ้นศรี
อันภิกษุไม่มีศีลก็สิ้นดี อันธพาลศีลไม่มีถึงหยาบคาย
อันพระธรรมคำสอนที่วอนว่า เป็นเหมือนยาวิเศษกิเลศสิ้น
พึงแล้วทำจำคิดติดชีวิน หมดมลทินสิ้นทุกข์เป็นสุขเอย
ตนของตนเตือนตนให้พ้นผิด ตนเตือนจิตตนได้ใครจะเหมือน
ตนเตือนตนไม่ได้ใครจะเตือน ตนแชเชือนเตือนตนให้พ้นภัย
ถ้าทรัพย์มากหลากมาบัณฑาช่วย คนป่วยก็หายนายก็รัก
ถ้าไร้ทรัพย์อับบัณฑาชะตาพัก คนป่วยหนักรักหน่ายค่อยคลายลง
เรียนให้รู้ดูให้จำทำให้จริง ครบสามสิ่งจะสำเร็จดังประสงค์
ถึงลำบากยากเท่าไหร่ใจมั่นคง สิ่งจำนงคงจะได้ดังใจปอง
ท่านว่าพูดดีกว่านิ่งจริงดีกว่าเท็จ ทำสำเร็จดีกว่าปล่อยให้ค้าง
ท่านว่าไม้ที่จะตั้งตรงสูงได้ ต้องอาศัยความยาว
หัดช้างป่า ต้องมีขอ

ถ่ายเมื่อ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๓
ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายเยื้อน ยรรยง

(๑๗)

จะล่อปลา ต้องมีเหยื่อ
จะขึ้นเรือ ต้องเตรียมพาย
จะค้าขาย ต้องมีทุน
จะทำบุญ ต้องตั้งใจ
จะสอบไล่ ต้องมีวิชา
ผู้มีวาสนา จะคิดได้ไม่นาน.

คำปรารภของเจ้าภาพ

ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณพ่อ ขุนยรรยงกิจจากร (ยง อนุบรรยงก์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันพฤหัสบดี ที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๒ ลูก ๆ มีความประสงค์ที่จะจัดพิมพ์หนังสือสักเล่มหนึ่งเพื่อเป็นอนุสรณ์ ในการจัดเลือกหนังสือ ตั้งใจจะเลือก หนังสือที่มีเนื้อความตรง กับนิสัย และจิตใจ ของคุณ พ่อ ได้พิจารณาเห็นว่า หนังสือที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาและบทกลอนสุภาษิตสอนจิต อันทำให้เกิดประโยชน์แก่ผู้อ่านตามสมควรแก่การปฏิบัติ สุดแท้แต่จะนำมาใช้ดัดแปลงให้เข้ากับกาลสมัย บางทีจะเป็นประโยชน์บ้างไม่มากก็น้อยตามแต่อัธยาศัย เกือบตลอดชีวิตของคุณพ่อ เมื่ออายุครบ ๒๐ ปี ได้บรรพชาในพระบวรพุทธศาสนา เมื่อลาสิกขาบทแล้วก็ยังไปฟังธรรมอยู่เนืองนิตย์ เมื่ออายุ ๔๐ ปีต้องเป็นม่ายก็ได้แสวงหาความสุขทางโลกียชนกลับเข้าวัดฟังธรรมบำเพ็ญกุศลทำบุญทำทานทุกเทศกาลโดยมิได้มีภรรยาใหม่อีกเลย เมื่อรับพระราชทานบำนาญแล้วก็ได้รับใช้ท่านเจ้าอาวาสวัดมหรรณพารามโดยเป็นผู้ช่วยไวยาวัจกรอยู่หลายปี ต่อมาเมื่อมีพระราชบัญญัติของสงฆ์ พระราชวรเวที เจ้าอาวาสวัดมหรรณพาราม ได้แต่งตั้งคุณพ่อเป็นไวยาวัจกรเป็นทางการ เกือบจะพูดได้ว่าตลอดชีวิตของคุณพ่อหมกมุ่นอยู่ในธรรมโดยแท้ ท่านมีความเข้าใจในเรื่องของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ และหนทางแห่งการดับทุกข์ การดับทุกข์ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงดำเนินชีวิตของท่านด้วยความสุขตลอดชีวิตตามสมควรแก่อัตภาพ โดยอุปนิสัยของคุณพ่อเป็นที่ประจักษ์ทั่วไปว่าเป็นผู้มีอารมณ์เยือกเย็น สุขุม ยิ้มแย้มแจ่มใสอยู่ตลอดเวลา และชอบอ่านหนังสือได้ตลอดวันทุกเวลา แม้นัยน์ตาจะมืดมัวมองเกือบไม่เห็นในระยะหลัง คุณพ่อก็ยังชอบอ่านอยู่เสมอและมักจะจดจำและบันทึกคำกลอน สุภาษิต ข้อธรรมะและความรู้รอบตัวใหม่ ๆ เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ไว้ในสมุดบันทึกเล่มเล็ก ๆ หลายสิบเล่ม ลูกคิด

ว่าบางทีจะเป็นประโยชน์บ้างไม่มากก็น้อย อยากรวบรวมสุภาษิตคำกลอนที่คุณพ่อท่องจำได้ ฯลฯ มารวมพิมพ์ไว้ด้วย ถ้าเช่นนั้นหนังสือเล่มนี้คงจะมีขนาดใหญ่กว่าเล่มนี้หลายเท่า ลูกคิดว่าคุณพ่อมีพระธรรมเป็นที่ยึดมั่นในการดำรงชีวิต และมีบทกลอนเก่า ๆ สุภาษิตสอนจิต ฯลฯ เป็นเครื่องปลอบประโลมใจ เมื่อเราสามารถ จดจำและนำมาใช้เป็นคติในเวลาและโอกาสที่ถูกต้องตรงกับความรู้สึกในใจระบายสิ่งขัดข้องใจด้วยการระลึกถึงคำกลอน ฯลฯ เพราะยังเป็นมนุษย์ปุถุชนอยู่ การผิดพลาดใด ๆ อันเกิดจากการพิมพ์หนังสือนี้ ขอได้โปรดอภัยลูกด้วย

ขออำนาจแห่งกุศลบุญราศี ทั้งมวล ที่คุณพ่อได้ประกอบและสร้างสมไว้ตลอดจนลูกหลานบรรดาญาติมิตรและท่านผู้มีเมตตาจิตได้บำเพ็ญกุศล อุทิศให้จงรวมเป็นพลวปัจจัยส่งผลให้คุณพ่อ ประสบอิฏฐวิบูลย์ มนุญผล ในภพหน้าทุกประการ ฯ

อนุสสรณียกถา

ท่านขุนยรรยงกิจจากร ผู้เป็นไวยาวัจกรของวัดมหรรณพาราม ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่นี้มากว่า ๒๐ ปี ในสมัยเมื่อ พ.ท. พระหัตถสารศุภกิจ เป็นไวยาวัจกร ท่านก็ได้เป็นผู้ช่วย ได้มารักษาศีล ฟังธรรมทุกวันพระ ครั้นต่อมาในราว พ.ศ. ๒๔๙๐ พ.ท. พระหัตถสารศุภกิจ ชรามาก และบ้านก็อยู่ไกล จึงได้มอบหมายให้ ท่านขุนยรรยงกิจจากร ปฏิบัติหน้าที่ไวยาวัจกรแทน ในการติดต่อกับกรม หรือธนาคาร ท่านก็ได้ปฏิหน้าที่นี้มาตลอดที่ท่านยังมีสุขภาพดี ได้มานำอุบาสก อุบาสิกาทำวัตร และประกาศอุโบสถ ฟังเทศน์ทุกวันพระเสมอมิได้ขาด ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ เมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน จึงได้แต่งตั้งเป็นไวยาวัจกรตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ เพราะก่อนนี้ ไม่มีการแต่งตั้งเป็นทางการ การปฏิบัติในหน้าที่ไวยาวัจกร ทำโดยศรัทธา มีความเลื่อมใสและเป็นบุญเป็นกุศล เพราะคำว่า "ไวยาวัจกร" ก็แปลว่า ผู้กระทำการขวนขวายหรือช่วยเหลือ เป็นกุศลมัยส่วนหนึ่ง ที่เรียกว่า "เวยยาวัจจมัย" แปลว่า บุญสำเร็จด้วยการช่วยขวนขวาย หน้าที่ไวยาวัจกร เป็นผู้ช่วยเหลือพระเจ้าพระสงฆ์ และเป็นตัวแทนของเจ้าอาวาส ในบางกรณีตามพระราชบัญญัติของคณะสงฆ์ ตำแหน่งไวยาวัจกรนี้ก็เป็นเจ้าหน้าที่ผู้หนึ่งของวัด ท่านขุนยรรยงกิจจากร ได้ปฏิบัติหน้าที่นี้มาด้วยความเลื่อมใสศรัทธา และคงต้นคงปลาย คือในสมัยก่อนท่านได้ปฏิบัติอย่างไร แม้มาในสมัยอาตมาภาพ เป็นเจ้าอาวาส ก็ปฏิบัติอย่างนั้น มาในตอนหลังนี้ ประมาณสัก ๔ ปี ท่านได้ย้ายไปอยู่ไกล และสุขภาพไม่ค่อยดี เพราะมีอายุมาก การไปมาก็ไม่สะดวก จึงได้ขาดไปบ้าง และในที่สุดท่านก็ได้ถึงอนิจกรรม โดยความชรา ซึ่งเป็นไปตามสังขาร เพราะสิ่งทั้งหลาย มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความ

แปรไปในท่ามกลาง และมีแตกสลายไปในที่สุด เป็นธรรมดา แต่คุณความดีเท่านั้นยังปรากฏอยู่ รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ รูปร่างของสัตว์ทั้งหลายย่อมย่อยยับไป ชื่อเสียงหาย่อยยับไปไม่ บุญกุศลอันใดที่ท่านขุนได้ปฏิบัติบำเพ็ญมา ขอบุญกุศลอันนั้นจงเป็นพลวปัจจัยให้ท่านขุนจงเป็นสุขในคติภพนั้นเทอญ.

พระราชวรเทวี

เจ้าอาวาสวัดมหรรณพาราม

๒ มีนาคม ๒๕๑๒

คุณพ่อ

เมื่อครั้งคุณแม่ท่านได้จากไปเมื่อ ๔๒ ปีเศษไม่แล้ว อายุของท่านเพิ่งย่างเข้าสู่มัชฌิมวัยเท่านั้น ลูก ๆ เพิ่งจะได้ประสบกับความเปล่าเปลี่ยวใจหายและว้าเหว่สุดที่จะประมาณได้มาแล้วครั้งหนึ่ง บัดนี้คุณพ่อก็ได้จากไปอีกเมื่อ ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๑๑ ลูก ๆ ยิ่งรู้สึกใจหายเปล่าเปลี่ยวและว้าเหว่ใจยิ่งขึ้นเป็นสองเท่า เพราะร่มโพธิ์ร่มไทรอันเป็นที่พึ่ง ที่เคารพ บูชา ได้ล่วงลับไปหมดสิ้น และเมื่อคิดถึงท่านครั้งใด ก็ยิ่งทวีความใจหาย ว้าเหว่ยิ่งขึ้นทุกที ในขณะเดียวกันทำให้ระลึกถึงว่า คุณพ่อได้กล่าวอยู่บ่อย ๆ ว่า ความตายเป็นของธรรมดาย่อมมีแก่ทุกคนทุกชีวิตอันเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของไตรลักษณ์ (ชีวิตเป็นอนิจจัง ฯ) และการคิดถึงความตายเสมอ ๆ นั้นเป็นของดี เป็นเหตุให้รู้จักความหมายของความประมาทดีขึ้นตามลำดับ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ จะได้ละเว้นความชั่ว แล้วให้เร่งกระทำความดีให้มากขึ้น ๆ ในการอบรมสั่งสอนเพื่อสร้างสรรค์ลูก ๆ ให้มีความเจริญก้าวหน้าในทางที่ชอบที่ควรนั้นท่านได้กระทำอยู่เป็นนิจตามโอกาสเสมอมา กล่าวโดยสรุปอย่างย่อ ๆ ก็คือ ให้ประพฤติและปฏิบัติตนอยู่ในกรอบแห่งพุทธศาสนาโดยเคร่งครัด ให้มีความกตัญญูกตเวที ความซื่อสัตย์สุจริต ให้เคารพบุคคลที่ควรจะเคารพบูชา (ข้อนี้หมายถึงเฉพาะผู้มีศีลธรรมอันดีเท่านั้น มิใช่เพียงแต่ผู้มีอำนาจหรือตำแหน่งหน้าที่สูงแต่ไร้คุณธรรมอันดีงาม ทั้งนี้เพราะการให้ความเคารพบูชาบุคคลที่ไม่สมควรนั้นเป็นเหตุหนึ่งที่กระทำให้สังคมบังเกิดความเข้าใจผิดพลาดไขว้เขว ในลักษณะของคนดีคนชั่ว และเมื่อมีการเคารพ ฯ คนชั่วกันมากขึ้นก็ย่อมจะชักจูงใจบุคคลอื่น ๆ ให้พลอยหลงผิด ประพฤติเอาอย่างตามกันไปในทางยกย่อง เทิดทูนคนชั่ว ก่อให้เกิดความเสื่อมและเสียหายแก่สังคมส่วนรวมอย่างยิ่งยวด เช่นในภาวการณ์ที่เห็น ๆ กันอยู่ใน

ปัจจุบันนี้ ฯลฯ....ผู้เขียน) ให้อยู่ด้วยความมีอุดมคติตามสมควร โดยยึดถือหลักการณ์อันเป็นมงคล ฯ ในการครองชีวิตให้น่าดูน่าชมด้วยความงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลางและงามในเบื้องปลายให้สมกับคำว่าเป็นมนุษย์ (เช่นไม่อ่อนไหวไปตามสังคมที่มักชอบหาความดีใส่ตัวแทบทุกทาง โดยไม่คำนึงถึงความเสื่อมโทรมทางจิตใจ หรือความเสียหายต่อหลักการ ฯ ใด ๆ ในขณะนั้น หรือผลที่จะบังเกิดความสับสน วุ่นวาย ฯลฯ ติดตามขึ้นมาในภายหลังแก่สังคมส่วนรวมก็ตามซึ่งจะขอเรียกว่าเป็นการเอาดีทางรัด หรือ "ดีลัด" นี้เป็นที่นิยมกระทำกันจนจะเป็นแฟชั่นหรืออุดมการณ์ของสังคมเมืองไทยขณะนี้แล้ว....ผู้เขียน)

ในเรื่องนี้คุณ พ่อได้ถือปฏิบัติเป็นนิจศีล โดย เคร่งครัดไม่ ว่าจะเป็น เรื่องสำคัญ หรือเรื่องเล็กน้อยไม่สำคัญก็ดี ทั้งนี้ นอกจากจะเป็นคุณประโยชน์สำหรับท่านเองแล้ว ยังเป็นการปลูกฝังตัวอย่างที่ดีงามให้ลูกหลานได้ตระหนักถึงความซื่อตรงต่อตัวเอง และต่อหน้าที่อันเป็นอุดมการณ์ที่จะต้องประพฤติให้เป็นนิสัยติดตัวต่อไปอีกด้วย อนึ่ง ในบางครั้งแม้ว่าลูกบางคนอาจจะกระทำให้ท่านได้รับความเดือดร้อน ผิดหวังในบางเรื่อง แต่ในไม่ช้าคุณพ่อก็หายโกรธ อภัยโทษให้โดยสิ้นเชิง ไม่ถือสาต่อไป

โดยนัยแห่งการอบรมสั่งสอนของคุณพ่อดังได้พรรณนามานี้ ก็เพื่อผลที่จะให้ลูก หลาน ได้ละเว้นความชั่วโดยสิ้นเชิงเป็นประการแรก แล้วให้บำเพ็ญความดีโดยเต็มที่ที่จะกระทำได้ และในประการสุดท้ายก็คือให้เพียรพยายามชำระจิตใจให้สะอาดผ่องใสบริสุทธิ์ ตามแนวคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนา คุณธรรมอันประเสริฐของท่านนี้นับว่าเป็นมรดกอันหาค่ามิได้สำหรับลูก ๆ สมดังคติที่กล่าวว่า บิดา–มารดาเป็นบุพการีของลูก เป็นพระพรหมของลูก และแม้แต่เป็นพระอรหันต์ของลูกโดยประการฉะนี้

ประยูร ยรรยง

พ่อ

เสียงโทรศัพท์ครึ่งที่แจ้ง จากสาย
บอกว่าบิดาวาย ชีพแล้ว
วาบจิตไม่คิดหาย หดหู่
โอ้ว่าร่มโพธิ์แก้ว แต่นี้จากสูญ

อาดูรพูนเทวษโอ้ อกเอย
ตั้งแต่เจ็บไม่เคย ขาดเผ้า
สลดจิตไปคิดเลย จะด่วน จากนา
กรรมบ่งส่งลูกเศร้า โศกซึ้งคะนึงถึง

รำพึงพ่อผู้เปี่ยม ด้วยกา–รุญเฮย
ม้อเมื่อแม่มรณา ขณะนั้น
พ่อยังหนุ่มไม่บ่รารถนา เมียใหม่
เกรงครึ่งถูกบีบคั้น แต่น้อยคอยถนอม

ยอมทนเหนื่อยเพื่อลูกเผ้า ฟูมฟัก
แทนแม่ท่านพิทักษ์ ลูกน้อย
ด้วยจิตห่วงลูกรัก ลูกเล็ก เล็กเฮย
ยามทิวาน้ำช้อย ช่วยเลี้ยงดูมา

พ่อพัฒนาบุตรพ่อให้ ศึกษา
จนใหญ่โตมีอา– ชีพพร้อม
สมตัวอย่างบิดา ดีเลิศ
ลูกยิ่งภูมิใจน้อม จิตโน้มระลึกคุณ

คราลูกวุ่นต่อถ้อย เถียงกัน
พ่อมุ่งนำจำนรรจ์ แนะชี้
ประเด็นเด่นสำคัญ ควรคิด
จนประจักษ์วิจารณ์ชี้ จุดแก้ปัญหา
จำวาจาท่านได้ สั่งสอน
แยงวิจารณ์ความ์
แกกลาวกลกานกลอน ก่อนก้
สุภาษิตประดิษฐ์ตอน เติมต่อ แต่งนา
อธิบายขยายชี้ หากเว้นไป่เห็น
เว้นวิจารณ์ว่างเว้น **สดับฟัง**
มีแต่โง่แถมยัง ไม่รู้
นับวันแต่ถอยหลัง ลงเรื่อย เรื่อยนา
สดับอย่าพึงเป็นผู้ ว่างเว้นวิจารณ์
งานใดเมื่อไม่รู้ จริงจัง
เว้นที่ถามอันยัง **ไป่รู้**
คือประมาทขาดระวัง เว้าเซ่อ
พึงไต่ถามจากผู้ เพียบพร้อมพิทยา
เจรจาเอาแต่ได้ บึงบึ่ง
ไม่อินังสิ่งยัง ไป่รู้
เว้นเล่าลิขิตสัง– **เกตว่าง เว้นนา**
ท่านย่อมว่าเป็นผู้ ว่างเว้นตลอดกาล

“เว้น วิจารณ์ว่างเว้น สดับฟัง” จง วิจารณ์อย่าเว้น สดับฟัง
เว้น ที่ถามอันยัง ไป่รู้ จง ไต่ถามสิ่งยัง ไป่รู้
เว้น เล่าลิขิตสัง– เกตว่าง เว้นนา จง เล่าลิขิตสัง– เกตไป่ เว้นนา
เว้น ดั่งกล่าวว่าผู้ ปราชญ์ได้ถามี จง จิตจงคิดสู้ ปราชญ์พ้นถาไถน

ดีหรือไม่ท่านให้ สอบสวน
อย่าด่วนเดาก่อนควร คิดค้น
ธรรมชาติย่อมแแปรปรวน แปลงเปลี่ยน ได้นา
อยู่ที่เราเริ่มต้น แต่งแก้แปลวิจารณ์

ทำการงานท่านให้ ระวังตน
มุ่งแต่งานแม้ผล ผ่องแผ้ว
ไม่ดีเท่าได้คน ควรคู่ งานเฮย
นอกจากผลเลิศแล้ว ลัภย์ล้ำลำยอง

ปองจิตคิดใคร่รู้ เรื่องใด
เรียนเร่งเพ่งสนใจ จุดนั้น
พึงพินิจสิ่งสงสัย สังเกต
สาวเหตุผลต้นปั้น ติดเต้าตามเสมอ

บำเรอฉลาดด้วย พิทยา
พึงคิดจิตตรวจตรา ตรึกค้น
สงสัยไต่ถามหา เหตุแง่
จนแจ่มกระจ่างแจ้งพ้น ผ่านข้อสงสัย

เข้าใจจำจดไว้ เป็นทุน
ทรัพย์ประดับบัญญาคุณ ค่าล้น
ความจำเพิ่มนำหนุน แนะจิต
ประยุกต์คิดประดิษฐ์ค้น ประโยชน์แล้หลากหลาย

อภิปรายกระทู้ แก้ภา–ษิตเฮย
ท่านกล่าวกลอนพรรณนา น่ารู้
อยากได้ไม่หมั่นหา แล้วจัก ได้ฤๅ
กลดั่งลอบหมั่นกู้ กอบได้ดังหวัง

ตั้งใจดีจักได้ ดังใจ
ไม่ว่าคิดกิจใด กะได้
แม้นมิตริตรองไถล ถลำถลาก
เปรียบดั่งคนอยู่ไร้ สติสิ้นบ่วยการ

วิจารณ์พุทธพจน์พร้อม พรรณนา
แก้ปริศนาพุทธภา– ษิตไซร้
สิ่งเลิศกว่าเงินตรา คืออะ–ไรเฮย
กอปรกิจใดเลิศไร้ โทษแล้สุขศานต์

รสใดหวานเลิศล้น ยิ่งใน โลกเฮย
ชีวิตใดวิไล เลิศแท้
ใครคิดประดิษฐ์ไข คลายออก
ปฏิบัติได้แล้ โลกซ้องสดุดี

มีศรัทธาจิตซึ้ง ศาสนา พุทธเฮย
เป็นบั้จจัยประดา จิตให้
ฉลาดเลิศเกิดปัญญา ปราดเปรื่อง
อริยทรัพย์วิชาใช้ บ่รู้โรยรา

มีมานะกอปรเกื้อ
จิตยึดประพฤติธรรม
"มัชฌิมาปฏิปทา" นำ
ทางเอกไร้โทษแล้
มีใจสุจริตตั้ง
กล่าวสัตย์จริงทุกประการ
หวานเลิศประเสริฐสาร
เป็นอมตวาจาแล้
มีชีวิตเลิศไซร้
จักชนะภัยผอง
บัญญาเลิศประเสริฐครอง
จิตวิมุตวิสุทธิ์แล้ว
สรุปย่นย่อชี้
ธรรมะชำระเกลศชน
ส่วนทางโลกนำพล
ใครยึดประพฤติได้
ใย ยรรยงเทิดถ้อย
ข้อคิดบิดาแจง
บางแห่งปรับปรุงแปลง
เป็นอนุสรณ์ส่งให้
บุญทำกรรมแต่งบั้น
ขอกุศลคาลคล
แด่พ่อซึ่งวายชนม์
จงประยุกต์สุขบั้น

กิจกรรม ดีเฮย
เที่ยงแท้
ปฏิบัติ
เลิศล้ำอำไพ
เป็นประธาน
ถ่องแท้
ใดอื่น
โลกซ้องสดุดี
ต้องสมอง ดีเฮย
ผ่องแผ้ว
จิตสว่าง ไสวแฮ
เลิศชั้นวิสุทธิ์ชน
แจงผล
ผ่องแผ้ว
โลกสุข ศานติ์เฮย
สุขทั้งกายใจ
ที่ถ้อยแถลง
แจกไว้
เติมต่อ แต่งนา
พ่อผู้มีคุณ
เป็นผล ดีเฮย
ดุจนั้น
ชีพล่วง ลับนา
ปลูกให้เป็นบุญ

สรวมคุณไตรรัตน์ล้ำ โลกา
จุ่งเจริญเมตตา ต่อให้
คุณพ่อเพิ่มบุญญา– นุภาพ
ส่งสู่สุคติได้ ตราบท้าวนิพพาน

สารนี้สำเร็จด้วย การุญ–ภาพนา
เมียพี่น้องมิตรหนุน แนะแก้
หากดีเด่นเป็นบุญ บุญส่ง ท่านนา
ใดผิดรับผิดแล้ โปรดได้อภัยเทอญ.

ใย ยรรยง

๒๔ ก.ย. ๒๕๑๑

พ่อ

อินทวงศ์ฉันท์ ๑๒

ลูกน้ำจะขอร้อย วจนถ้อยประพันธ์กวี
ดุจช่อสุมาลี สดุดีเกียรติคุณานุสรณ์
ทุกส่วนตัวลูกแน่ ก็เกิดแต่เลือดในอุทร
เป็นภาคจากบิดร ดนุรู้ประจักษะใจ
ครรภ์แม่ผิวเปรียบ ปราชญ์ก็สุดจะอุปไมย
ไตรโลกก็น้อยไป ที่จะเทียบคุณาอนันต์
พ่อดับลูกดับด้วย ผิวสุขก็สุดจะสรร
ยามเคลื่อนฤชีวัน แทบจะลับระรอนระรอน
มีชนกดุจสุรีย์ เหตุธชี้และสั่งและสอน
เปรียบรัชนีกร ก็จะได้ดุจชนนี
ยามไกลฤทัยเศร้า ก็มิรู้จะร้ายฤดี
ใครเล่าจะปรานี พิสุทธิ์แท้กะเราก็เปล่า
ผู้เดียวพิทักษ์ตัว เหตุฉะนี้ก็เงียบก็เหงา
จากไกลก็ดูราว นภไร้ตะวันและเดือน
มุ่งหมายจะแทนทด ระลึกมั่นมิลบมิเลือน
ทำใดจะได้เหมือน มนนึกตรึกตรึงฤทัย

คุณพ่อขา

อนิจจาเอ๋ยเคยเห็นอยู่เป็นนิตย์
ทุกเช้าเย็นไม่ได้เว้นสักเวลา
เมื่อใกล้ยามสายัณห์ตะวันรอน
ลูกแสนเหนื่อยเมื่อยล้าขาแทบหัก
ลูกไม่คิดว่าพ่อจะไปจาก
พ่อยังแข็งทั้งแรงทั้งกายา
คุณพ่อขยันหมั่นเดินทั้งเช้าเย็น
รักษาอนามัยกายบริหารดี
ทั้งเคร่งเพียรในสวัสดิรักษา
ปฏิบัติวัตรเช้าค่ำไม่คลาดคลาย
วันเสาร์ที่ยี่สิบสี่กุมภาพันธ์
ลูกไม่เฉลียวใจว่าจะเป็นลาง
เพชรนิลจินดาทองมากองให้
สลากออมสินพันธบัตรเงินกู้นี้
เงินออมสินหลายเล่มให้รีบถอน
อนิจจาเอ๋ยลูกไม่คิดเฉลียวใจ
เริ่มวันจันทร์ที่หกพฤษภมาส
คุณพ่อเริ่มมีอาการไม่สบาย
ตอนกลางคืนวันที่เก้าเวลาดึก
ได้ยินเสียงดึงดังดังโครมลง
ลูกได้ชิดรับใช้ในเคหา
พ่อเจรจาด้วยลูกผูกใจรัก
ลูกบทจรสู่เหย้าพ่อเผ้าทัก
ได้ยลพักตร์พ่อสบายหายมืนชา
แต่กรรมพรากต้องครวญไห้หวนหา
แม้ชันษาย่างแปดสิบสามปี
ให้เส้นเอ็นยืดสบายโรคร้ายหนี
วิตามินเอบีซีดีบำรุงกาย
ทุกเช้ามาไม่เคยนอนตื่นสาย
สาธยายภาวนาธรรมเพื่อนำทาง
บีสองพันห้าร้อยสิบเอ็ดรุ่งสาง
คุณพ่อวางสิ่งสูงค่าบรรดาดี
พ่อเก็บไว้คืนไปขมันขมี
เก็บให้ดีเกรงคนอื่นจะได้ไป
รวบรวมก่อนเป็นเล่มเดียวจะดีไหม
แสนอาลัยสลดจิตคิดไม่วาย
พุทธศักราชสองห้าหนึ่งหนึ่งจวนสาย
รับประทานไม่ได้และงวยงง
ลูกนอนนึกคุณพระมหาอานิสงส์
พ่อล้มลงเดินจากเตียงเคียงประตู

พอรุ่งเช้าอาการดูทุเลาขึ้น
เย็นที่สิบเอ็ดล้มซ้ำให้แพทย์ดู
นายแพทย์ตรวจไม่พบผิดปรกติ
เร่งรักษาเรือนโรคให้โศรกคลาย
ที่สิบหกเข้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์
แพทย์ตรวจรักษาพิจารณาไป
ลูกติดตามเฝ้าไข้ในราตรี
คุณพ่อนอนแน่นิ่งสนิทตลอดวัน
โอ้อกเอ๋ยลูกเห็นเช่นประจักษ์
เมื่อพ่อรู้สึกตัวและลืมตา
หันหน้ามานัยนาจ้องมองลูก
รักษาได้สิบห้าวันไม่ทันไร
วันที่สามสิบพฤษภาห้าทุ่มกว่า
แล้วหยุดนิ่งสนิทไม่ลืมตา
อยากร้องไห้ร้องไปท่านไม่กลับ
สุดยื้อยุดหรือฉุดให้หยุดครัน
เมื่อก่อนนี้มีบุญพ่อหนุนเกื้อ
อยู่กับลูกตั้งแต่เกิดกำเนิดมา
ไม่มีเลยพ่อจะทำให้ช้ำจิต
พ่อยิ้มแย้มแจ่มใสน่านิยม
คราวลูกมีทุกข์พ่อทุกข์ด้วย
พร่ำสั่งสอนคิดดีมีธรรมา
สิ้นบุญแม่นานแล้วหนำซ้ำสิ้นพ่อ
พ่อหายมืนรับประทานได้สบายหรู
เพื่อได้รู้เฝ้ารักษาให้ยาคลาย
ลูกดำริไม่นิ่งนอนร้อนใจหมาย
ลูกไม่วายคนึงนึกตรึกตรึงใจ
ให้เลือดก่อนแล้วตรวจและแก้ไข
ให้อ็อกซิเยนน้ำตาลไว้อย่างครบครัน
กลางวันพี่เฝ้าให้อย่างแข็งขัน
ไม่ได้หันพลิกซ้ายหรือย้ายมา
ว่าพ่อรักห่วงลูกไม่น้อยหนา
ไม่เจรจากล่าวคำประการใด
เพราะพันผูกแน่แท้ไม่สงสัย
รันทดใจสุดล้นคณนา
หายใจช้าอ่อนอ่อนลงปลงสังขาร์
อนิจจาคุณพ่อลับดับชีวัน
ชีพท่านลับลอยล่องท่องสวรรค์
สุดคิดสรรคำร่ำพร่ำพรรณนา
คอยเอื้อเฟื้อเผ้ารักเป็นหนักหนา
ทุกทิวาราตรีไม่มีตรม
แม้สักนิดหนึ่งน้อยเท่าเส้นผม
มีอารมณ์เยือกเย็นเสมอมา
พ่อคอยช่วยทุกอย่างไม่กังขา
เป็นดวงตาแสงแก้วชี้แนวทาง
รันทดท้อหม่นไหม้ให้หมองหมาง

พ่อสอนสุภาษิตสอนจิตระวาง
ให้กระจ่างแจ้งจิตคิดไม่เลือน

พ่อของลูกในโลกนี้มีคนเดียว
สุดแลเหลียวหาใครให้ได้เหมือน

สิ่งใดผิดประจักษ์พ่อตักเตือน
คอยเป็นเพื่อนยามทุกข์แสนสุขใจ

เป็นมิ่งขวัญกำลังใจให้ก้าวหน้า
คอยส่งเสริมการศึกษาจะหาไหน

ลูกได้ดีเพราะพ่อคั้งตั้งใจ
พ่อจากไปลูกเศร้าทั้งเช้าเย็น

สิ้นร่มโพธิ์ร่มไทรของลูกแล้ว
สิ้นแสงแก้วส่องสว่างให้ทางเห็น

แสนอ้างว้างเหว่ว้าชะตาเป็น
แสนยากเย็นเห็นกันมาอุราตรม

สิ้นเรือนกายสลายสูญไม่คืนกลับ
พระเพลิงดับผลาญเผาเป็นเถ้าถม

เพียงสูญร่างอย่างเดียวไปตามลม
ความดีสมสร้างไว้ทุกสิ่งอัน

ไม่มีวันสูญไปจากใจลูก
ยังพันผูกประทับจิตสนิทขวัญ

เป็นมรดกอันสูงล้ำค่าสารพัน
ระลึกมั่นค่อยสร่างเศร้าเปลี่ยวเปล่ามา

คุณของพ่อแม่นั้นหนาหนักยิ่ง
ดังอ้างอิงพสุธาและภูผา

รวมทุกข์ใดในโลกที่โศรกมา
ไม่ยิ่งกว่าถึงบิดาน้ำตานอง

คิดถึงพ่อแต่ครั้งลูกยังเด็ก
ตัวเล็กเล็กซุกชนไม่หม่นหมอง

กำพร้าแม่พ่อรับประคับประคอง
เผ้าปกป้องเหมือนดังแม่ดูแลแทน

พ่อรักลูกสุดบูชาหาไม่พบ
ทั่วโลกลบหนึ่งในร้อยหรือในแสน

หาใครไม่ได้แล้วในดินแดน
ลูกยิ่งแสนเศร้าจิตคิดไม่วาย

ลูกเป็นหญิงคนเดียวพ่อฟูมฟัก
อบอุ่นนักพร้อมพี่น้องชายทั้งหลาย

พ่อทำงานเหนื่อยนักจักบรรยาย
สุดขยายให้เด่นเห็นความจริง

อุตสาหะมานะปะทะทุกข์
พอมีสุขเป็นม่ายไม่สูงสิง

พ่อยังหนุ่มเพิ่งสี่สิบขาวสวยจริง
สูงส่งยิ่งมีศักดิ์น่ารักพอ

แม่สื่อชักนำเสนอแนะหญิงให้
ไม่สนใจตัดไปไม่ต้องขอ

ถนอมลูกกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงพะนอ ไม่รีรอตรองตรึกนึกเสียดาย
ตอนกลางวันส่งโรงเรียนให้ศึกษา หาวิชาใส่ตนเร่งขวนขวาย
เพื่อเติบใหญ่มีอาชีพแสนสบาย สั่งสอนสายสุดที่รักในราตรี
พ่อชอบท่องสุภาษิตกลอนสอนหญิง โดยอ้างอิงกล่าวกลอนสุนทรศรี
ของท่านสุนทรภู่บรมกลอนกวี ให้ลูกนี้สนใจจำในคำกลอน
มีสลึงพึงประจบให้ครบบาท อย่าประมาทในคำที่พร่ำสอน
เรามีน้อยใช้น้อยค่อยสังวรณ์ อย่าใจร้อนใช้ให้มากเรายากจน
เห็นเขาโก้เห็นเขางามตามลำบาก เราจนยากออมไว้ไม่ขัดสน
มีเงินฝากออมสินสิ้นกังวล ดอกเบี้ยล้นต้นไม่สูญเพิ่มพูนมา
เกิดเป็นคนหยิ่งในศักดิ์รักเกียรติ์ รู้ละเอียดรู้จักใช้รู้จักหา
ถึงคนว่าค่อนแคะและนินทา มากล่าวว่าเหนียวแน่นก็ตามใจ
อันเงินทองของเขาเขาไม่ชอบ อยากใช้ก็อบช่างเขาตามวิสัย
เงินของเราออมไว้ได้เท่าใด รู้จักใช้ให้สมค่าเงินตราดี
พ่อเข้ารับราชการพระผ่านเกล้า ทุกค่ำเช้าไม่ขาดเก็บภาษี
ทำงานในตำแหน่งสมุหบัญชี ถึงสามสิบสามปีได้ยืนยง
รู้หน้าที่รักงานรักษาสัตย์ กตัญญูกตเวทีดังประสงค์
จนลูกจบการศึกษาดังจำนง ด้วยซื่อตรงจงรักและภักดี
ถึงไม่รวยไม่มีทรัพย์มหาศาล ก็ชื่นบานปรีดิ์เปรมเกษมศรี
ด้วยเราจนเราก็ยังมีไมตรี เอ้ออารีย์กอบเกื้อช่วยเหลือกัน
เมื่อลูกได้เข้ารับราชการแล้ว พ่อผ่องแผ้วสิ้นทุกข์เป็นสุขสันต์
เงินเดือนลูกทั้งหมดที่ได้นั้น ให้พ่อพลันเพื่อใช้จ่ายสบายใจ
พ่อให้เอาใจใส่ในการงาน รู้ประมาณเงินน้อยค่อยค่อยใช้
พยายามทำความดีดังตั้งใจ แม้ราชการไม่มั่งมีเป็นความจริง

อุตส่าห์รีบทำงานแม้นานหนัก
พึ่งตนเองดีกว่าอย่าประวิง
ทำดีแล้วคนไม่เห็นความดี
ทำดีดีสนองกองเพิ่มพูน
พ่อเก็บหอมรอมริบไว้ให้ลูก
ให้ลูกได้มีงานการวิวาห์
คุณพ่อรับราชการมานานนัก
อยู่ให้ลูกสนองคุณนานนานวัน
คุณพ่อขยันหมั่นเข้าวัดฟังธรรม
มุ่งการบุญการกุศลไม่คลาดคลาย
ลูกยังเด็กพ่อไปไหนลูกไปด้วย
เข้ารับใช้พระศาสนาด้วยยินดี
พกหน้าที่ราชการพระผ่านพ้า
ช่วยไวยาวัจกรสนองบุญ
รับใช้อาสางานมานานช้า
พระราชวรเวทีเจ้าอาราม
แต่งตั้งพ่อเป็นไวยาวัจกร
ขอเดชะกองกุศลที่พ่อนิยม
ขอให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์
พ้นการเกิดตายเวียนวนทรมาน
แม้ต้องเกิดชาติใดในมนุษย์
นิราศทุกข์โศรกโรคร้ายสารพัน
ทั้งโทโสโลโภและโมหะ
ขอให้ลูกได้พบพ่อดังจำนง
พ้นฝ่าอุปสรรคให้ได้ทุกทุกสิ่ง
จำจริงจริงผลดีทวีคูณ
ก็ใช่ที่ความดีจะเสื่อมสูญ
อย่าอาดูน้อยใจในชะตา
ซื้อที่ปลูกบ้านสร้างเป็นฝั่งฝา
สมพักตราเป็นสุขอยู่ทุกวัน
ได้หยุดพักผ่อนกายสบายขวัญ
เป็นฉัตร์ชั้นกางกั้นภยันตราย
ทุกเช้าค่ำกราบพระสวดมนต์หมาย
เผ้าขวนขวายศรัทธาธรรมนำทางที
พ่อลูกช่วยก่อพระทรายไม่หน่ายหนี
เป็นเครื่องชี้ทางกุศลและผลบุญ
เข้าอาสาแผ่เผื่อช่วยเกื้อหนุน
เจ้าพระคุณวัดมหรรณพาราม
เกินสิบห้าปีกว่าไม่เกรงขาม
อาศัยตามกฎมหาเถรสมาคม
ช่วยดับรับร้อนเรื่องทางโลกโศรกสม
ทดแทนสมหวังประโยชน์โพธิญาณ
ลอยลิ่วหลุดพ้นห้วงสงสาร
หวังนิพพานชาตินี้ดังว่ากัน
ขอเป็นบุตรสุดรักไม่แปรผัน
เกษมสันต์บริบูรณ์ประยูรวงศ์
ให้ชนะตนเองได้ไม่ไหลหลง
ตามประสงค์หมายมาดทุกชาติเอย.

แด่คุณพ่อผู้มีพระคุณ

ในวาระที่จะได้บำเพ็ญกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพคุณพ่อ ซึ่งนับแต่นี้ไปทั้งชีวิตและร่างกายของคุณพ่อก็จะสูญสลายไป ทำให้ดิฉันนึกถึงความหลังในอดีตที่ได้รู้จักคุณพ่อเมื่อ ๓๗ ปีก่อน ครั้งนั้นบ้านของคุณพ่อยังอยู่ที่ถนนราชดำเนินกลาง ใกล้สี่แยกคอกวัว บ้านของดิฉันอยู่ใกล้สี่แยกเสาชิงช้า ดิฉันกับอำไพเรียนอยู่ที่โรงเรียนสตรีวิทยาสมัยตั้งอยู่ที่ตึกดิน (ถนนราชดำเนินฝั่งตรงข้ามกับโรงเรียนในปัจจุบัน) เราเดินกลับบ้านด้วยกันเสมอ เราสนิทสนมกันมากจึงได้ไปมาหาสู่กันบ่อย ๆ และได้รู้จักกับคุณพ่อแต่ครั้งนั้น เมื่อได้แยกย้ายโรงเรียนไปกันคนละแห่งในปีพุทธศักราช ๒๔๗๗ ก็ยิ่งไปมาหาสู่กันมากขึ้น จนดิฉันรู้สึกว่า ดิฉันเป็นสมาชิกคนหนึ่งในครอบครัวของคุณพ่อ ได้สนิทสนมกับคุณพ่อคล้ายกับเป็นบิดาแท้ ๆ ของดิฉัน ดิฉันได้ซาบซึ้งถึงอัธยาศัยใจคอของคุณพ่อเป็นอย่างดี ใบหน้าของคุณพ่อมีแต่ความยิ้มแย้มแสดงถึงความเป็นผู้มีอารมณ์เย็น และเปี่ยมไปด้วยความเมตตาปรานี ไม่เคยเห็นท่านโมโหเกรี้ยวกราดกับผู้ใด บ้านของคุณพ่อเป็นที่ชุมนุมบรรดาเพื่อนฝูงของลูก ๆ บางครั้งคุณพ่อก็ร่วมวงสนทนาด้วย หากมีอะไรจะช่วยเหลือได้คุณพ่อก็ให้ความช่วยเหลือ ถึงแม้ว่าบ้านของคุณพ่อจะเล็กท่านก็ยังกรุณาแบ่งให้ญาติมิตรที่เดือดร้อนได้พักพิง ไม่เคยบ่นหรือพูดให้กระทบกระเทือนใจใคร น้ำใจของท่านจึงเป็นที่น่าเคารพบูชา ตลอดเวลา ๓๗ ปี ไม่เคยรู้เห็นว่าท่านประพฤติผิดทำนองคลองธรรม ท่านละเว้นสิ่งอบายมุขทั้งมวล บุหรี่ก็ไม่สูบ ยึดมั่นในพระพุทธศาสนาโดยเคร่งครัด ประกอบแต่การบุญการกุศล ท่านเป็นม่ายมาตั้งแต่อยู่ในมัชฌิมวัยก็ไม่ปรากฏว่ามีภรรยาใหม่อีก ท่านอยู่กับลูกตลอดมา เมื่อดิฉันมาเป็นบุตรสะไภ้ของคุณพ่อ ในยามทุกข์ ท่านก็เคยให้

ความช่วยเหลือและบรรเทาความเดือดร้อนให้ ท่านจึงเป็นเสมือนร่มโพธิร่มไทร ซึ่งดิฉันจะลืมเสียมิได้ ตั้งใจว่าจะช่วยดูแลท่านยามเจ็บไข้ หรือยามที่ท่านไม่สามารถช่วยตัวเองได้ แต่ดิฉันต้องรู้สึกเสียใจที่ได้ปฏิบัติท่านเพียงไม่กี่วันในระหว่างที่ท่านรักษาตัวที่โรงพยาบาล ท่านก็ด่วนจากไปอย่างไม่มีวันกลับ เมื่อคืนวันที่ท่านล่วงลับไปนั้นดิฉันได้อยู่ดูใจท่านด้วยรู้สึกเศร้าสลดใจมาก แต่ได้พยายามปลงใจเสียว่า ทุกคนย่อมหนีความตายไม่พ้น

สุดท้ายนี้ดิฉันขอตั้งจิตอธิษฐานให้ผลแห่งกุศลกรรมที่คุณพ่อได้บำเพ็ญไว้ตลอดอายุขัยของท่าน จงสนองให้ท่านได้เสวยสุขในสัมปรายภพด้วย เทอญ.

สมจิตต์ ยรรยง

๑๐ มีนาคม ๒๕๑๒

รำลึกถึงคุณปู่

ข้าพเจ้าค่อนข้างอาภัพที่ไม่มีโอกาสรู้จักคุณปู่ ที่แท้จริงของตนเองเลย คงได้รับแต่คำบอกเล่าจากคุณย่าว่า คุณปู่ถึงแก่กรรมตั้งแต่คุณพ่อของข้าพเจ้ายังเล็ก ๆ อยู่ ด้วยเหตุนี้เมื่อข้าพเจ้าได้รับความเมตตาปรานีจากคุณปู่ (ขุนยรรยงกิจจากร เพื่อนพี่ของคุณย่า) ข้าพเจ้าจึงรู้สึกเคารพรัก และอบอุ่นใจ เหมือนหนึ่งว่า ท่านเป็นคุณปู่ของข้าพเจ้าจริง ๆ ผู้หนึ่ง

ต่อมาคุณพ่อของข้าพเจ้า (พ.ต.ต. พุฒ สำราญวงศ์) ได้ย้ายไปประจำการอยู่ที่สถานีตำรวจภูธร เขต ๖ จังหวัดพิษณุโลก ทั้งคุณย่าและข้าพเจ้าได้ติดตามคุณพ่อไปด้วย เราจึงได้เห็นห่างกับคุณปู่ไปชั่วระยะหนึ่ง เมื่อข้าพเจ้าได้เรียนสำเร็จชั้นมัธยมบริบูรณ์จาก ร.ร. เฉลิมขวัญสตรี พิษณุโลก ก็ได้ลงมาศึกษาต่อที่ ร.ร. นาฏศิลป กรมศิลปากร และพำนักอยู่กับคุณปู่ที่บ้านวัดมหรรณ์ ยังจำได้ว่าแทบทุกเรื่องที่ข้าพเจ้าออกแสดง ณ โรงละครกรมศิลปากร คุณปู่และคุณย่าจะพากันไปชมการแสดงเป็นนิจสิน

น่าเสียดายที่ระยะหลัง ๆ หน้าที่ราชการผูกพันตัวข้าพเจ้าอยู่ตลอดเวลา จึงไม่ใคร่มีโอกาสไปกราบเยี่ยมคุณปู่ แม้กระนั้นเมื่อทราบว่าท่านไม่สบายทีไร ข้าพเจ้าจะพยายามปลีกเวลาไปเยี่ยมท่าน ไม่ว่าท่านจะอยู่ที่บ้านคุณอาอำไพ หรือโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ก็ตาม ในขณะที่ข้าพเจ้ายังไม่คลายความเศร้าโศกที่ต้องสูญเสียคุณย่าและคุณพ่อไปในระยะเวลาใกล้ ๆ กันนั้น ข้าพเจ้าก็ได้รับทราบข่าวมรณกรรมของคุณปู่ ด้วยความเสียใจและเศร้าสลดใจเป็นอย่างยิ่ง สิ่งที่ข้าพเจ้าไม่อาจจะลืมกล่าวไว้ ณ ที่นี้ได้ก็คือ คุณปู่เป็นผู้มีพระคุณยิ่งต่อข้าพเจ้า และ

ครอบครัวของข้าพเจ้ามาก และกล่าวได้อย่างพากพูมใจว่า ท่านได้ให้ความรัก และเอ็นดูต่อข้าพเจ้าประดุจหลานในไส้ของท่านคนหนึ่งทีเดียว

ขออำนาจบุญกุศลราศี ที่บรรดาบุตรหลานและญาติมิตรร่วมกันบำเพ็ญทักษิณานุปทาน จงเป็นผลส่งให้ดวงวิญญาณของคุณปู่ ไปสู่สุคติในสัมปรายภพโน้น เทอญ.

ปราณี สำราญวงศ์

๑๒ มีนาคม ๒๕๑๒

อนุโมทนากุศลและขอบพระคุณ

เมื่อขุนยรรยงกิจจากรได้ถึงแก่กรรม ลูกและหลานได้จัดการบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรมเจ็ดคืนและบรรจุศพไว้ ณ สุสานวัดมกุฎกษัตริยาราม ไม่ได้ออกบัตรเชิญให้บรรดาท่านที่เคารพ ญาติและมิตรทราบโดยทั่วถึง ได้มีท่านผู้มีเมตตาจิตอย่างสูงได้ให้ความกรุณาเป็นเจ้าภาพในงานศพและบำเพ็ญกุศลถวายทานดังต่อไปนี้

วันที่ ๓๑	พฤษภาคม	๒๕๑๑	ลูกและหลาน
วันที่ ๑	มิถุนายน	๒๕๑๑	ข้าราชการฝ่ายเคมีวิเคราะห์ กรมทรัพยากรธรณี
วันที่ ๒	มิถุนายน	๒๕๑๑	กองธรณีวิทยา กรมทรัพยากรธรณี
วันที่ ๓	มิถุนายน	๒๕๑๑	ลูกและหลาน
วันที่ ๔	มิถุนายน	๒๕๑๑	คณะอาจารย์วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา
วันที่ ๕	มิถุนายน	๒๕๑๑	ลูกและหลาน
วันที่ ๖	มิถุนายน	๒๕๑๑	ท่านอธิบดีกรมทรัพยากรธรณี คุณวิชา เศรษฐบุตร และสวัสดิการกรมทรัพยากรธรณี
วันที่ ๗	มิถุนายน	๒๕๑๑	บำเพ็ญกุศลถวายภัตตาหารเพล และมีธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์แล้วบรรจุศพ
วันที่ ๒๐	กรกฎาคม	๒๕๑๑	ทำบุญ ๕๐ วัน ที่วัดมกุฎกษัตริยาราม

วันที่ ๑ กันยายน ๒๕๑๑ ทำบุญ ๑๐๐ วันที่วัดมกุฏกษัตริยาราม
วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒ ทำบุญเนื่องในวันเกิดของ ขุนยรรยง กิจจากรที่วัดมหรรณพารามวรวิหาร

ตั้งศพบำเพ็ญกุศล

วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๑๒ พระราชวรเวที เจ้าอาวาสวัดมหรรณพาราม

นอกจากนี้ท่านผู้มีเมตตาจิตอย่างสูงนำวัสดุ สิ่งของและเงินมาร่วมบำเพ็ญกุศลมากท่านด้วยกัน และท่านผู้มีเมตตาจิตนำพวงหรีด พวงมาลัย กระเช้าดอกไม้มาร่วมเคารพศพมากท่าน

ลูกและหลานขอน้อมสาธุการ และอนุโมทนาในการกุศลที่ท่านได้บำเพ็ญ พร้อมด้วยความขอบพระคุณอย่างสูง.

ลูกและหลาน

สารบาญ

หน้า

สุภาษิตสอนสตรี ๑

สวัสดิรักษาคำกลอน ๑๕

เพลงยาวถวายโอวาท ๒๓

เรียนลัดพุทธศาสนา ของพุทธทาสภิกขุ ๓๑

สุภาษิตสอนสตรี

๏ ประนมหัตถ์นมัสการขึ้นเหนือเศียร
ต่างประทีปโกสุมปทุมเทียน
อันเป็นมิ่งโมลีสี่ทวีป
ก็ล่วงลับดับไกลนัยนา
ฉันชื่อภู่ผู้ประดิษฐ์คิดสนอง
ให้ประเสริฐเลิศล้ำด้วยคำคม

๏ ขอเจริญเรื่องตำรับฉบับสอน
อันความชั่วอย่าให้มัวมีระคาย
ผู้ใดเกิดเป็นสตรีอันมีศักดิ์
สงวนงามตามระบอบให้ชอบกล
เป็นสาวแส้แร่รวยสวยสะอาด
แม้นแตกร้าวรานร่อยถอยราคา
อันตัวต่ำแล้วอย่าทำให้กายสูง
ค่อยเสงี่ยมเจียมใจจะไว้วาง

๏ จะนุ่งห่มดูพอสมศักดิ์สงวน
จะผัดหน้าทาแป้งแต่งอินทรีย์
จะเก็บไรไว้ผมให้สมพักตร์
เป็นสุภาพราบเรียบแลเจริญ
ใครเห็นน้องต้องนิยมชมไม่ขาด
ถึงรูปงามทรามสงวนนวลอนงค์

จำนงเนียรนบบาทพระศาสดา
ดังประทีปส่องทั่วทุกทิศา
สู่มหาห้องนิพพานสำราญรมย์
ขอประคองคุณใส่ไว้เหนือผม
โดยอารมณ์คำริรักชักภิปราย ฯ
ชาวประชาราษฎรสั้นทั้งหลาย
จะสืบสายสุริย์วงศ์เป็นมงคล
บำรุงรักกายไว้ให้เป็นผล
จึงจะพ้นภัยพาลการินทา
ก็หมายมาดเหมือนมณีอันมีค่า
จะพลอยพาหอมหายจากกายนาง
ดูเยี่ยงยูงแวยังมีที่วงหาง
ให้ต้องอย่างกิริยาเป็นนารี ฯ
ให้สมควรรับพักตร์ตามศักดิ์ศรี
ดูฉวีผิวเนื้ออย่าเหลือเกิน
บำรุงศักดิ์ตามศรีมิให้เขิน
คงมีผู้สรรเสริญอนงค์ทรง
ว่าฉลาดแต่งร่างเหมือนอย่างหงส์
ไม่รู้จักแต่งทรงก็เสียงามฯ

๑ ประการหนึ่งซึ่งจะเดินดำเนินนาด ค่อยเยื้องยาตรยกย่างไปกลางสนาม
อย่าไกวแขนสุดแขนเขาห้ามปราม เสงี่ยมงามสงวนไว้แต่ในที
อย่าเดินกรายย้ายอกยกผ้าห่ม อย่าเสยผมกลางทางหว่างวิถี
อย่าพูดเพ้อเจ้อไปไม่สู้ดี เหย้าเรือนมีกลับมาจึงหารือ
ให้กำหนดจดจำแต่คำชอบ ผิดระบอบแบบกระบวนอย่าควรถือ
อย่านุ่งผ้าพกใหญ่ใต้สะดือ เขาจะลือว่าเล่นไม่เห็นควร
อย่าลืมตัวมัวเดินให้เพลินจิต ระวังปิดปกบ้องของสงวน
เป็นนารีที่อายหลายกระบวน จงสงวนศักดิ์สง่าอย่าให้อาย
อนึ่งเนตรอย่าสังเกตให้เกินนัก จงรู้จักอาการประมาณหมาย
แม้นประสบพบเหล่าเจ้าผู้ชาย อย่าชม้ายทำชม้อยตะบอยแล
อันนัยน์ตาพาตัวให้มัวหมอง เหมือนทำนองแนะออกบอกกระแส
จริงมิจริงเขาก็เอาไปเล่าแซ่ คนรังแกมันก็ว่านัยน์ตาคม ฯ

๑ อันที่จริงหญิงกับชายย่อมหมายรัก มิใช่จักตัดทางที่สร้างสม
แม้นจักรักรักไว้ในอารมณ์ อย่ารักชมนอกหน้าเป็นราคี
ดังพฤกษาต้องวายุพัดโบก เขยื้อนโยกก็แต่กิ่งไม่ทั้งที่
จงยับยั้งชั่งใจเสียให้ดี เหมือนจามรีรู้จักรักษากาย
อันตัวนางเปรียบอย่างปทุเมศ พึ่งประเวศผุดพ้นชลสลาย
หอมผกาเกสรขจรจาย มิได้วายภุมรินถวิลปอง
ครั้นได้ชมสมจิตพิศวาส ก็นิราศแรมจรัลผันผยอง
ไม่อยู่เฝ้าเคล้ารสเที่ยวจดลอง ดูทำนองใจชายก็คล้ายกัน
แม้นชายใดใจประสงค์มาหลงรัก ให้รู้จักเชิงชายที่หมายมั่น
อันความรักของชายนั้นหลายชั้น เขาว่ารักรักนั้นประการใด
จงพินิจพิศดูให้รู้แน่ อย่าทำแต่ใจเร็วจะเหลวไหล

เปรียบเหมือนคิดปริศนาอย่าไว้ใจ
อันแม่สื่ออย่าได้ถือเป็นบรรทัด
แต่ล้วนดีมีบุญลูกขุนนาง
อันร้ายดีมิได้เห็นเป็นแต่ว่า
เหมือนเขาหลอกบอกลาภถึงเมืองไกล
ทางไกลตาอุปมาเหมือนเสียงเนตร
เขาจะนำไปให้ตายก็ตายพลัน
อันแม่สื่อคือบีศาจที่อาจหาญ
อย่าเชื่อนักมักตับจะคับโครง
อันความชั่วอยู่ที่ตัวของเราหมด
จงพึ่งหูไว้หูกับผู้คน

◎ คิดถึงตัวหาผัวนี้หายาก

คนสูบฝิ่นกินสุราพาจัญไร
มักเบียดเบียนบีฑาประดาเสีย
ไม่ทำมาหากินจนสิ้นตน
ที่บางคนนั้นชั่วเป็นหัวไม้
ท่านจับได้ใส่ตรวนพรวนคอยาว
เขาเป็นผัวตัวเป็นเมียเสียไม่ได้
ไปเสียลดเสียหลั่นพันธนา
เพราะมีผัวชั่วไปจึงได้ยาก
บ้างเล่นเบี้ยเสียถั่วมัวทะนง
มีข้าวของเคยผูกให้ลูกเต้า
ลงชื่นว่าผ้าผ่อนท่อนสไบ
มันมักไพล่แพลงขุมเป็นหลุมพราง
สารพัดเขาจะพูดนี้สุดอย่าง
มาอวดอ้างให้อนงค์หลงอาลัย
จะคาดหน้าแน่ลงที่ตรงไหน
อย่าควรไปตามคำเขารำพัน
สุดสังเกตเท็จจริงทุกสิ่งสรรพ์
คนทุกวันเชื่อมันยากปากมันโกง
ใครบนบานเข้าสักหน่อยก็พลอยโผง
มันชักโยงอยากกินแต่สินบน
ต้องกำสรดโศกร้างอยู่กลางหน
สืบยุบลเสียให้แน่อย่าแร่ไป ฯ
มันชั่วมากนะอนงค์อย่าหลงใหล
แม้นหญิงใดร่วมห้องจะต้องจน
เหมือนเลี้ยงเหี้ยอัปรีย์ไม่มีผล
แล้วซุกซนตีชิงเที่ยววิ่งราว
ให้พอใจชกตีเขามี่ฉาว
แล้วบอกข่าวโศกศัลย์ถึงภรรยา
มีหาไม่เงินทองก็ต้องหา
ค่าฤชาก็ต้องเสียขายเมียลง
แสนลำบากบอนนักอย่ามักหลง
หน่อยก็ลงจำนำเขาร่ำไป
ก็เบียนเอาสิ้นสุดหาหยุดไม่
เอาไปไขว้เล่นโปจนโซโทรม

ยังแต่เมียเกลี่ยไกล่ไปขายซื้อ
ครั้นรักผัวก็จะมัวด้วยลมโลม
จะคิดทำอย่างไรก็ใช่ที่
ถ้าคนผู้รู้สึกสำนึกตัว
จะหาคู่สู่สมนิยมหวัง
ที่ชายดีนั้นก็มีอยู่ถมไป
แต่ใจคนมักจะรนไปหาผิด
ต้องเดือดดิ้นกินน้ำตาอยู่นองเนือง

๏ เป็นสตรีสุดดีแต่เพียงผัว

ลงจนสองสามจืดไม่ยืดยาว
ถ้าคนดีมิได้ช้ำระยำยับ
คงมีผู้ชูช่วยประคับประคอง
ถ้าแม้นตัวชั่วช้ำระยำแล้ว
เหมือนทองแดงแฝงผ้าเป็นราคี
จงรักตัวอย่าให้มัวราคีหมอง
อย่าเอาผิดมาเป็นชอบประกอบใจ
แม้นรู้จักรักร่างเป็นอย่างยิ่ง
จงกำหนดอุตส่าห์รักษาทรง
อันคำคมลมบุรุษนั้นสุดกล้า
จงระวังตั้งมั่นในสันดาน
เขารักจริงให้สู่ขอกับพ่อแม่
เขาไม่เลี้ยงไล่ขับจะอับอาย
ข้างพ่อแม่ก็จะโกรธพิโรธร่ำ
คอยหารือร่วมภิรมย์เมื่อชมโฉม
ต่อล้มโครมแล้วก็ครวญหวนถึงตัว
ต้องรับหน้ายากแค้นใช้แทนผัว
จะยังชั่วด้วยไม่เฉยชะเลยใจ
จงระวังชั่วช้าอัชฌาสัย
ใช่วิสัยเขาจะชั่วไปทั่วเมือง
ครั้นได้คิดจิตตรอมออกผอมเหลือง
สุดจะเปลื้องราคินให้สิ้นคาว ฯ
จะดีชั่วก็แต่ยังกำลังสาว
จะกลับหลังอย่างสาวสิเต็มตรอง
ถึงขัดสนจนทรัพย์ไม่เศร้าหมอง
เปรียบเหมือนทองธรรมดาราคามี
จะบั่คแผ้วถางผืนไม่คืนที่
ยากจะมีผู้ประสงค์จำนงใจ
ถือทำนองแบบโบราณท่านชานไข
จงอยู่ในโอวาทญาติวงศ์
จะเพริศพริ้งสมสวาทเป็นราชหงส์
อย่าลุ่มหลงด้วยอุบายของชายพาล
เขาย่อมว่ารสลิ้นนี้กินหวาน
อย่าลนลานหลงละเลิงด้วยเชิงชาย
อย่าวิ่งแร่หลงงามไปตามง่าย
ต้องเป็นม่ายอยู่กับบ้านประจานตน
จะจองจำตีโบยออกโหยหน

ด้วยท่านอายขายหน้าประชาชน
ถ้าปะว่าแม่พ่อใจคอร้าย
แม้นชายจนคนขัดพลัดเข้าตัว
จะขึ้งโกรธโทษผู้ใหญ่ว่าไม่รัก
ชั้นพ่อแม่ของตัวไม่กลัวเกรง
ท่านเลี้ยงมาว่าจะให้เป็นหอห้อง
ครั้นลูกตัวชั่วถ่อยน้อยอารมณ์
แม้นลูกดีก็จะมีศรีสง่า
ถึงเพื่อนบ้านฐานถิ่นที่ใกล้ไกล

๏ จงรักนวลสงวนงามห้ามใจไว้
คิดถึงหน้าบิดาและมารดร
เมื่อสุกงอมหอมหวนจึงควรหล่น
อย่าชิงสุกก่อนห่ามไม่งามดี
อย่าคิดเลยคู่เชยคงหาได้
อย่าเกียจคร้านการสตรีจงนิยม
ถ้าแม้นทำสิ่งใดให้ตลอด
เขม้นขะมักรักงานการของตน
เมื่อเหนื่อยอ่อนนอนหลับอยู่กับบ้าน
อะไรฉาวกราวเกรียวอย่าเหลียวแล
ระวังดูเรือนเหย้าแลข้าวของ
เห็นไม่มีแล้วอย่าอ้างว่าช่างมัน
มีสลึงพึงประจบให้ครบบาท
จงมักน้อยกินน้อยค่อยบรรจง
ไม่รักตนเราจึงต้องมาหมองมัว
กลับซื้อชายคิดเอากับเจ้าผัว
เราทำชั่วก็ต้องขายกายเราเอง
เพราะเราคิดผิดนักไม่เหมาะเหม็ง
ใจตัวเองพาหลงไปลงตม
หมายจะกองทุนสินกินชนม
จึงตรอมตรมโกรธบุตรนี้สุดใจ
ญาติวงศ์พงศาก็ผ่องใส
ก็มีใจสรรเสริญเจริญพร ฯ
อย่าหลงใหลจำคำที่ร่ำสอน
อย่ารีบร้อนเร็วนักมักไม่ดี
อยู่กับต้นอย่าให้พรากไปจากที่
เมื่อบุญมีคงจะมาอย่าปรารมภ์
อุตส่าห์ทำลำไพ่เก็บประสม
จะอุดมสินทรัพย์ไม่อับจน
อย่าทิ้งทอดเที่ยวไปไม่เป็นผล
อย่าซุกซนคบเพื่อนไพล่เชือนแช
อย่าเที่ยวพล่านพูดผลอประจ๋อประแจ๋
พึงให้แน่เนื้อความค่อยถามกัน
จะบกพร่องอะไรที่ไหนนั่น
จงผ่อนผันเก็บเล็มให้เต็มลง
อย่าให้ขาดสิ่งของต้องประสงค์
อย่าจ่ายลงให้มากจะยากนาน

ไม่ควรซื้อก็อย่าไปพิไรซื้อ
เมื่อพ่อแม่แก่เฒ่าชรากาล
ด้วยชนกชนนีนั้นมีคุณ
อุ้มอุทรบ้อนข้าวเป็นเท่าไร
ถ้าเราดีมีจิตคิดอุปถัมภ์
จะปรากฏยศยิ่งสิ่งทั้งปวง
เทพไทในห้องสิบหกชั้น
ว่าสตรีนี้เป็นยอดยุพาพาล

๏ ที่บางนางนั้นก็ทำทุจริต
เห็นพ่อแม่ยากไร้ไม่ไยดี
เขาถามไถ่ว่ามิใช่เป็นพ่อแม่
ให้ตามหลังบังคับด้วยคำคม
คนผู้นั้นครั้นตายวายชีวาตม์
ไม่เห็นเดือนเห็นตะวันพระจันทรา
ถ้าอยู่ไปในมนุษย์โลกเล่า
ให้ยากยับอัปราอนาทร
แม้นจะมีเงินทองของทั้งหลาย
จะเกิดโจรราวีอัคคีภัย
หญิงเช่นนี้ชายอย่าได้ไปร่วมรัก
แต่พ่อแม่เจียวยังใจไม่การุญ
ซึ่งสตรีที่ท่านดีอย่าดูเยี่ยง
แม้นร่วมรอยก็จะพลอยระยำมัง

ให้เป็นม้อเป็นคราวทั้งคาวหวาน
จงเลี้ยงท่านอย่าให้อดระทดใจ
ได้การุญเลี้ยงรักษามาจนใหญ่
หมายจะได้พึ่งพาธิดาดวง
กุศลล้ำเลิศเท่าภูเขาหลวง
กว่าจะล่วงลุถึงซึ่งพิมาน
จะชวนกันสรรเสริญเจริญสาร
ได้เลี้ยงท่านชนกชนนี ฯ
มิได้คิดคุณท่านเท่าเกศี
ดูเป็นที่อายเพื่อนเบือนอารมณ์
ทำพูดแก้เกลื่อนกลบจะทับถม
ไม่ชื่นชมยกชูขึ้นบูชา
คงไม่คลาดแคล้วนรกตกถลา
ทรมาหมกไหม้ในไฟฟอน
เทพเจ้าท่านก็แช่งแสร้งสังหรณ์
ยิ่งกว่าทำมารดรให้ร้อนใจ
คงฉิบหายมั่นคงอย่าสงสัย
เพราะว่าใจหยาบช้าคิดทารุณ
จะเสื่อมศักดิ์เสียเช่นเป็นสกุล
เนรคุณมิได้คิดอนิจจัง
จงหลีกเลี่ยงเสียให้พ้นคนชั้ถัง
คุจดังเอาทองแดงเข้าแฝงกุม ฯ

๑ จะสอนใจไว้ทุกสิ่งเป็นหญิงสาว ให้พ้นคาวข่าวชั่วเข้ามั่วสุม
ให้ผันผ่อนเหมือนหนึ่งนอนในห่วงรุม จงสุขุมคิดแบ่งให้เบาบาง
อย่าทำนอกลักษณะจะเป็นโทษ ตัดประโยชน์พี่น้องเขาหมองหมาง
ถึงจะรักรักให้ยืดอย่าจืดจาง จะไว้วางกิริยาให้น่าดู
จะพูดจาปราศรัยกับใครนั้น อย่าตะคั้นตะคอกให้เคืองหู
ไม่ควรพูดอื้ออึงขึ้นมึงกู คนจะหลู่ล่วงลามไม่ขามใจ
แม้นจะเรียนวิชาทางค้าขาย อย่าปากร้ายพูดจาอัชฌาสัย
จึงซื้อง่ายขายดีมีกำไร ด้วยเขาไม่เคืองจิตระอิดระอา
เป็นมนุษย์สุดนิยมเพียงลมปาก จะได้ยากโหยหิวเพราะชิวหา
แม้นพูดดีมีคนเขาเมตตา จะพูดจาจงพิเคราะห์ให้เหมาะความ
ถึงชายใดเขาพอใจมาพูดเกี้ยว อย่าโกรธเกรี้ยวโกรธาว่าหยาบหยาม
เมื่อไม่ชอบก็อย่าตอบเนื้อความตาม มันจะลามเล่นเลยเหมือนเคยเป็น
ถึงจะไปในพิภพให้จบทั่ว แต่ความชั่วอย่าให้ผู้ใดเห็น
จงอุตส่าห์ปกปิดให้มิดเม้น จึงจะเป็นคนดีมีบัญญา
เมื่อจะจรนอนเดินดำเนินนั่ง จงระวังในจิตขนิษฐา
อย่าเหม่อเมินเดินให้ดีมีอาณา แม้นพลั้งพลาดบาทาจะอายคน
เห็นผู้ใหญ่ฤๅใครเขานั่งแน่น อย่าไกวแขวนบั่ดเช่นไม่เห็นหน
ค่อยวอนว่าข้าขอจรดล นั่นแลคนจึงจะมีปรานีนาง
แม้นสมรจะไปนอนที่เรือนไหน อย่าหลับไหลลืมกายจนสายสาง
ใครเห็นเข้าเขาจะเล่านินทานาง ความกระจ่างออกกระจายเพราะกายตัว
ถ้าจะนั่งก็นั่งระวังผ้า ไม่อาณาเขาจะพากันยิ้มหัว
ยามสำรวลก็อย่าสรวลให้เมามัว แม้นจะหัวหัวร่อพอสบาย
เมื่อยามยิ้มยิ้มไว้แต่ในพักตร์ อย่ายิ้มนักเสียสง่าพาสลาย

อย่าท้าวแขนท้าวคางให้ห่างกาย อย่ากรีดกายกรอมเพลาะเที่ยวเราะเริง
จะแต่งตัวก็อย่ามัวแต่การแต่ง อย่าทาแป้งจับกระเหม่าเข้าจนเหลิง
ใช่บ้านนอกคอกนามาแต่เยิง ทำเชอะเชิงเขาจะโห่วิ่งโร่ไป ฯ

๑ เมื่อยามตรุษยามสงกรานต์มีงานหลวง แต่งให้งามตามกระทรวงหาว่าไม่

ครั้นสิ้นเขตเทศกาลทำงานไป อย่าร่ำไรผัดหน้าทั้งตาบี
เมื่อไปเป็นชาววังจึงนั่งแต่ง แต่พอแจ้งเข้าจับกระจกหวี
ด้วยสำราญการอะไรนั้นไม่มี จะหาคู่คูแต่ที่เจ้าพระยา
อยู่สถานบ้านช่องนั้นต้องคิด ให้รู้กิจการหญิงทุกสิ่งสา
เผื่อมีผัวพลเรือนเหมือนกันนา จะได้หาเลี้ยงกันจนวันตาย
รู้วิชาก็ให้รู้เป็นครูเขา จึงจะเบาแรงตนเร่งขวนขวาย
มีข้าไทใช้สอยค่อยสบาย ตัวเป็นนายโง่เง่าบ่าวไม่เกรง
การวิชาหาประดับสำหรับร่าง อย่าเอาอย่างหญิงโกงที่โฉงเฉง
การมิดีที่ชั่วจงกลัวเกรง อย่าครื้นเครงขับร้องคะนองใจ
คิดแต่ยากแต่จนเร่งขวนขวาย อย่าให้กายตกยากลำบากได้
พออิ่มเช้าอิ่มเย็นไม่เป็นไร อย่าพอใจเชื่อช้ำเขาก้ำเกิน
ค่อยเสงี่ยมเจียมตนจนเสียก่อน ค่อยผันผ่อนทีหลังเขาสรรเสริญ
อย่าเบ้อเย้อพกใหญ่ออกให้เกิน ละเมิดเมินหมิ่นนักมักจะอาย
อย่าอวดดีมีทรัพย์เที่ยวจับแจก ทำเกี่ยวแฝกมุงป่าพาฉิบหาย
ใครจะช่วยตัวเราก็เปล่าดาย อย่ามักง่ายเงินทองของสำคัญ
เห็นผู้ดีมีทรัพย์ประดับแต่ง อย่าทำแข่งวาสนากระยาหงัน
ของตัวน้อยก็จะถอยไปทุกวัน เหมือนตัดบั่นต้นทุนสูญกำไร
จงนุ่งเจียมห่มเจียมเสงี่ยมหงิม อย่ากระหยิ่มยศถาอัชฌาสัย
อย่านุ่งลายกรายกรุยทำฉุยไป ตัวมิใช่ชาววังไม่บังควร ฯ

๏ อย่าคบพวกผู้หญิงพาลสันดานชั่ว ที่แต่งตัวไว้จริตผิดกระสวน
สุริย์ฉายบ่ายคล้อยเที่ยวลอยนวล เป็นเชิงชวนพวกเจ้าชู้เขารู้กล
พอรุ่งเช้าเผ้าแต่มองส่องเกศี ให้เวียนหวีได้วันละพันหน
ตรงการงานแล้วขี้คร้านเป็นกังวล แต่งแต่ตนมิได้เว้นสักเวลา
ครั้นได้ยินเสียงกลองมาก้องหู ยังไม่รู้เนื้อความเที่ยวถามหา
วันนี้ละครใครที่ไหนมา แม้นรู้ว่าเจ้ากรับเต้นหรับไป
นั่งพินิจพิศโฉมประโลมหลง ดูจนปลงกรรมฐานเหงื่อกาฬไหล
บ้างก็เห็นว่างามเลยตามไป ช่างกระไรหนอขนิษฐ์ไม่คิดอาย
บ้างก็รักข้างนักเลงเล่นเครงครื้น เที่ยวกลางคืนคบเพื่อนเดือนหงาย ๆ
ห่มเพลาะดำทำปลอมออกกรอมกราย พวกผู้ชายชักพาเที่ยวร่าเริง
ครั้นไปไปใจแตกลงแหกคอก ปะเตะปลอกต้ำผางวางจนเหลิง
ความหมอรอไม่ติดเห็นผิดเชิง จะเบิดเบิ่งเข้าบ่าไปท่าเดียว
ใครจะห้ามปรามไว้ก็ไม่ฟัง ทำส่งเสียงเถียงดังให้กราดเกรี้ยว
ถือว่าตนเปรื่องฉลาดปราชญ์ประเปรียว ประจบเที่ยวรู้จักทุกพักตรา
พูดก็มากปากก็บอนแสนงอนนัก เห็นเขารักกันไม่ได้ใจอิจฉา
เที่ยวรอนราญจนเพื่อนบ้านเขาระอา นั่งที่ไหนให้นินทาเขาเป็นแดน
ที่ส่วนตัวถึงจะชั่วออกล้นพ้น สู้บีดปากยกตนนี่สุดแสน
ไม่ทำมาหากินจนสิ้นแกน ก็เลยแล่นเข้าบ่อนนอนสบาย
หญิงเช่นนี้เห็นไม่มีเจริญแล้ว ให้แว่วแว่วอยู่ข้างทางฉิบหาย
ลงสูบฝิ่นกินเหล้าอยู่เมามาย ไม่เสียดายอินทรีย์เท่าขี้เล็บ
มือก็ไวใจกล้าหน้าก็ด้าน จะเอาขวานเข้าไปถากไม่อยากเจ็บ
แต่ผ้าขาดก็ไม่ปรารถนาเย็บ ขี้เกียจเก็บผลัดวางไว้กลางเรือน

อันการเหย้าแล้วไม่เอาเป็นธุระ
คบกันได้แต่นิสัยพวกแชเชือน
ชั้นจะยืมของใครเขาไม่เชื่อ
ปากก็หวานเหมือนน้ำตาลเพชรบุรี
แม้นใครไปสมทบเข้าคบค้า
มีแต่ภัยให้ระยำทุกค่ำคืน
หญิงไม่ดีนั้นก็มีอยู่หลายพวก
ที่คนดีจะได้ดูให้รู้ครบ

๏ หญิงพวกหนึ่งนั้นขันทำบั๊นเจ๋อ
ไม่เจียมจนเลยว่าตนต่ำสันดาน
ล้วนคุณลุงคุณปู่อยู่ทุกแห่ง
พวกผู้ดีไม่นึกตรึกเจรจา
ช่างพูดได้ไม่อายแก่ปลายล้ิน
ถึงพูดไปใครเขาจะเห็นจริง
ถึงจะอวดอ้างไปที่ไหนนั่น
ถ้าสันดานการผู้ดีคงมีรอย
อันตัวต่ำแล้วอย่าทำให้เกินศักดิ์
เปรียบเหมือนเกลือเจือปนกับชลธี

๏ ที่บางคนจนยากไม่อยากทุกข์
อุตส่าห์แต่งแบ่งขมิ้นไม่สิ้นคราว
ทำไมแก่เงินทองของทั้งหลาย
ถือว่ารูปกูงามไม่คร้ามจน
สุภาษิตท่านประดิษฐ์ประดับไว้
คิดแต่จะเที่ยวตลบไปคบเพื่อน
จะคบคนพลเรือนก็เต็มที
ด้วยตัวเหลือโป้ปดสบถถี่
ข้าวของมีให้ไปมิได้คืน
จนชั้นผ้าไม่ติดตัวแต่สักผืน
ใครจะชื่นชมชิดไปคิดคบ
จำจะบวกบอกใส่เสียให้จบ
หล่อนจะได้ไม่คบพวกคนพาล ฯ
เผ้าเบ้อเย้อหยิ่งเกินกับภูมิฐาน
เห็นที่ท่านเป็นขุนนางอ้างเข้ามา
เที่ยวแอบแฝงพิงพาดวาสนา
เป็นพี่น้องร่วมพ่านั้นเห็นจริง
เป็นคนสิ้นความคิดผิดผู้หญิง
เขาว่าหยิ่งยกยศเหมือนมดตะนอย
เขารู้ทันอยู่ว่าเช่นเจ้าเป็นหอย
ไม่กล่าวถ้อยเขาก็รู้ว่าผู้ดี
เขาจะมักเหม็นปากเหมือนซากผี
มันก็มีแต่จะจืดไม่ยืดยาว ฯ
ถือว่าสุขอยู่แก่ตาข้าเป็นสาว
ไม่สร้อยเศร้าสู้ตาประชาชน
เห็นหาง่ายสารพัดไม่ขัดสน
ลงแต่งตนขายกินจนสิ้นดี
ว่าผู้ใดงามพักตร์สูงศักดิ์ศรี

ถึงเป็นองค์สุริย์วงศ์พระจักรี
ทุกวันนี้มีทรัพย์เขานับหน้า
ถึงงามพักตร์เขาจะรักเจ้าเพียงไร

๏ ที่บางคนเห็นที่ท่านมีทรัพย์
ประกอบผูกลูกสะกดสร้อยสังวาล
เจ้าคนจนมันให้ร่ำจะทำบ้าง
แต่ตัวจนอ้นอั้นตันในคอ
หาทองแท้แก้ไขมันไม่คล่อง
แต่ล้วนเนื้อสิบน้ำทองคำทวาย
แพงไม่เบาเขายังกล้าอุตส่าห์ซื้อ
ถึงจนยากอยากบำรุงให้รุ่งเรือง
ก็สาสมกับอารมณ์ไม่เจียมศักดิ์
ผู้ดีว่าแล้วขี้ข้าก็พลอยตาม
เขาจึงว่าหน้าสดปรากฏอยู่
เมื่อน้ำตื้นขึ้นจะพายไปฝ่ายเดียว
เหมือนหิ่งห้อยน้อยสีหรี่หรุบรู่
เห็นไม่ถึงดอกอย่าโกยไปโดยแรง

๏ ยังมีพวกหนึ่งนั้นขยันยิ่ง
เที่ยวยักย้ายร่ายชมภิรมย์รส
จะรักไหนก็ไม่รักสมัครมั่น
ชู้ต่อชู้รู้เรื่องเคืองระคาง
เพราะนารีมิได้ตรงจำนงหมาย
เหมือนพวกนางโมราวิลาวัณย์
แม้นไม่มีสินทรัพย์ก็ลับไป
อย่าถือว่าตนงามตามวิสัย
เขาคาดใจเสียว่าเจ้าขี้เกียจการ ฯ
แต่งประดับผิวพรรณในสัณฐาน
แลละลานล้วนสุวรรณอันลออ
เอาเยี่ยงอย่างอยากได้น้ำลายสอ
ลงเที่ยวผลอไพล่เผลเพทุบาย
ต้องเอาทองเสาชิงช้าน่าใจหาย
สายสร้อยสายหนึ่งก็ถึงสลึงเฟื้อง
ผูกข้อมือแลงามอร่ามเหลือง
จนทองเหลืองก็ไม่ละจะกละงาม
ทรลักษณ์เหลือตัวชั่วชำสาม
ไม่มีความอายจิตสักนิดเดียว
สมแก่ผู้ที่ไม่ตรึกนึกเฉลียว
ไม่ถึงเลี้ยวก็จะล่มลงจมแปลง
จะแข่งสู้สุริยาอันกล้าแข็ง
เขาจะแสร้งสรวลว่าเป็นบ้ายศ ฯ
เป็นผู้หญิงสองใจไม่กำหนด
ใครมาจดโผจับรับตะกาง
เล่นประชันเชิงรองทั้งสองข้าง
ก็ขัดขวางหึงสาจะฆ่าฟัน
ทำให้ชายเคืองแค้นแสนกระสัน
ยื่นพระขรรค์ผัวให้กับไอ้โจร

โอ้ใจนางอย่างนี้ก็มีมั่ง
เพราะนิสัยใจขนิษฐ์เล่นปลิดโยน
ต่างคนต่างก็เชือนออกเบือนเบื่อ
อันผัวดีที่จะได้อย่าหมายเลย
จนฦๅดังข่าวก้องดังกลองโขน
จนมาโดนกันกระดากไม่อยากเชย
ต้องเป็นเรือขึ้นคานอยู่เฉยเฉย
ด้วยมากเชยหลายชู้เขารู้กล ฯ

๏ บ้างลอบเล่นเพลงยาวเมื่อคราวขัดผีปากจัดตอบต่อข้อนุสนธิ์

ที่ไม่สู้รู้กลอนยังร้อนรน
บ้างก็เล่นปริศนาเที่ยวหาของ
ครั้นห่อเสร็จส่งให้กับชายชาญ
ครั้นคิดคิดปริศนานั้นช้าเนิ่น
ทำดื้อด้านหาญหักไม่รักงาม
ชนิดนางอย่างนี้มีชุมนัก
ต้องกินยาเข้าสุราพริกไทยปน
รักสนุกครั้นได้ทุกข์แล้วถอยคิด
เทพเจ้าท่านไม่เข้าด้วยคนร้าย
ครั้นคิดล้างอย่างไรก็ไม่สูญ
ทำอย่างไรมันก็ไม่มรณา
ถ้ารู้ถึงพ่อแม่ต้องแก้ไข
แล้วหาผัวตัวประจำเป็นสำเนา
ที่ชายโหดโฉดเขลาเข้าไปรับ
ดังแผ่นดินสิ้นหญ้าสุธาแพลง
ไม่คิดอายขายหน้านิจจาเอ๋ย
ลูกของเขาเอาเป็นสิทธิ์เผ้าชิดเชื้อ
เหมือนเช่นเราเขาจะให้ก็ไม่รัก
เที่ยววานคนแต่งให้พอได้การ
ให้ถูกต้องตามอารมณ์ประสมประสาน
บอกอาการเรื่องรักประจักษ์ความ
ชวนกันเดินหลีกออกนอกสนาม
จนเลยลามลืมบ้านสถานตน
เป็นโรครักเกิดมารศีรษะขน
หมายประจญจะให้คับที่อับอาย
จะปกปิดเปลวไฟเห็นไม่หาย
คงก่อกายขึ้นให้เห็นไว้เป็นตรา
ก็อาดูรพูนเกิดสหัสา
เป็นเวราบาปนั้นไม่บรรเทา
เอาลูกไปมุ่นหมกยกให้เขา
พอบังเบาความอายให้หายแคลง
มันช่างหลับตาสนิทไม่คิดแหนง
มาแอบแฝงเอามันเป็นว่านเครือ
เหมือนไม่เคยพบปะจะกละเหลือ
นึกว่าเนื้อบุญธรรมกรรมไม่มี
มันขายพักตร์สารพัดจะบัดสี

ถึงรูปร่างอย่างยุพินกินรี
เป็นขนิษฐ์ชอบแต่คิดให้เป็นหนึ่ง
เอ่ยว่ารักแล้วให้ได้ร่วมเรียง
ท่านเปรียบมาเหมือนหนึ่งตราราชสีห์
เป็นอนงค์แล้วก็คงจะเป็นเมีย
นี่เกิดมาเป็นนารีไม่มีค่า
เหมือนกรวดทรายปรายเล่นไม่เว้นวาง
เมื่อไม่ถือตราภูมิไว้คุ้มห้าม
แม้นรู้จักรักษาถือตราไว้
อย่าจับปลาสองหัตถ์จะพลัดพลาด
จึงนับว่าคนดีไม่มีมัว
เป็นผู้หญิงสิ่งใดจะล้ำเลิศ
ถึงรูปทรงนงคราญจะพานคลาย
◎ บ้างมีผัวตัวอยู่เป็นคู่ชื่น
ทำรักซ้อนซ่อนสนิทปิดเนื้อความ
ครั้นรู้ความถามไถ่ก็ไม่รับ
พลอยประจบกลบความไปตามเพลง
ทำองอาจพลาดพลั้งลงทั้งคู่
ไม่แปรดแปร้นแสนสลดเหมือนทศกัณฐ์
เคยที่นอนหมอนหนุนละมุนนิ่ม
เล็นก็กัดหมัดก็กินจนสิ้นนวล
ครั้นเห็นชู้คู่ชมภิรมย์รื่น
จะพึ่งชู้ชู้ก็เพียบกรอบเกรียบใจ
แต่เช่นนี้แล้วไม่ปองประคองเคียง
ไม่ควรถึงอย่าให้ถึงกับปากเสียง
เป็นคู่เคียงของตัวว่าผัวเมีย
ไม่พอที่เสียนวลอย่าควรเสีย
ย่อมมีเบี้ยปรับไหมวิสัยนาง
จะเกิดมาทำไมให้หมองหมาง
จะเอาอย่างนางโมราฤๅว่าไร
คนจึงลามเลยรวนมากวนได้
จะคุ้มภัยให้พ้นมีคนกลัว
จับให้คงลงให้ขาดว่าเป็นผัว
ถ้าชายชั่วร้างไปมิใช่ชาย
สุดประเสริฐก็แต่ใจไม่เสื่อมสลาย
ก็อาจกลายส่งสวยด้วยใจงาม ฯ
ยังหาอื่นเข้าประคองเป็นสองสาม
จนเลยลามเป็นระฆังดังขึ้นเอง
เขาเฒี่ยนขับตีด่าว่าข่มเหง
เพราะผัวเองจับไม่ได้ไล่ไม่ทัน
เขาจับได้ชายชู้ดูน่าขัน
ต้องโศกศัลย์เศร้าใจอยู่ในตรวน
ไปนอนทิมกรากกรำเฝ้ากำสรวล
แลแต่ล้วนลูกความออกหลามไป
ก็ไม่ชื่นชมชิดพิสมัย
จะพึ่งผัวตัวก็ไม่เมตตาตน

ตระลาการท่านถามเอาความชั่ว
เขาเฮฮาหน้าสลดต้องอดทน
ครั้นซักไซ้ไต่ถามได้ความชัด
ถ้ารักชู้ก็ให้อยู่กับชู้ชาย
ก็สาสมกับอารมณ์สตรีชั่ว
ไปคบชู้ชู้ชักหักทั้งยืน
ที่ใครเห็นจะเมตตานั้นหายาก
เพราะเหตุตัวชั่วชื่อลือขจร
ครั้นลำบากยากใจสิได้คิด
ใช่ไม่รู้ว่าเขาห้ามความถ้อยมี
เออก็ใจเป็นไฉนนะน้องเอ๋ย
ช่างไม่คร้ามความชั่วติดตัวตน
มันเสียแล้วถึงจะผื่นไม่คืนศักดิ์
อันความชั่วติดตัวกว่าจะตาย
ถึงบินออกนอกตำบลให้พ้นเขต
ห้ามมันยากปากมนุษย์นี้สุดยาว
ผู้ใดคิดผิดพลั้งเหมือนอย่างว่า
ควรยับยั้งชั่งใจเสียให้ดี
แม้นชั่วช้าใครเขาว่าแล้วโกรธเขา
จะวิบัติบาปกรรมซ้ำหนักไป
แม้คนดีมีปัญญาถ้าไม่โกรธ
ให้พ้นทุกข์สุขีเป็นศรีเมือง
ข้างตัวกลัวก็บอกออกนุสนธิ์
แทบจะดั้นดำดินให้สิ้นอาย
จึงจำกัดศักดินาราคาขาย
มันเบื่อหน่ายขายกลับเอาทรัพย์คืน
อยู่กับผัวร่วมใจว่าไม่ชื่น
ต้องกล้ำกลืนชลน้ยน์อาลัยวอน
มีแต่ปากแช่งอนงค์ส่งสลอน
ที่เคยนอนนั่งสบายว่าไม่ดี
แต่มันผิดเสียถนัดต้องบัดสี
ชั่วฤๅดีก็ได้ยินสิ้นทุกคน
มันจึงเลยไหลฉ่ำดังน้ำฝน
ทำซุกซนจนได้ยากลำบากกาย
จะลงรักทองบิดไม่มิดหาย
เปรียบเหมือนกายกามีราคีคาว
คงบอกเหตุรู้ว่าใช่กาขาว
ไม่แกล้งกล่าวค่อนว่าแก่นารี
ถูกตำราแล้วอย่าโกรธพิโรธพี่
ทำหลีกลี้เลิกเล่นไม่เป็นไร
เช่นตัวเราผู้แต่งแถลงไข
ถึงตกใต้เทวทัตเพราะขัดเคือง
เห็นประโยชน์ตัดชั่วในตัวเปลื้อง
อย่าแค้นเคืองคำข้าขออภัย ฯ

๏ เป็นสตรีมิใช่ชายเสียดายศักดิ์
อันความดีมีอยู่ดูจำไว้
จะมีคู่ก็ให้รู้ปรนนิบัติ
อย่าคิดร้ายย้ายแยกทำแปลกปลอม
อย่าคบชู้สู่สมนิยมหวัง
เขารักหลอกหยอกเล่นดอกเช่นนั้น
ธุระอะไรจะให้มันเสียของ
เพราะเชื่อใจภรรยายิ่งกว่าเกลอ
จะมีจิตพิศวาสไม่คลาดเคลื่อน
แม้นนอกจิตคิดร้ายหมายประจญ
จงกันภัยในเล่ห์เสน่หา
เอาความสัตย์ตัดตั้งปฏิญาณ
จงซื่อต่อภัสดาสวามี
อย่าให้มีราคินที่กินใจ
ถึงที่สุดทดลองก็ทองแท้
หญิงเดี๋ยวนี้แม้นมีสัตยา
จะปลูกรักเรรวนหาควรไม่
อย่าพอใจรักชั่วให้มัวมอม
จงซื่อสัตย์สุจริตจิตถนอม
มโนน้อมเสน่หาต่อสามี
ไม่จิรังกาลดอกบอกโฉมศรี
ถ้าแม้นมีข้าวของต้องบำเรอ
อันเงินทองผัวสิทำสน่ำเสนอ
ควรบำเรอลูกผัวของตัวตน
เพราะแม่เรือนร่วมใจจึงได้ผล
จะพาตนยากยับอับประมาณ
อย่าให้มาปนปะจงประหาร
ถึงเกิดการยากเข็ญไม่เป็นไร
จนชีวีศรีสวัสดิ์เจ้าตัดษัย
อุปไมยเหมือนอนงค์องค์สีดา
ด้วยนางแน่อยู่ในสัจอธิษฐาน์
ภัสดาก็ยิ่งรักขึ้นหนักครัน ฯ

๏ แม้นเขารักแล้วอย่าด้อทำถือจิต
คำนับนอบสามีทุกวี่วัน
ยามสิ้นแสงสุริยาอย่าไปไหน
ระวังดูปูปิดสลัดที่นอน
ถ้าแม้นว่าภัสดาเข้าไสยาสน์
เขาเมื่อยเหน็บเจ็บปวดในทรวดทรง
ประพฤติกายสายสมรจะนอนหลับ
เร่งเกรงผิดกลัวภัยใหญ่มหันต์
อย่าดุดันดื้อดึงตะบึงตะบอน
จุดใต้ไฟเข้าไปส่องในห้องก่อน
ทั้งฟูกหมอนอย่าให้มีธุลีลง
จงกราบบาททุกครั้งอย่าพลั้งหลง
ช่วยบรรจงนวดพื้นให้บรรเทา
อย่ากลิ้งกลับมือไม้ไปบ่ายเขา

นอนให้ดีมีสติสิริเรา
จงรีบฟื้นตื่นก่อนภัสดา
จึงหุงข้าวต้มแกงแต่งสำรับ
ทั้งกระโถนคนทีขัดสีไว้
อีกน้ำท่าอย่าให้ผงลงไปกวน
แม้นรู้ว่าสามีจะไปไหน
ประจงปลุกภัสดาอย่าช้านาน
จงระวังนั่งดูอยู่ใกล้ใกล้
อย่าให้ต้องร้องตะโกนโพนทะนา
อยู่จนผัวรับประทานอาหารแล้ว
อย่ากินก่อนภัสดาดูน่าชัง

๏ ถ้าผัวทำราชการพระผ่านเกล้า
ทั้งล่วมปั๊ดจัดแจงแต่งให้ดี
อุตส่าห์ทำบำเรอเสนอสนอง
ปรนนิบัติภัสดาอย่าราคิน

๏ เกิดเป็นหญิงให้เห็นว่าเป็นหญิง
เป็นหญิงครึ่งชายครึ่งอย่าพึงใจ
แม้นผัวเตือดเจ้าจงดับระงับไว้
เขาเป็นไฟเราเป็นน้ำคอยพรำพรม
อันโทโสโมโหไม่อดได้
ที่ชาวบ้านท่านไม่รู้จะรู้ความ
เอาใจผัวผัวจะรักเจ้าหนักหนา
แม้นผัวทุกข์ขุกไข้ไม่เสบย
อย่าซมเซาอยู่จนแจ้งแสงพยับ
น้ำล้างหน้าหาไว้ให้เสร็จสรรพ
จัดประดับเทียบทำให้น้ำนวล
ให้ผ่องใสสวยตาดูน่าบ้วน
จงใคร่ครวญพิเคราะห์ให้เหมาะการ
แต่ยังไม่ตื่นพรากจากสถาน
ให้ลุกขึ้นรับประทานโภชนา
เผื่ออะไรมันขาดจะเรียกหา
จงอุตส่าห์ตั้งใจระไวระวัง
นางน้องแก้วเจ้าจงกินเมื่อภายหลัง
เขาจะรังเกียจใจดูไม่ดี ฯ
เคยเข้าเฝ้าสู่วังนรังศรี
หมากบุหรี่หาใส่ให้ไปกิน
ตามทำนองมิ่งมิตรเป็นนิจศิล
จึงจะภิญโญยศปรากฏไป ฯ
อย่าทอดทิ้งกิริยาอัชฌาสัย
ใครเขาไม่สรรเสริญเมินอารมณ์
อย่าพอใจขึ้นเสียงเถียงประสม
แม้นระคมขึ้นทั้งคู่จะวู่วาม
ความในใจก็จะดังออกกลางสนาม
อย่าทำตามใจนักมักจะเคย
หมั่นนำพาการเรือนอย่าเชือนเฉย
อย่าวายเวยลามลวนให้กวนใจ

จงแย้มสรวลชวนปลอบให้ชอบชื่น
ค่อยถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงฤทัย
จะพูดจาสารพัดประหยัดปาก
ความสิ่งไรในจิตจงบีดงำ
การสิ่งไรที่ชั่วผัวเขาห้าม
อย่าดึงดื้อถือตนเป็นคนเชือน

◎ แม้นพิโรธโกรธขึ้งกับภัสดา
พึงข่มขืนกลืนไว้ในอุรัง
จึงจะว่านารีมีความคิด
ถึงใครรู้อยู่ว่าคมต้องชมเรา
การนินทาด่าผัวนี้ชั่วถ่อย
ถึงร้างหย่าหาใหม่วิสัยมี
บ้างทำกลัวตัวสั่นแต่ต่อหน้า
ครั้นผัวเดินเกินเลยเฉยเฉียดไป
ทำเสงี่ยมเจียมตัวผัวไม่เห็น
ครั้นว่าเขาเข้าใจรู้ไหวพริบ

◎ บางนารีที่เป็นนางใจร้ายกาจ
สำรากก้องร้องแรกแหกกระแชง
ขู่คำรนบ่นว่าด่าประชด
ลุอำนาจไม่อาจขยาดตัว
ทรมานภัสดาน่าสังเวช
ยังมิหนำซ้ำบ่าวเหล่านารี
เห็นเริงรื่นหัทยาจึงปราศรัย
แม้นสิ่งไรเขาไม่ชื่นอย่าขืนทำ
อย่าพูดมากเติมต่อซึ่งข้อขำ
อย่าควรนำแนะออกไปนอกเรือน
ประพฤติตามแบบแผนให้แม้นเหมือน
จะเอ่ยเอื้อนโอภาให้น่าฟัง ฯ
อย่านินทาว่าผัวตัวลับหลัง
อุตส่าห์บังกลบเกลื่อนที่เงื่อนเงา
รู้ปกปิดมิดโทษไม่โฉดเขลา
หนึ่งผัวเล่าเขาก็เห็นว่าเป็นดี
เป็นคนน้อยบุญญาเสียราศี
ชายที่ดีรู้กำพืดก็จืดไป
ถึงตีด่าก็สู้นิ่งไม่ติงไหว
ก็ด่าให้ไม่ดังดังกระซิบ
ดูเหมือนเช่นปากว่าตาขยิบ
ก็ต้องริบต้องร้างระคางแคลง ฯ
หมื่นประมาทหุ่มเถียงส่งเสียงแข็ง
ตะคอกแกล้งข่มขี่ให้ผัวกลัว
ให้สามีอัปยศลงหดหัว
มัดมือผัวผูกแขวนแค่นเฆี่ยนตี
ดูเหมือนเปรตเวทนาน่าบัดสี
ที่ไม่มีภัสดาให้มาดู

ข้างฝ่ายผัวใจดีมิได้ว่า
ดูเหมือนแม่กับลูกผูกขึ้นชู
ช่างกระไรใจคอมันอดได้
จึงยอมตัวกลัวเมียจนหัวมุด
เหมือนเช่นเราแล้วไม่ต้องให้ตีตบ
จะถีบถองเสียให้ยับไล่ขับกัน

๏ สุภาษิตซึ่งประดิษฐ์มาไว้นี้
ใช่จะแกล้งแต่งคำมารำพัน
จะร่ำไปสักเท่าไรก็ไม่หมด
อุตส่าห์ตรองตริตรึกนึกจำเนียร
พอเป็นเรื่องสำหรับดับทุกข์โทษ
เป็นตำรับแบบฉบับไปยืดยาว
ข้อไหนชั่วแล้วอย่ามัวไปขืนทำ
เก็บประกอบเอาแต่ชอบในเรื่องความ
อย่าพึ่งเปล่าเอาแต่กลอนสุนทรเพราะ
ไว้เป็นแบบสอนตนพ้นราคี
ให้สุขศรีเมืองเลื่องฦๅพุ้ง
เป็นที่ชื่นเช่นอย่างนางสีดา

นึ่งให้เมียเมี่ยนค่าน่าอดสู
มิได้สู้รบรับสัประยุทธ์
ดูเหมือนไม่มีจิตผิดบุรุษ
น้อยมนุษย์ที่จะเป็นได้เช่นนั้น
คงสู้รบโต้เต็มให้เข้มขัน
ร้างหย่ามันเสียให้ค้างอยู่กลางคัน ฯ
ล้วนแต่มีเยี่ยงอย่างดังเสกสรร
คนทุกวันมักอย่างนี้มีอาเกียรณ์
ขี้เกียจจดเหน็ดเหนื่อยเมื่อยมือเขียน
ตั้งความเพียรผูกข้อต่อเรื่องราว
เป็นประโยชน์แก่สตรีที่สวยสาว
ในเรื่องราวสุภาษิตลิขิตความ
จงจดจำบุญบาปอย่าหยาบหยาม
ประพฤติตามห้ามใจเสียให้ดี
จงพิเคราะห์คำเลิศประเสริฐศรี
กันบัดสีคำด่อนคนนินทา
หอมจรุงกลิ่นกลั้วทั่วทิศา
ในใต้หล้าหมายประคองตัวน้องเอยฯ

สวัสดิรักษา

◎ สุนทรทำคำสวัสดิรักษา

ถวายพระหน่อบพิตรอิศรา
เป็นของคู่ผู้มีอิสริยยศ
สืบอายุสุริย์วงศ์พงศ์ประยูร
อย่าหลงลืมจงอุตส่าห์รักษาสิริ
ว่าเช้าตรู่สุริโยอโณทัย
ผินพักตร์สู่บูรพทิศแลทักษิณ
ที่นับถือคือพระไตรสรณา
แล้วเอ๊อนอรรถตรัสความที่ดีก่อน
ด้วยราศีที่ชะลอนรลักษณ์
ยามกลางวันนั้นว่าพระราศี
พระอุระประสุคนธ์วิมลมาลย์
ครั้นพลบค่ำคล้ำฟ้าสุธาวาส
จงรดน้ำชำระซึ่งราคี
เสวยนั้นผันพระพักตร์ไปบูรพทิศ
แม้นผินพักตร์ทักษิณถิ่นมณฑล
ทิศประจิมอีมเอมเกษมสุข
แต่ทิศเหนือเหลือร้ายวายชีวา

◎ อนึ่งนั่งบังคนอย่ายลต่ำ
ผินพักตร์ส่อุดรประจิมดี
ตามพระบาลีเฉลิมให้เพิ่มพูน
จะปรากฏเกิดลาภไม่สาบสูญ
ให้เพิ่มพูนภิญโญเดโชชัย
ตามคติโบราณท่านขานไข
ตื่นนอนให้ห้ามโมโหอย่าโกรธา
เสกวารินด้วยพระธรรมคาถา
ถ้วนสามคราจึงชำระสระพระพักตร์
จะถาวรพูนเกิดประเสริฐศักดิ์
อยู่พระพักตร์แต่ทิวาเวลากาล
สถิตที่วรองค์ให้สรงสนาน
จะสำราญโรคาไม่ราคี
ฝ่ายเบื้องบาทซ้ายขวาเบื้นราศี
ห้ามสตรีอย่าให้พลาดบาทยุคล
เจริญฤทธิ์ชันษาสถาผล
ไม่ขาดคนรักใคร่เวียนไปมา
บรรเทาทุกข์ปรากฏด้วยยศถา
ทั้งชันษาทรุดน้อยถอยทุกบี ฯ
อย่าบ้วนน้ำลายพาเสียราศี
ไม่ต้องผีคุณไสยพ้นภัยพาล

แล้วสรงน้ำชำระพระนลาฏ
เสด็จไหนให้สรงชลธาร
๏ อนึ่งพระองค์ทรงเจริญเพลนถนอม อย่าให้หม่อมห้ามหลับทับหัตถา
ภิรมย์รสอดส่าห์สรงพระคงคา
เจริญราศีสวัสดิ์ขจัดภัย ฯ
๏ อนึ่งวันชำระสระพระเกล้า
อังคารเสาร์สิ้นวิบัติบ่ดไถม
ตัดเล็บวันพุธจันทร์กันจังไร
เรียนสิ่งใดวันพฤหัสสวัสดี ฯ
๏ อนึ่งภูษาผ้าทรงณรงค์รบ
ให้มีครบเครื่องเสร็จทั้งเจ็ดสี
วันอาทิตย์สิทธิโชคโฉลกดี
เอาเครื่องสีแดงทรงเป็นมงคล
เครื่องวันจันทร์นั้นควรสีนวลขาว
จะยืนยาวชันษาสถาผล
อังคารม่วงช่วงงามสีครามปน
เป็นมงคลขัตติยาเข้าราวี
เครื่องวันพุธสุดดีด้วยสีแสด
กับเหลือบแปดปนประดับสลับสี
วันพฤหัสจัดเครื่องเขียวเหลืองดี
วันศุกร์สีเมฆหมอกออกสงคราม
วันเสาร์ทรงดำจึงล้ำเลิศ
แสนประเสริฐเสี้ยนศึกจะนึกขาม
หนึ่งพาชีขี่ขับประดับงาม
ให้ต้องตามสีสันจึงกันภัย ฯ
๏ อนึ่งว่าถ้าจะลงสรงสนาน
ทุกห้วยธารเถื่อนถ้ำและน้ำไหล
พระพักตร์นั้นผันล่องตามคลองไป
ห้ามมิให้ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ
อย่าผินหน้าผ่าผืนขึ้นเหนือน้ำ
จะต้องรำเพรำพัดซัดมาปะ
เมื่อสรงน้ำสำเร็จเสร็จธุระ
คำนับพระคงคาเป็นอาจิณ ฯ
๏ อนึ่งวิชาอาคมถมถนำ
เวลาค่ำควรคิดเป็นนิจศิล
จึงศักดิ์สิทธิ์ฤทธิรณพ้นไพริน
ให้เพิ่มภิญโญยศปรากฏไป ฯ
๏ อนึ่งสุนัขมักเผ้าแต่เห่าหอน
อย่าขู่ค่อนด่าว่าอัชฌาสัย
เสียสง่าราศีมักมีภัย
คนมิได้ยำเยงเกรงวาจา
อนึ่งเขพะอย่าถ่มเมื่อลมพัด
ไปถูกสัตว์เสื่อมมนตร์ตลคาถา

อนึ่งพบปะพระสงฆ์ทรงศีลา
อนึ่งอย่าว่าแคดแลลมฝน
เมื่อเช้าตรู่สุริยงจะลงลับ
อนึ่งเล่าเข้าที่ศรีไสยาสน์
เป็นนิรันดร์สรรเสริญเจริญพร
๏ อนึ่งผ้าทรงจงนุ่งเหน็บข้างขวา
อนึ่งอย่าไปใต้ช่องคลองตะพาน
ทั้งไม้ลำค้ำเรือนแลเขื่อนคอก
ถึงฤทธิ์เดชเวทย์มนตร์ดลจะดี
อนึ่งไปไหนได้พบอสภซาก
ให้สรงน้ำชำระพระพักตรา
๏ อนึ่งเครื่องผูกลูกสกดตะกรุดคาด
เครื่องอาวุธสุดห้ามอย่าข้ามกราย
อนึ่งวันจันทคราสตรุษสารทสูรย์
ทั้งวันเกิดเริศร้างให้ห่างไกล
แม้นสตรีมีระดูอย่าอยู่ด้วย
มักเกิดมีผีพองเป็นหนองพุ
๏ อนึ่งวันนั้นวันกำเนิดเกิดสวัสดิ์
อายุน้อยถอยเลื่อนทุกเดือนปี
อนึ่งบรรทมถ้าลมคล่องทั้งสองฝ่าย
ข้างขวาคล่องต้องกลับทับซ้ายมา
๏ อนึ่งว่าถ้าจะจรแลนอนนั่ง
คือคุณผีปีศาจอุบาทว์ยักษ์
ไม่วันทาถอยถดทั้งยศทรัพย์
อย่ากังวลเร่งวันให้พลันคับ
จงคำนับสุริยันพระจันทร
อย่าประมาทหมั่นคำนับลงกับหมอน
คุณบิดรมารดาคุณอาจารย์ ฯ
กันเขี้ยวงาจระเข้เดรฉาน
อย่าลอดร้านพุ่กแฟงแรงราคี
ใครลอดออกอัปลักษณ์เสียศักดิ์ศรี
ตัวอัปรีย์แปรกลับให้อัปรา
อย่าออกปากทักทายร้ายหนักหนา
ตามตำราแก้กันอันตราย ฯ
เข้าไสยาสน์ยามหลับทับฉลาย
อย่านอนซ้ายสตรีมักมีภัย
วันเพ็ญบูรณ์พรรษาอัชฌาสัย
ห้ามมิให้เสน่หาถอยอายุ
ถ้ามิม้วยก็มักเสียจักษุ
ควรทำนุบำรุงองค์ให้จงดี ฯ
อย่าฆ่าสัตว์เสียสง่าทั้งราศี
แล้วมักมีทุกข์โศกโรคโรคา
พระบาทซ้ายอย่าพาดพระบาทขวา
เป็นมหามงคลเลิศประเสริฐนัก ฯ
สำเนียงดังโผงเผาะเกาะกุกกัก
ใครทายทักถูกฤทธิ์วิทยา ฯ

◎ ขอพระองค์จงจำไว้สำเหนียก ดังนี้เรียกเรื่องสวัสดิรักษา
สำหรับองค์พงศ์กษัตริย์ขัตติยา ให้ผ่องผาสุกสวัสดิ์ขจัดภัย
บทโบราณท่านทำเป็นคำฉันท์ แต่คนนั้นมิใคร่แจ้งแถลงไข
จึงกล่าวกลับซับซ้อนเป็นกลอนไว้ หวังจะให้เจนจำได้ชำนาญ
สนองคุณมุลิกาสามิภักดิ์ ให้สูงศักดิ์สืบสมบัติพัสถาน
แม้นผิดเพี้ยนเปลี่ยนเรื่องเบื้องโบราณ ขอประทานอภัยโทษได้โปรดเอย ฯ

เพลงยาวถวายโอวาท

◎ ควรมิควรจวนจะพรากจากสถาน

จึงเขียนความตามใจอาลัยลาน
ด้วยขอบคุณทูลกระหม่อมถนอมรัก
เสด็จมาปราศรัยถึงในกุฎี
ทั้งการุญสุนทราคารวะ
ขอพึ่งบุญมุลิกาฝ่าละออง
ด้วยเดี๋ยวนี้มิได้รองละอองบาท
ต่อถึงพระวะษาอื่นจักคืนมา
อย่ารู้โรคโศกเศร้าเหมือนเขาอื่น
มธุรสชดช้อยให้พลอยเพลิน
ไหนจะคิดพิศวงถึงองค์ใหญ่
มิเจียมตัวกลัวพระราชอาชญา
พาเที่ยวชมยมนามหาสมุทร
ต่อรอนรอนอ่อนอับพยับลง
แต่ครั้งนี้วิบากจากพระบาท
มิสูญลับดับจิตชีวิตยัง
แม้นไปทัพจับศึกก็นึกมาด
สู้อาสากว่าจะตายวายชีวี
ขอฉลองสองพระองค์คำรงรักษ์
ให้ยืนเหมือนเดือนดวงพระสุริยัน
ขอประทานโทษาอย่าราคี
เหมือนผัดพักตร์ผิวหน้าเป็นราศี
ดังวารีรดซาบอาบละออง
ถวายพระวรองค์จำนงสนอง
พระหน่อสองสุริย์วงศ์ทรงศักดา
จะนิราศแรมไปไพรพฤกษา
พระยอดฟ้าสององค์จงเจริญ
พระยศยืนยอดมนุษย์สุดสรรเสริญ
จะต้องเห็นห่างเหทุกเวลา
ทั้งอาลัยองค์น้อยละห้อยหา
จะใส่บ่าแบกวางข้างละองค์
เมืองมนุษย์นกไม้ไพรระหง
จึงจะส่งเสด็จให้เข้าในวัง
ใจจะขาดคิดหมายไม่วายหวัง
จะเวียนบังคมบาทไม่ขาดปี
จะรองบาทบงกชบทศรี
ด้วยภักดีได้จริงทุกสิ่งอัน
ช่วยฉุดชักชุบย้อมกระหม่อมฉัน
เป็นคืนวันเที่ยงธรรมไม่ลำเอียง ฯ

๏ นิจจาเอ๋ยเคยรองละอองบาท
แสนละม่อมน้อมพระองค์ดำรงเรียง
จงอยู่คีศรีสวัสดิ์พิพัฒน์ผล
ได้สืบวงศ์พงศ์มกุฎอยุธยา
เหมือนสององค์ทรงนามพระรามลักษณ์
ประจามิตรคิดร้ายวายชีวัน
จะไปจากฝากสมเด็จพระเชษฐา
พระองค์น้อยคอยประณตนึ่งอดออม
อุตส่าห์เรียนเขียนอ่านบุราณราช
ลำดับศักดิ์จักรพรรดิขัตติวงศ์
ด้วยพระองค์ทรงสยมบรมนาถ
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ
อนึ่งให้รู้สุภาษิตบัณฑิตพระร่วง
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร
ทั้งพุทธไสยไตรดาทวายุค
พระยศศักดิ์จักเฉลิมให้เพิ่มพูน
แม้นออกวังตั้งใจจะไปอยู่
ขอพึ่งบุญพูนสวัสดิ์เหมือนฉัตรธง
แต่ยามนี้มีกรรมจะจำจาก
เพราะพระเจ้าเยาว์นักต้องรักเร้น
ขอพระองค์จงเอ็นดูอย่ารู้ร้าง
อย่าหลงลิ้นหินชาติขาดอาลัย
โปรดประภาษไพเราะเสนาะเสียง
ดังเดือนเคียงแข่งคู่กับสุริยา
ให้พระชนม์ยั่งยืนหมื่นพรรษา
บำรุงราษฎร์ศาสนาถึงห้าพัน
เป็นปิ่นปักปกเกศทุกเขตขัณฑ์
เสวยชั้นฉัตรเฉลิมเป็นเจิมจอม
จงรักพระอนุชาอุตส่าห์ถนอม
ทูลกระหม่อมครอบครองกันสององค์
ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค์
อุตส่าห์ทรงจดจำให้ชำนาญ
บังคับราชการสิ้นทุกถิ่นฐาน
มนเทียรบาลพระบัญญัติตัดสำนวน
โคลงเพชรพวงผิดชอบทรงสอบสวน
ทราบให้ถ้วนถี่ไว้จะได้ทูล
ให้ทราบทุกที่ถวิลดินทร์สูรย์
ได้พึ่งทูลกระหม่อมของฉันสององค์
สำหรับปู่เสื่อสาดคอยกวาดผง
ได้ดำรงร่มเกล้าทั้งเช้าเย็น
ด้วยแสนยากยังไม่มีที่จะเห็น
จึงจำเป็นจำพรากจำจากไป
ให้เหมือนอย่างเมรุมาศไม่หวาดไหว
น้ำพระทัยทูลเกล้าจงยาวยืน

ถึงร้อยปีมิได้มาก็อย่าแปลก
เช่นงางอกออกไปมิได้คืน
ขอพระองค์ทรงยศเหมือนคชบาท
ระมัดโอษฐ์โปรดให้พระทัยจำ

๑ หนึ่งนักปราชญ์ราชครูซึ่งรู้หลัก
อุตส่าห์ถามตามประสงค์จำนงใน
หนึ่งบรรดาข้าไทที่ใจซื่อ
หนึ่งคนมนตร์ขลังช่างชำนาญ
เขาทำชอบปลอบให้น้ำใจชื่น
ปรารถนาสารพัดในบัถพี
คำบุราณท่านว่าเหล็กแข็งกระด้าง
จงทราบไว้ใต้ละอองทั้งสององค์
แต่คนร้ายหลายลิ้นย่อมปลิ้นปลอก
อย่าพานพบคบค้าเป็นราคี
อันคนดีมีศีลสัตย์สันทัดเที่ยง
เอาไว้ใช้ใกล้ชิดไม่คิดร้าย
อันโซ่ตรวนพรวนพันมันไม่อยู่
แม้นผูกใจไว้ด้วยปากไม่จากองค์
อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก
แม้นเจ็บอื่นหมื่นแสนจะแคลนคลาย
จะรักชังทั้งสิ้นเพราะลิ้นพลอด
ให้เหมือนแรกเริ่มตรัสไม่ขัดขืน
จึงจักยืนยืดยาวดังกล่าวคำ
อย่าให้พลาดพลั้งเท้าก้าวถลำ
จะเลิศล้ำลอยฟ้าสุราลัย ฯ
อย่าถือศักดิ์สนทนาอัชฌาสัย
จึงจักได้รู้รอบประกอบการ
จงนับถือถ่อมศักดิ์สมัครสมาน
แม้พบพานผูกไว้เป็นไมตรี
จึงเริงรื่นรักแรงไม่แหนงหนี
เอาไมตรีแลกได้ดังใจจง
เอาเงินง้างอ่อนตามความประสงค์
อุตส่าห์ทรงสืบสร้างทางไมตรี
เลี้ยงมันหลอกหลอนเล่นเหมือนเช่นผี
เหมือนพาลีหลายหน้าระอาอาย
ช่วยชุบเลี้ยงชูเชิดให้เฉิดฉาย
เขารักตายด้วยได้ด้วยใจตรง
คงหนีสู้ซ่อนมุ่นในฝุ่นผง
อุตส่าห์ทรงทราบแบบที่แยบคาย
แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
เจ็บจนตายนั้นเพราะเห็บให้เจ็บใจ
เป็นอย่างยอดแล้วพระองค์อย่าสงสัย

อันช่างปากยากที่จะมีใคร เขาชอบใช้ช่างมีออกอื้ออึง
จงโอบอ้อมถ่อมถดพระยศศักดิ์ ถ้าสูงนักแล้วก็เขาเข้าไม่ถึง
ครั้นต่ำนักมักจะผิดคิดรำพึง พอก้ำกึ่งกลางนั้นขยันนัก ฯ

◎ อันความคิดวิทยาเหมือนอาวุธ ประเสริฐสุดซ่อนใส่เสียในฝัก
สงวนคมสมนึกใครฮึกฮัก จึงค่อยชักเชือดฟันให้บรรลัย
จับให้มั่นคั้นหมายให้วายวอด ช่วยให้รอดรักให้ชิดพิสมัย
ตัดให้ขาดปรารถนาหาสิ่งใด เพียรจงได้ดังประสงค์ที่ตรงดี
ธรรมดาว่ากษัตริย์อัติเรก เป็นองค์เอกอำนาจดังราชสีห์
เสียงสังหารผลาญสัตว์ในป่าพี เหตุเพราะมีลมปากนั้นมากนัก
เหมือนหน่อเนื้อเชื้อวงศ์ที่องอาจ ย่อมเปรื่องปราชญ์ปรากฏเพราะยศศักดิ์
ผู้ใหญ่น้อยพลอยมาสามิภักดิ์ ได้พร้อมพรักทั้งบัญญาบารมี
ถ้าคร้านเกียจเกียรติยศก็ถดถอย ข้าไทพลอยแพลงพลิกออกหลีกหนี
ต้องเศร้าสร้อยน้อยหน้าทั้งตาบี ทูลดังนี้กลัวจะเป็นเหมือนเช่นนั้น
ด้วยไหนไหนก็ได้มาสามิภักดิ์ หมายจะรักพระไปกว่าจะอาสัญ
จึงทูลตามความจริงทุกสิ่งอัน ล้วนสำคัญขออย่าให้ผู้ใดดู ฯ

◎ พระผ่านเกล้าเจ้าฟ้าบรรดาศักดิ์ แม้นไม่รักษายศจะอดสู
ซึ่งยศศักดิ์จักประกอบจำรอบรู้ ได้เชิดชูช่วยเฉลิมให้เพิ่มพูน
อันเผ่าพงศ์วงศาสุรารักษ์ สามิภักดิ์พึ่งปิ่นบดินทร์สูร
ที่สิ่งไรไม่ทราบได้กราบทูล จึงเพิ่มพูนภาคหน้าปรีชาชาญ
ประเพณีที่บำรุงกรุงกษัตริย์ ปฏิพัทธิ์ผ่อนผันตามบรรหาร
ต่างพระทัยนัยน์เนตรสังเกตการ ตามบุราณเรื่องราชานุวัตร
จงพากเพียรเรียนไว้จะได้ทราบ ทั้งกลอนกาพย์การกลปรนนิบัติ

หนึ่งแข็งอ่อนผ่อนผันให้สันทัด ตามกษัตริย์สุริย์วงศ์ดำรงดิน
อนึ่งแยบยลกลความสงครามศึก ย่อมเหลือลึกล้ำมหาชลาสินธุ์
เร่งผึกฝนกลการผลาญไพริน ให้รู้สู้รู้ให้มั่นกันนินทา
อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก แม้นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
เขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา แต่วิชาช่วยกายจนวายปราณ ฯ

◎ ซึ่งเปรียบปรายหมายเหมือนเตือนพระบาท ให้เปรื่องปราชญ์ปรีชาศักดาหาญ

แม้นหากผ่าละอองไม่ต้องการ โปรดประทานโทษกรณ์ที่สอนเกิน
ด้วยรักใคร่ได้มาเป็นข้าบาท จะบำราศแรมร้างไปห่างเหิน
เป็นห่วงหลังหวังใจให้เจริญ ใช่จะเชิญชวนชั่วให้มัวมอม
พระมีคุณอุ่นอกเมื่อตกยาก ถึงตัวจากแต่จิตสนิทถนอม
จำจะไปไพรพนมด้วยตรมตรอม ทูลกระหม่อมเหมือนหนึ่งแก้วแววนัยนา
พระองค์น้อยเนตรซ้ายไม่หมายร้าง พระองค์กลางอยู่เกศเหมือนเนตรขวา
ความรักใคร่ไม่ลืมปลื้มวิญญาณ์ ได้พึ่งพาพบเห็นค่อยเย็นทรวง
สามิภักดิ์รักใคร่จะไปเผ้า พระทูลเกล้าก็ยังอยู่วังหลวง
จะสั่งใครไปเล่าเขาก็ลวง ต้องนึ่งง่วงเหงาอกตกตะลึง
ครั้นหาของต้องประสงค์ส่งถวาย ก็สูญหายเสียมิได้เข้าไปถึง
ทุกค่ำเช้าเศร้าจิตคิดรำพึง ด้วยลึกซึ้งสุดจิตจะติดตาม
จะร่ำลักษณ์อักษรเป็นกลอนกาพย์ ทูลให้ทราบสิ้นเสร็จก็เข็ดขาม
กตัญญูสู้อุตส่าห์พยายาม ไม่ลืมความรักใคร่อาลัยลาน
ถึงลับหลังยังช่วยอวยสวัสดิ์ ให้สมบูรณ์พูนสมบัติพัสถาน
คอยถามข่าวชาววังฟังอาการ ได้ทราบสารว่าเป็นสุขทุกพระองค์
พลอยยินดีปรีดาประสายาก เหมือนกาฝากผ่าพระบาทดังราชหงส์

ไม่หายรักมันรำลึกนึกจำนง ไม่เห็นองค์เห็นแต่ฟ้าก็อาวรณ์
จึงพากเพียรเขียนความตามสุภาพ หวังให้ทราบเรื่องลักษณ์ในอักษร
จะได้วางข้างพระแท่นแทนสุนทร ที่จากจรแต่ใจอาลัยลาน
ซึ่งทูลเตือนเหมือนจะชูให้รู้รอบ ขอความชอบตราบกัลปาวสาน
อย่าพึ่งพ้องสองโสตจงโปรดปราน ด้วยลมพาลพานพัดอยู่อัตรา
จงสอดส่องตรองตรึกให้ลึกซึ้ง เป็นที่พึ่งผ่อนผันให้หรรษา
ถึงแม้นมาตรขาดเด็ดไม่เมตตา กรุณาแต่หนังสืออย่าถือความ ฯ

๏ อนึ่งคำนำถวายหมายว่าชอบ แม้นทรงสอบเสียวทราบว่าหยาบหยาม
อย่าเฉียวฉุนหุนหวนว่าลวนลาม เห็นแต่ความรักโปรดซึ่งโทษกรณ์
แม้นเห็นจริงสิ่งสวัสดิ์อย่าผัดเพี้ยน เร่งร่ำเรียนตามคำที่พร่ำสอน
ดูดินฟ้าหน้าหนาวฤๅคราวร้อน เร่งผันผ่อนพากเพียรเรียนวิชา
ซึ่งประโยชน์โพธิญาณเป็นการเนื่น พอจำเริญรู้ธรรมคำคาถา
ถือที่ข้ออรหัตวิบัสสนา เป็นวิชาฝ่ายพุทธน้ำสุดดี
ข้างฝ่ายไสยไตรเพทวิเศษนัก ให้ยศศักดิ์สูงส่งเป็นราศี
สืบตระกูลพูนสวัสดิ์ในบัถพี ได้เป็นที่พึ่งพาเหล่าข้าไท ฯ

๏ ซึ่งทูลความตามซื่ออย่าถือโทษ ถ้ากริ้วโกรธตรัสถามตามสงสัย
ด้วยวันออกนอกพรรษาขอลาไป เหลืออาลัยทูลกระหม่อมให้ตรอมทรวง
เคยฉันของสองพระองค์ส่งถวาย มิได้วายเว้นหน้าท่านข้าหลวง
จะแลลับดับเหมือนดังเดือนดวง ที่แลล่วงลับฟ้าสุธาธาร
ถึงมาเฝ้าเล่าที่ไหนจะได้เห็น ด้วยว่าเป็นขอบเขตนิเวศน์สถาน
จะตั้งแต่แลลับอัประมาณ เห็นเนิ่นนานนึกน่าน้ำตากระเด็น
ต่อโสกันต์วันพระองค์ทรงสิกขา จะได้มานอบนบได้พบเห็น

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดไชยชุมพลชนะสงคราม
จังหวัดกาญจนบุรี

ให้ใช้สอยคอยเผ้าทุกเช้าเย็น
ด้วยเหตุว่าผ่าพระบาทได้ขาดเสร็จ
ทูลกระหม่อมยอมให้พระทัยปลง
ในวันนั้นวันอังคารพยานอยู่
ขอละอองสองพระองค์จงทรงจำ
อย่างหม่อมฉันอันที่ดีแลชั่ว
เป็นอาลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว
แผ่นดินหลังครั้งพระโกศก็โปรดเกศ
สิ้นแผ่นดินสิ้นบุญของสุนทร
หากสมเด็จเมตตาว่าข้าเก่า
ไม่ลืมคุณทูลกระหม่อมเหมือนจอมเจิม
เพื่อข้าไทไม่มีถึงที่ขัด
สองพระองค์จงอุตส่าห์พยายาม
รักษาพระยศอตส่าห์รักษาสัตย์
เห็นห้วยหนองคลองน้อยอย่าลอยลง
สกุลกาสาธารณ์ถึงพานพบ
เหมือนชายโฉดโหดไร้ที่ไม่ควร
อันนักปราชญ์ราชครูเหมือนคูหา
จงสิงสู่อยู่แต่ห้องทองประจง
มิให้เต้นโลดคะนองทั้งสององค์
โดยสมเด็จ(๑)ประทานตามความประสงค์
ถวายองค์อนุญาตเป็นขาดคำ
บีฉลูเอกศกแรมหกค่ำ(๒)
อย่าเชื่อคำคนอื่นไม่ยืนยาว
ถึงลับตัวก็แต่ชื่อเขาลือฉาว
เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร
ฝากพระเชษฐา(๓)นั้นให้ฉันสอน
พ้ำอาภรณ์แปลกพักตร์อาลักษณ์เติม
ประทานเจ้าครอกพ้ำบูชาเฉลิม
จะขอเพิ่มพูนพระยศให้งดงาม
กับหนูพัดหนูตาบ(๔)จะหาบหาม
ประพฤติตามแต่พระบาทมาตุรงค์
พูนสวัสดิ์สังวาสตามราชหงส์
จะเสียทรงสีทองละอองนวล
อย่าควรคบคิดรักศักดิ์สงวน
อย่าชักชวนชิดใช้ให้ใกล้องค์
เป็นที่อาศัยสกุลประยูรหงส์
กว่าจะทรงบีกกล้าถาทะยาน

---

(๑) คือเจ้าพ้ากุณฑลทิพยวดี ซึ่งเป็นพระมารดา
(๒) บีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ ในรัชกาลที่ ๓
(๓) คือ เจ้าพ้าอาภรณ์
(๔) บุตรสุนทรภู่ทั้ง ๒ คน

ขึ้นร่อนเร่เวหนให้คนเห็น ว่าชาติเช่นหงสาศักดาหาญ
ได้ปรากฏยศยงตามวงศ์วาน พระทรงสารศรีเศวตเกศกุญชร
ควรมิควรส่วนผลาอานิสงส์ ซึ่งรูปทรงสังวรรัตน์ประภัสสร
ให้สี่องค์ทรงมหาสถาวร(๑) ถวายพรพันวษาขอลาเอย ฯ.

---

(๑) สี่องค์คือ เจ้าฟ้ากุลฑล ๑ เจ้าฟ้าอาภรณ์ ๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ๑ เจ้าฟ้าปิ่ว ๑

เรียนลัดพุทธศาสนา

ตามแนวคำสอน

ของ

พุทธทาสภิกขุ

คำนำ

เมื่อข้าพเจ้ายังรับราชการเป็นเลขานุการเอกประจำสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงไคโร ข้าพเจ้าได้สั่งซื้อหนังสือพุทธศาสนาของลัทธิมหายาน **นิกายเซ็น** ฉบับภาษาอังกฤษมาจากกรุงลอนดอน เป็นจำนวน ๑๐ เล่ม และใช้เวลาว่างงานอ่านศึกษาคำสอนของนิกายเซ็น ข้าพเจ้าเลื่อมใสในคำสอนของเขามาก เพราะการสอนหลักพุทธศาสนาของนิกายเซ็นของจีนและญี่ปุ่นนั้น เป็นการสอนลัด ดังที่เขาเรียกวิธีปฏิบัติของเขาว่า "วิธีลัด" หรือเรียกนิกายของเขาว่า "นิกายฉับพลัน" ทั้งนี้ก็เพราะว่าพวกเขาไม่สนใจพุทธประวัติและเรื่องราวเป็นไปของพุทธศาสนา เขาไม่สนใจในด้านภาษาของพุทธศาสนา ไม่สนใจชื่อของธรรมะ ไม่สนใจการทำบุญให้ทานแบบต่าง ๆ เขาไม่ต้องการมีบาปและไม่ต้องการได้บุญ เขาถือว่าทั้งบาปและบุญก็ยังเป็นอุปสรรคที่จะทำคนมิให้ถึงพระนิพพาน ยิ่งเรื่องการหวังเอาสวรรค์เอาวิมานด้วยแล้ว เขาถือว่าเป็นความปรารถนาของทารกเอาทีเดียว เขาตัดพิธีรีตองของพุทธศาสนาออกทั้งหมด เหลือเอาไว้แต่ "หัวใจ" ของพุทธศาสนา กล่าวคือเรื่อง **สุญญตา** เรื่องเดียวเท่านั้น เขาจึงพร่ำสอนแต่เรื่องสุญญตา ปฏิบัติแต่เรื่องสุญญตา และหวังผลจากสุญญตาอย่างเดียว ทั้งนี้ก็ตรงกับพุทธดำรัสที่ว่า "ใครได้ฟังเรื่องสุญญตา ก็ถือได้ว่าได้ฟังเรื่องทั้งหมดของพุทธศาสนา ใครได้ปฏิบัติเรื่องสุญญตา ก็จัดว่าได้ปฏิบัติธรรมทั้งหมดทั้งสิ้นของพุทธศาสนา ใครได้รับผลจากสุญญตา ก็นับได้ว่าได้รับผลอันสูงสุดของพุทธศาสนา กล่าวคือความพ้นทุกข์ไปตามลำดับ ๆ จนไม่มีความทุกข์ใจเลยแม้แต่น้อย ซึ่งเราเรียกว่า"นิพพาน" เพราะหมดความเห็น

แก่ตัวอย่างสั้นเชิงนั่นเอง ซึ่งทางฝ่ายหินยานของเราก็เรียกว่า การบรรลุมรรค ผล นิพพาน คือการได้เป็นพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

ข้าพเจ้ามิใช่เป็นคนพวก "ศรัทธาจริต" กล่าวคือข้าพเจ้าไม่ยอมเชื่อใครเชื่ออะไรง่าย ๆ ข้าพเจ้ามีมันสมอง มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม และได้ประสบการณ์ของชีวิตมากว่า ๕๐ ปีแล้ว เคยพบคนดี คนชั่ว คนสุจริต คนทุจริต คนพูดจริงและคนหลอกลวงมามากต่อมาก และเพราะมีมันสมองพอที่จะรู้ว่าอะไรถูกอะไรผิดนั่นเอง ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าคำสอนของนิกายเซ็นนั้น ถูกต้องที่สุด และไม่หลอกลวงใครเพื่อหวังประโยชน์อะไรเข้าตัว อย่างนักบวชในศาสนาต่าง ๆ ได้ปฏิบัติกันอยู่ จนคนที่ไม่ใช้สติปัญญาต้องตกเป็นเหยื่ออย่างที่จะถอนตัวไม่ได้ เพราะความโลภอยากได้สวรรค์ ความหลงงมงายในสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือความกลัวผีสางเทวดาของคนผู้น่าสงสารเหล่านั้น จนต้องเสียเงินและเสียรู้อย่างเต็มอกเต็มใจแล้วก็ได้แต่วิมานลม

ข้าพเจ้านึกอยู่เสมอว่า ทำอย่างไรหนอคำสอนของนิกายเซ็นจึงจะมาเผยแพร่ในประเทศไทยบ้าง ชาวพุทธไทยจะได้เข้าถึงธรรมโดยไม่ต้องไปเสียเวลาปฏิบัติอะไรต่ออะไรที่ไม่ได้ประโยชน์ ไม่สมตามที่พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายจะให้แก่พุทธศาสนิกชน พวกเราถูกสอนให้กลัวบาปและติดบุญ ติดตำราอาจารย์ ติดประเพณีพิธีรีตอง พระพุทธเจ้าสอนคนให้หมดความอยากความยึดและความยุ่ง แต่พวกเราได้รับคำสอนให้อยากให้ยึดและให้ยุ่ง ฉะนั้นเรื่องมรรคผลนิพพานจึงห่างไกลมือของพวกเราออกไปทุกวัน ๆ เลย ถือกันว่าเป็นเรื่องพ้นวิสัยของมนุษย์ในสมัยนี้ไปเสียแล้ว ใครนำเอาเรื่อง

นิพพานมากล่าวสอน ก็ถูกกล่าวหาว่าเป็นคำสอนที่เหลวไหลพ้นสมัยที่ใคร ๆ จะทำได้ ใครนำเอาวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องมาอธิบาย ก็ถูกศาสดาสมัยใหม่หาว่าเป็นการกล่าวนอกพระธรรมวินัยหรือผิดไปจากตำรับตำรา คำสอนที่ถูกต้องเลยไม่มีใครสนใจ และฟังกันไม่ได้ เพราะเหตุที่ไม่ได้ฟังกันมาเสียนาน นี่แหละเป็นสถานการณ์ในปัจจุบัน

ฉะนั้น การจะนำเอาคำสอนของนิกายเซ็น ซึ่งถึงแม้จะดีที่สุด สั้นที่สุด และหวังดีต่อประชาชนที่สุด เข้ามาเผยแพร่ในเมืองไทย ก็เห็นจะไม่มีใครเลื่อมใส และกลับจะมีการคัดค้านกันเป็นการใหญ่ เพราะความยึดมั่นถือมั่นในความเห็นเดิม ๆ ของเรา ว่าถูกต้องดีกว่าของใคร ๆ นั่นเอง จึงมีมานะ ไม่ยอมฟังคำสอนของนิกายอื่นใด

ท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นอรรถกาจารย์ที่แตกฉานในพระธรรมวินัย ทั้งฝ่ายหินยานและมหายาน ท่านได้แปลสูตรของท่านเว่ยหล่างและท่านฮวงโป ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลของนิกายเซ็น ออกเป็นภาษาไทย และยังได้รวมความเห็นของฝ่ายเถรวาทกับอาจาริยวาทให้เข้ากันได้ จนกลายเป็นคำสอนที่ทันสมัย เป็นคำสอนที่สมบูรณ์ที่สุด ซึ่งรวมอยู่ในหนังสือเรื่อง "เรียนลัดพุทธศาสนา" เล่มนี้ ชนิดที่ใคร ๆ จะทำไม่ได้ นับว่าเป็นโชคดีของพวกเราอย่างยิ่งที่ได้มีหนังสือเล่มนี้เกิดขึ้นในประเทศไทย ไม่ต้องขายหน้านิกายเซ็นของฝ่ายมหายานอีกต่อไป หากคำสอนนี้จะมีโอกาสเผยแพร่ไปถึงประเทศต่าง ๆ ในยุโรปหรืออเมริกา ก็ยังเป็นที่อุ่นใจได้ว่าจะไม่ทำให้ชาวต่างศาสนาเขาขี้เยาะได้ว่า ศาสนาพุทธเต็มไปด้วยเรื่องอภินิหาร ของขลังของศักดิ์สิทธิ์ติดอยู่แต่ในเรื่องผีสางเทวดา หรือพิธีรีตองอันไม่เป็นการกระทำด้วยปัญญา นอกจากเชื่อกันไปทำตามกันไป ดังที่มีกล่าวอยู่ในคัมภีร์

หนังสือ "เรียนลัดพุทธศาสนา" เล่มนี้ ไม่ต้องอาศัย "คำนิยมชมชื่น" จากผู้ใด เพราะผู้ที่อ่านด้วยความพินิจพิจารณาและมีปัญญาพอสมควรแล้ว ย่อมจะนิยมชมชื่นด้วยตนเอง ซึ่งดีกว่าคำชมของผู้หนึ่งผู้ใดที่สนับสนุนหนังสือเล่มนี้

องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา ฯ หวังว่าท่านทั้งหลายที่ได้อ่านหนังสือเล่มนี้แล้ว คงจะได้ดวงตาเห็นธรรม หรืออย่างน้อยก็พอจะมองเห็นได้ว่าเราควรจะศึกษาพุทธศาสนาวิธีใดดี จึงจะเข้าถึงสัจธรรมโดยฉับพลัน ไม่ต้องเสียเวลาไปศึกษาคัมภีร์อันยุ่งยากยืดยาว ซึ่งอย่างมากก็ทำเราให้เป็นได้แต่เพียงคนอ่านมาก จำได้มาก พูดมาก แต่ยังเต็มไปด้วยตัณหาและอุปาทาน เพราะการยึดมั่นถือมั่น ไม่ยอมปล่อยวางในสิ่งใด ๆ และยังเต็มไปด้วย "อัตตา".

นายปุ่น จงประเสริฐ

องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา ฯ

บทที่ ๑

ปรับความเข้าใจ

พุทธศาสนิกชนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา ในลักษณะที่คนอื่นมองเห็นว่าเคร่งครัด แต่ความจริงคนนั้นยังเข้าไม่ถึงตัวแท้แห่งพุทธศาสนาเลยก็มีอยู่เป็นอันมากทีเดียว แล้วคนพวกนี้เองที่เป็นคนหัวดื้อถือรั้น หรืออวดดีจนกระทั่งยกตนข่มผู้อื่นที่เขารู้ดีกว่า ในกรณีอันเกี่ยวกับการนับถือศาสนา แม้ว่าพวกเราจะได้นับถือพุทธศาสนามาหลายชั่วคนแล้วก็ตาม คนส่วนมากก็ยังหาเข้าถึงตัวแท้แห่งศาสนาไม่ เขายังคงเป็นเหมือนคนต่างศาสนาอยู่นั่นเอง ผู้ที่เรียกตัวเองว่าเป็นพุทธบริษัทในประเทศไทยเราแทบทั้งหมด ก็ตกอยู่ในลักษณะเช่นนี้ มีความรู้ในศาสนาของตัวน้อยกว่าชาวต่างประเทศ หรือต่างศาสนา ที่เพิ่งเข้ามาสนใจในพุทธศาสนา เราสู้ชาวต่างประเทศเหล่านั้นไม่ได้ในบางกรณีก็ยังมี การเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยวิธีปรัมปราหรือปฏิบัติตาม ๆ กันมาอย่างงมงายนั้น แม้จะได้กระทำสืบ ๆ กันมาตั้งหลายชั่วบรรพบุรุษ ก็หาสามารถทำให้เข้าถึงตัวแท้ของพุทธศาสนาได้ไม่ มีแต่จะกลายเป็นของเรื้อรังหมักหมมทับถมกันมากเข้า จนกระทั่งเกิดความเห็นใหม่ ๆ กันขึ้นมา กลายเป็น **พุทธศาสนาเนื้องอก** ไปหมด ทำให้เกิดการถอยห่างจากตัวแท้ของพุทธศาสนาออกไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งเกิดการกลัวต่อการบรรลุมรรคผลนิพพาน ซึ่งเราได้เห็นได้ยินกันอยู่ทั่ว ๆ ไปในหมู่พุทธบริษัทชาวไทยสมัยนี้ ที่ห้ามไม่ให้พูดกันถึงเรื่อง มรรค ผล นิพพาน ใครขืนพูด คนนั้นจะถูกหาว่าอวดดี หรือถูกหาว่านำเอาเรื่องที่เหลือวิสัย

มาพูด แล้วก็ขอร้องให้พูดกันแต่เรื่องต่ำๆ เตี้ยๆ ให้พูดแต่เรื่องจริยธรรม สากลที่ศาสนาไหนๆ เขาก็มีด้วยกันทั้งนั้น นี่แหละ คือสถานะอันแท้จริงของการศึกษาและปฏิบัติพุทธศาสนาในประเทศไทย มีผลทำให้พุทธบริษัทชาวไทยกลายเป็นชาวต่างประเทศต่อศาสนาของตนไป ฉะนั้น เราควรตั้งต้นศึกษาและปฏิบัติหลักพระพุทธศาสนาของเราเสียใหม่ อย่ามัวหลงสำคัญผิดว่าเรารู้พุทธศาสนาของเราดีกว่าชาวต่างประเทศ เพราะนึกว่าเราได้อยู่กับพุทธศาสนามานานแล้ว มีผู้เขียนหรือว่าผู้แต่งตำรับตำราเกี่ยวกับพุทธศาสนามากพอแล้ว เราไปค้นคว้าเอาตัวพุทธศาสนาผิดๆ หรือไปคว้าเอาแต่เพียงกระพี้ของพุทธศาสนา ไปคว้าเอาพุทธศาสนาเนื้องอกใหม่ๆ มาอวดอ้างยืนยันกันว่านี่เป็นพุทธศาสนาแท้ ฉะนั้น หนังสือพุทธศาสนาที่ชาวต่างประเทศเขียนหรือคนไทยเขียน จึงมีสิ่งที่ยังมิใช่ตัวแท้ของพุทธศาสนารวมอยู่ด้วย ๕๐–๖๐% เพราะรู้เท่าไม่ถึงการณ์ นำพระพุทธศาสนาไปปนกันยุ่งกับลัทธิอื่นๆ ซึ่งมีอยู่ในประเทศอินเดีย ซึ่งบางอย่างก็คล้ายคลึงกันมาก จนถึงกับผู้ที่ไม่แตกฉานเพียงพออาจจะนำไปสับเปลี่ยน หรือใช้แทนกันทีเดียว เช่นคำตู่ต่างๆ ของพวกบาดหลวงที่มีใจเกลียดพุทธศาสนา เมื่อบาดหลวงผู้นั้นเป็นผู้มีชื่อเสียง และมีคนนับถือกว้างขวาง หนังสือเล่มนั้นก็กลายเป็นที่เชื่อถือของผู้อื่นไปตามๆ กัน เราได้พบหนังสือชนิดนี้เป็นครั้งเป็นคราวอยู่ตลอดมา นับว่าเป็นความเสียหายอย่างใหญ่หลวงแก่พุทธศาสนา แล้วเป็นอันตรายอย่างยิ่งแก่ผู้อ่าน ซึ่งหลงเข้าใจผิดในพุทธศาสนาที่ตนสนใจ หรือตั้งใจจะศึกษา ด้วยเจตนาอันบริสุทธิ์ เช่นเรื่องกรรม ที่ว่าทำดี–ได้ดี ทำชั่ว–ได้ชั่ว และบุคคลผู้ทำเป็นผู้ได้รับผลแห่งกรรมนั้น เป็นหลักที่มีมาก่อนพุทธกาล และมีกันทั่วไปในทุกศาสนาใหญ่ๆ ฉะนั้น การที่จะถือเอาว่าหลักเรื่องกรรมเพียงเท่านี้เป็นหลัก

ของพุทธศาสนานั้น จึงเป็นเรื่องที่น่าหัวเราะ ทั้งนี้เพราะความจริงมีอยู่ว่า พุทธศาสนาแสดงเรื่องกรรมมากไปกว่านั้น คือแสดงอย่างสมบูรณ์ที่สุด ว่าผลกรรมตามหลักที่กล่าวนั้นเป็นมายา จึงถือไม่ได้ ยังมีกรรมที่ ๓ อีก ประเภทหนึ่ง ที่สามารถลบล้างอำนาจของกรรมดีกรรมชั่วนั้นเสียได้โดย สิ้นเชิง แล้วเป็นผู้อยู่เหนือกรรมโดยประการทั้งปวง และการปฏิบัติเพื่อ บรรลุมรรคผลนิพพานนั่นแหละ คือการทำกรรมที่ ๓ ซึ่งศาสนาอื่นไม่เคย กล่าวถึงเลย นี่แหละคือกรรม ตามหลักแห่งพุทธศาสนาที่ถูกต้อง เพราะ พระพุทธศาสนามีความมุ่งหมายที่จะช่วยมนุษย์ ให้อยู่เหนือความที่จะต้อง เป็นไปตามกรรม ฉะนั้น มันจึงไม่ใช่ลัทธิ ทำดี—ได้ดี ทำชั่ว—ได้ชั่ว ทำบุญไปสวรรค์ ทำบาปไปนรก เพียงแค่นั้น

สำหรับเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดนั้น อาจจะกล่าวได้ว่าไม่ใช่หลัก ของพุทธศาสนา เพราะว่ามันเป็นเรื่องคู่กันมากับหลักเรื่องกรรมอย่างสืบ ๆ ง่าย ๆ ก่อนพุทธศาสนา คนในยุคโน้นเชื่อและสอนกันอยู่แล้วว่าสัตว์หรือ คนก็ตาม ตายแล้วเกิดใหม่เรื่อยไป แทบจะไม่มีสิ้นสุด เป็นตัวหรือวิญญาณ ที่ถาวร ซึ่งเวียนว่ายตายเกิดเรื่อยไปในวัฏฏสงสาร คือในกระแสแห่งการ เวียนว่ายตายเกิดนั่นเอง จะมีจุดจบต่าง ๆ กันตามแต่ลัทธินั้น ๆ จะบัญญัติ ไว้อย่างไร ทั้งนี้เพราะผลบาปผลบุญของตนนั่นเอง เป็นเหตุเป็นปัจจัย ฉะนั้น การที่มากล่าวว่าพุทธศาสนามีหลักในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ทำนองนั้นนั้น จึงเป็นสิ่งที่น่าหัวเราะเยาะเช่นเดียวกันอีก ทั้งนี้เพราะความ แท้จริงว่า การตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเป็นการค้นพบความ จริงว่า โดยที่แท้แล้วคนหรือสัตว์ไม่ได้มีอยู่จริง หากแต่ความไม่รู้และ ความยึดมั่นเกิดอยู่ในใจ ทำให้คนและสัตว์นั้นเกิดความสำคัญผิดว่าตนมี อยู่จริง แล้วก็ไปรวมเอาอาการที่เรียกว่า "การเกิด" หรือ "การตาย"

เข้ามาเป็นของตนด้วย ข้อนี้ทำให้เกิดความรู้สึกอย่างมั่นใจว่า มีคนมีสัตว์ มีการเกิด การตาย มีการเวียนว่ายในการเกิดการตาย อันเป็นปัญหาใหญ่หลวงเกี่ยวกับความทุกข์ของคน การประกาศศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นก็คือ การประกาศความจริงพร้อมทั้งวิธีปฏิบัติ จนสามารถทำให้คนรู้หรือเข้าใจถึงความจริงว่าไม่มีตัวเราหรือของเรา ดังนั้นปัญหาเรื่องการเกิดแก่เจ็บตายและการเวียนว่ายไปในวัฏฏสงสารนั้นก็หมดไป

เมื่อข้อเท็จจริงมีอยู่ดังนี้แล้ว การที่มายืนยันว่าพุทธศาสนามีหลักเรื่องการตายแล้วเกิดใหม่ ในทำนองความเชื่อของลัทธิขั้นทารกสอนเดินแห่งยุคศาสนาพราหมณ์โบราณ ย่อมเป็นความลำเอียงและเป็นความไม่ยุติธรรมต่อพุทธศาสนา นี่แหละคือบ่มที่เข้าใจได้ยากที่สุดของพุทธศาสนา จนถึงกับทำให้ชาวไทยชาวต่างประเทศเขียนข้อความซึ่งเป็นการตู่พุทธศาสนาได้เป็นเล่ม ๆ โดยให้ชื่อว่าหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งมีอยู่อย่างมากมายในระยะ ๒๐—๓๐ ปีมานี้ และนักเขียนเหล่านั้นยกเอาบทที่ชื่อว่า กรรมและการเกิดใหม่นั่นเอง ขึ้นเป็นบทเอกหรือเป็นใจความสำคัญที่สุดของพุทธศาสนา ส่วนเรื่องความไม่มีตัวไม่มีตนหรือไม่มีอะไรเป็นของตน และวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความรู้สึกเช่นนั้น เป็นเรื่องที่ไม่กระจ่างแก่เขา เขามักจะเว้นเสีย หรือถ้าจะกล่าวก็กล่าวอย่างอ้อมแอ้มคลุมเครือ ไม่เป็นที่แจ่มแจ้งได้เลย จึงยังต้องจัดบุคคลผู้เขียนตำราพุทธศาสนา หรือผู้กล่าวลักษณะเช่นนี้ไว้ในฐานะเป็นคนไม่รู้จักพุทธศาสนา และทำลายสัจธรรมของพุทธศาสนา

การเข้าใจหลักของพุทธศาสนาอย่างผิด ๆ ย่อมทำให้ไม่เข้าถึงจุดมุ่งหมายอันแท้จริงของพุทธศาสนา อาการอันนี้เองที่นำผู้ปฏิบัติไปสู่ความงมงายทั้งโดยทางปฏิบัติและหลักวิชา ทำให้เกิดการยึดมั่นในแบบปฏิบัติ

ตามความคิดเห็นของตน และยึดมั่นว่าเป็นตัวศาสนา โดยไม่สนใจทราบความมุ่งหมายอันแท้จริง เกิดการปฏิบัติแบบ "เถรส่องบาตร" ขึ้นเป็นอันมาก กล่าวคือเห็นเขาทำกันมาอย่างไร ก็ทำตามๆ กันไป เป็นสิ่งที่น่าสมเพชอย่างยิ่ง เช่นชาวต่างประเทศที่ไม่เคยรู้จักพุทธศาสนา พอเข้ามาเมืองไทย ก็ผลุนผลันทำวิปัสสนาอย่างเอาเป็นเอาตายอยู่ในสำนักวิปัสสนาบางแห่ง จบแล้วก็ยังมืดมัวอยู่ตามเดิม หรือไม่ก็งมงายยึดมั่นถือมั่นสำคัญผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมาอีกจากการที่ทำวิปัสสนาแบบนั้นๆ แม้ในหมู่ชาวไทยเราก็ยังมีอาการดังที่กล่าวนี้ จนเกิดมีการยึดมั่นว่า ถ้าจะให้สำเร็จขั้นหนึ่งขั้นใดในทางพุทธศาสนา ก็ต้องนั่งวิปัสสนา เรื่องจึงกลายเป็นเพียงพิธีไปหมดสิ้น การทำไปตามแบบโดยไม่ทราบถึงความมุ่งหมาย เป็นเหตุให้เกิดแบบกรรมฐานขึ้นอย่างมากมาย ซึ่งทั้งหมดนั้นไม่เคยมีในครั้งพุทธกาลเลย ทั้งหมดนี้รวมเรียกสั้นๆ ว่า สีลัพพตปรามาส กล่าวคือการบำเพ็ญศีลและพรตที่ทำไปโดยไม่ทราบความมุ่งหมาย หรือมุ่งหมายผิดความงมงายอย่างนี้มีได้ตั้งแต่การทำบุญ ให้ทาน การรักษาศีล การถือธุดงค์ และการเจริญกรรมฐานภาวนา คนก็ยึดมั่นถือมั่นในการทำบุญให้ทานแบบต่างๆ ตามที่นักบวชโฆษณาอย่างนั้นอย่างนี้ว่าเป็นตัวพุทธศาสนา ที่สูงขึ้นหน่อยก็ยึดมั่นถือศีลเคร่งครัดว่าตัวนี้เป็นตัวแท้ของพุทธศาสนา และการยึดมั่นถือมั่นอาจมีมากจนกระทั่งดูหมิ่นผู้อื่นที่ไม่ยึดถืออย่างตนหรือกระทำอย่างตน ส่วนนักปฏิบัติที่สูงขึ้นไปอีกก็ยึดมั่นในแบบของกรรมฐาน หรือวิธีแห่งโยคะที่แปลกๆ และทำได้ยาก ว่าเป็นตัวแท้ของพุทธศาสนา ความสำคัญผิดของบุคคลประเภทนี้มีมากจนถึงกับไปคว้าเอาวิธีต่างๆ ของโยคีนอกพุทธศาสนา ที่มีอยู่ก่อนพุทธศาสนาบ้าง ในยุคเดียวกันบ้าง และในยุคหลังพุทธกาลบ้าง เข้ามาใส่ไว้ในพุทธศาสนาจน

เต็มไปหมด โดยไม่ทราบความจริงว่า สิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ตัวแท้ของพุทธ-ศาสนา สมตามพระพุทธภาษิตที่ว่า "ไม่ใช่เพราะศีลหรือเพราะการปฏิบัติอันแปลกประหลาดและการยึดมั่นถือมั่นเหล่านั้น ที่คนจะบริสุทธิ์จากทุกข์ทั้งหลายได้ แต่ที่แท้ต้องเป็นเพราะมีความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องของความทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ในเรื่องความดับสนิทแห่งความทุกข์ และวิธีดับความทุกข์นั้น" ข้อนี้หมายความว่า ผู้ปฏิบัติจะต้องถือเอาเรื่องของความทุกข์มาเป็นมูลฐานอันสำคัญของปัญหาที่ตนต้องพิจารณาสะสาง หาใช่เริ่มต้นขึ้นมาด้วยความพอใจในสิ่งแปลกประหลาด หรือเป็นของต่างประเทศ หรือเป็นสิ่งที่เขาเล่าลือระบือกันว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์และประเสริฐ เป็นความงมงายอย่างเดียวกับที่ทำให้คนหนุ่มๆเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ซึ่งส่วนมากมาเพราะความยึดมั่นถือมั่นผิดๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยตนเองบ้าง โดยบุคคลอื่นเช่นบิดามารดาบ้าง หรือโดยประเพณีบ้าง มีน้อยเหลือเกินหรือแทบจะกล่าวได้ว่าไม่มีเลย ที่เข้ามาบวชเพราะความเห็นภัยในความทุกข์อย่างถูกต้องและแท้จริง เหมือนการบวชของบุคคลในครั้งพุทธกาล เมื่อมูลเหตุอันแท้จริงแตกต่างกันแล้ว ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่เขาจะจับฉวยเอาตัวแท้ของพุทธศาสนาไว้ไม่ได้เลย

อีกเรื่องหนึ่งซึ่งค่อนข้างน่าขบขัน ได้แก่ความยึดมั่นถือมั่นที่ห่างไกลถึงนอกเปลือกของพุทธศาสนา ชาวยุโรปบางคนที่ได้รับยกย่องว่าเป็นศาสตราจารย์ทางฝ่ายพุทธศาสนาได้ยืนยันว่า เขาเป็นพุทธบริษัทที่แท้จริง เพราะเขาเป็นนักเสพผักหรืองดเว้นการกินเนื้อสัตว์ เขาเสียใจที่ภรรยาของเขาเป็นพุทธบริษัทไม่ได้ เพราะไม่สามารถเป็นนักเสพผักได้นั่นเอง เรื่องนี้นึกดูน่าสมเพช คงเป็นที่น่าหัวเราะเยาะของพวกอาซ้มตามโรงกินเจ เพราะอาซ้มเหล่านั้นนอกจากจะไม่รับประทานเนื้อสัตว์แล้ว ยังเว้นผักที่มี

รสจัดหรือกลิ่นแรงอีกหลายชนิด ส่วนพวกมังสะวิรัติไม่กินเนื้อสัตว์ก็จริง แต่ยังกินไข่กินนมและกินผักทุกชนิด นี่เป็นเพราะความยึดมั่นถือมั่นในทางประเพณีแห่งพิธีรีตองนั่นเอง แม้ในหมู่ชาวไทยที่อ้างตนว่าเป็นพุทธบริษัท เป็นภิกษุเป็นพระเถระ เป็นมหาบาเรียน เป็นคนสอนศาสนาพุทธแก่ประชาชน ได้ดีขึ้นมาก็เพราะพุทธศาสนา แล้วยังกล้ายืนยันอย่างไม่ละอายแก่ใจว่า บ้านของชาวพุทธต้องมีศาลพระภูมิไว้ทำพิธีกราบไหว้บูชา ถ้าไม่ทำอย่างนั้นก็เป็นคนนอกพุทธศาสนา ข้อนี้เป็นเครื่องแสดงอยู่แล้วในตัวว่า **โมฆะบุรุษ**ประเภทนี้ยังเข้าใจผิดหรือบิดผันศาสนาของตนเพียงไร พุทธศาสนาของคนในยุคนี้จึงมีแต่แบบหรือพิธี และวัตถุที่นึกว่าศักดิ์สิทธิ์เท่านั้นเอง หลงกราบไหว้ผีสางเทวดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสากลโลกโดยคิดว่านั่นก็เป็นพุทธศาสนา แล้วสั่งสอนกันต่อ ๆ ไป แม้โดยพวกที่ประชาชนเชื่อว่ารู้จักพุทธศาสนาดี เพราะมีอาชีพในทางสอนพุทธศาสนา

คนบางพวกมีความยึดมั่นถือมั่นว่า เขาจะเข้าถึงพุทธศาสนาได้ก็โดยทำตนให้เป็นผู้แตกฉานในคัมภีร์เท่านั้น เพราะเวลาล่วงมาแล้วตั้ง ๒๕๐๐ กว่าปี สิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไปมาก จะต้องศึกษาเอาจากคัมภีร์ทั้งหมดเพื่อให้ทราบว่าพุทธศาสนาเดิมแท้แห่งครั้งกระโน้นเป็นอย่างไร ฉะนั้นการศึกษาพระไตรปิฎกพระอภิธรรมและคัมภีร์อื่น ๆ ก็อาจกลายเป็นอุปสรรคไปได้เหมือนกัน จริงอยู่การที่จะพูดว่าไม่ต้องศึกษาเสียเลยนั้น ย่อมไม่ถูกแน่ แต่การที่จะพูดว่าต้องศึกษาพระคัมภีร์เสียให้หมด แล้วจึงจะรู้จักพุทธศาสนานั้น ยิ่งไม่ถูกมากขึ้นไปอีก หรือไม่ถูกเอาเสียเลยทีเดียว ถึงธรรมะที่แท้จริงจะถ่ายทอดกันไม่ได้ทางเสียงหรือทางตัวหนังสือ แต่ว่าวิธีปฏิบัติเพื่อให้ธรรมะปรากฏแก่ใจนั้น เราบอกกล่าวกันได้ทางเสียงหรือทางหนังสือ แต่ถ้าจิตใจของเขาเหล่านั้นไม่รู้จักความทุกข์แล้ว แม้จะมีการ

ถ่ายทอดกันทางเสียงหรือทางหนังสือสักเท่าไร เขาก็หาอาจจะถือเอาได้ไม่ ยิ่งเมื่อไปยึดมั่นที่เสียงหรือตัวหนังสือเข้าด้วยแล้ว ก็จะยิ่งกลายเป็นอุปสรรคต่อการที่จะเข้าใจพุทธศาสนามากขึ้นไปอีก กลายเป็นผู้เมาหนังสือหรือเมาตำรา มีความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด ปริยัติได้กลายเป็นงูพิษดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ ชาวต่างประเทศที่มีมันสมองดี ได้กลายเป็นนักปริยัติประเภทนี้ไปเสียมากต่อมาก ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวถึงนักศึกษาชาวไทยที่เรียนปริยัติธรรมอภิธรรมเพื่อประโยชน์ทางโลกๆ ทางวัตถุกัน จนเป็นของธรรมดาไปเสียแล้ว ถึงขนาดกบถไม่รู้คุณพระพุทธเจ้าก็มีมาก เช่น การกล่าวว่า การไหว้พระภูมิ ไม่เสียการเป็นพุทธบริษัท เป็นต้น

เราไม่จำเป็นจะต้องศึกษาเรื่องราวทางปริยัติธรรมทางอภิธรรมอย่างมากมาย เพราะเหตุว่าคัมภีร์เหล่านั้นเป็นที่รวมแห่งเรื่องต่างๆ ทั้งหมด หลายประเภทหลายแขนงด้วยกัน ในบรรดาเรื่องตั้งหลายพันเรื่องนั้นมีเรื่องที่เราควรขวนขวายให้รู้เพียงเรื่องเดียว คือเรื่องความดับทุกข์โดยแท้จริง หรืออย่างมากที่สุดก็ควรขยายออกเพียง ๒ เรื่อง คือเรื่องความทุกข์อันแท้จริงพร้อมทั้งต้นเหตุของมันนี้เรื่องหนึ่ง อีกเรื่องหนึ่งก็คือความมีขึ้นไม่ได้แห่งความทุกข์นั้น พร้อมทั้งวิธีทำเพื่อให้เป็นเช่นนั้นได้จริง ถ้าผู้ใดสนใจเฉพาะประเด็นที่สำคัญเพียง ๒ ประเด็นเท่านั้นแล้ว ชั่วเวลาไม่นานเขาก็จะเป็นผู้รู้ปริยัติทั้งหมด คือสามารถเข้าถึงหัวใจของปริยัติ ในลักษณะที่เพียงพอสำหรับจะนำไปปฏิบัติให้ถึงความหมดทุกข์ได้ เราต้องไม่ลืมว่าในครั้งพุทธกาลโน้น การศึกษาปริยัติในลักษณะที่กล่าวนี้ เขาใช้เวลากันไม่กี่นาทีหรือไม่กี่วัน คือชั่วเวลาที่พระพุทธองค์ทรงซักไซร้สอบถาม แล้วทรงชี้แจงข้อธรรมะซึ่งถูกตรงกับความต้องการแห่งจิตใจของเขา เขาก็สามารถบรรลุธรรมะอันเป็นตัวแท้ของพุทธศาสนาได้ในที่นั่งนั้นเอง หรือ

ในที่เฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้านั่นเอง บางคนอาจแย้งว่า นั่นมันเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าท่านทรงสอนเองและเป็นเรื่องในยุคโน้น จะนำมาใช้ในยุคนี้อย่างไรได้ คำแย้งข้อนี้นับว่ามีส่วนถูกอยู่ แต่ก็มีส่วนผิดหรือส่วนที่มองข้ามไปเสียอยู่มากเหมือนกัน คือมองข้ามในส่วนที่ว่าธรรมะไม่ได้เกี่ยวเนื่องอยู่กับเวลา และไม่ได้เนื่องอยู่ที่บุคคลผู้สอนไปเสียทั้งหมด หมายความว่า ถ้าใครมีต้นทุนที่เพียงพอ เขาก็สามารถเข้าถึงธรรมะได้เพราะได้ฟังคำพูดบางประโยค เช่นแม้ของหญิงทาสที่ตักน้ำอยู่ตามบ่อน้ำสาธารณะ ดังที่พระพุทธองค์ก็ได้ทรงยืนยันความข้อนี้ไว้

สำหรับข้อที่ว่า มีต้นทุนมาแล้วอย่างเพียงพอนั้น หมายความว่าเขามีความเจนจัดในด้านจิตใจมาแล้วอย่างเพียงพอ คือเขาได้เข้าใจชีวิตนี้มากแล้ว ถึงขั้นที่มองเห็นความน่าเบื่อหน่ายของการตกอยู่ใต้อำนาจของกิเลส ต้องทนทรมานอย่างซ้ำ ๆ ซาก ๆ รู้สึกอึดอัดเพราะถูกบีบคั้นและไร้อิสรภาพ มองเห็นชัดอยู่ว่าตนยังปฏิบัติผิดต่อสิ่งทั้งปวงอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเอาชนะกิเลสไม่ได้ เขารู้สึงต่าง ๆ มากแล้ว ยังเหลืออยู่เพียงจุดเดียวที่เขายังคว้าไม่พบ ซึ่งถ้าคว้าพบเมื่อใด ความพ้นทุกข์สิ้นเชิงก็จะมีได้โดยง่ายและทันที เหมือนเราคว้าพบสวิตช์ไฟในที่มืดฉันใด ก็ฉันนั้น ต้นทุนดังที่กล่าวนี้ ไม่ค่อยจะมีแก่บุคคลแห่งยุคที่มัวเมาสาละวนอยู่แต่ความเจริญก้าวหน้าในทางวัตถุ คนเหล่านี้ถูกเสน่ห์ของวัตถุยึดใจเอาไว้ และลากพาตัวไปไม่มีที่สิ้นสุด จึงไม่ประสีประสาต่อความจริงแท้ของธรรมชาติ โดยเฉพาะในด้านจิตใจว่ามันมีอยู่อย่างไร เพราะฉะนั้นแม้ว่าเขาจะเป็นคนเฉลียวฉลาด และมีการศึกษาแห่งยุคปัจจุบันมามากแล้วสักเพียงใด ก็ยังไม่แน่ว่าเขาเป็นผู้มีต้นทุนอย่างพอ ในการที่จะเข้าถึงธรรมะตามแบบหรือวิธีแห่งยุคพระพุทธเจ้าได้ พระพุทธเจ้าที่แท้จริง ย่อมปรากฏหลังจากที่

ธรรมะปรากฏแก่ผู้นั้นแล้วเสมอไป ฉะนั้นในกรณีเช่นนี้ เราไม่ต้องพูดถึงพระพุทธเจ้าก่อนก็ได้ ขอแต่ให้เราพิจารณาอย่างแยบคายที่สุดในการมองดูตัวเอง มองดูชีวิต มองดูสภาวะอันแท้จริงของชีวิต ให้รู้อยู่เห็นอยู่ตามที่เป็นจริงเรื่อย ๆ ไปก็พอแล้ว วันหนึ่งเราก็จะบรรลุถึงธรรมะด้วยเครื่องกระตุ้นเพียงสักว่า "ได้ยินคำพูดบางประโยคของหญิงทาสที่คุยกันเล่นอยู่ตามบ่อน้ำสาธารณะ" ดังที่กล่าวมาแล้วนั้นหรือยิ่งกว่านั้น ก็ด้วยการได้เห็นรูปหรือได้ยินเสียงของมด หรือแมลง นกหรือต้นไม้ ลมพัด ฯลฯ แล้วบรรลุธรรมะถึงที่สุดได้ตามวิธีง่าย ๆ และเฉพาะตน

ยังมีความเข้าใจผิดอีกอย่างหนึ่ง ที่ทำคนให้เข้าใจพุทธศาสนาผิดจนถึงกับไม่สนใจในพุทธศาสนาหรือสนใจอย่างเสียไม่ได้ ข้อนี้คือความเข้าใจที่ว่าพุทธศาสนามีไว้สำหรับคนที่เบื่อโลกแล้ว หรือเหมาะแก่บุคคลที่ละจากสังคมไปอยู่ตามป่าตามเขา ไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับโลก ๆ หรือถ้ากล่าวอย่างตรง ๆ ก็กล่าวว่าไม่ต้องการผลอะไรอย่างโลก ๆ อีกสืบไป ข้อนี้มีผลทำให้คนเกิดกลัวขึ้น ๒ อย่าง คือกลัวว่าจะต้องสลัดสิ่งสวยงามเอร็ดอร่อยสนุกสนานในโลกโดยสิ้นเชิง นี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งก็คือกลัวความยากลำบากเนื่องจากการที่จะต้องไปอยู่ในป่าอย่างฤษีมุนีนั่นเอง ส่วนคนที่ไม่กลัวนั้น ก็กลับมีความยึดถือบางอย่างมากขึ้นไปอีก คือยึดถือการอยู่ป่าว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่สุดสำหรับผู้จะปฏิบัติธรรม จะมีความสำเร็จก็เพราะออกไปทำกันในป่าเท่านั้น การคิดเช่นนี้เป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการปฏิบัติธรรมะ เพราะโดยปกติคนย่อมติดอยู่ในรสของกามคุณ ในบ้านในเรือนหรือการเป็นอยู่อย่างโลก ๆ พอได้ยินว่าจะต้องสละสิ่งเหล่านี้ไปก็รู้สึกมีอาการเหมือนกับจะพลัดตกลงไปในเหวลึกและมืด มีทั้งความเสียดายและความกลัวอยู่ในใจ จึงไม่สามารถได้รับประโยชน์จากพุทธศาสนา เพราะมีความต่อต้านอยู่

ในจิตใจหรือมีความรู้สึกหลีกเลี่ยง ลำเอียงอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสียแล้ว เมื่อคนคิดกันว่าจะเข้าถึงตัวแท้ของพุทธศาสนาไม่ได้ถ้าไม่ไปอยู่ป่า จึงมีแต่เพียงการสอนและการเรียนเพื่อประโยชน์แก่อาชีพหรือเพื่อผลทางวัตถุไป จะสอนหรือจะเรียนกันสักเท่าไร ๆ ก็ไม่มีทางที่จะเข้าถึงตัวแท้ของพุทธศาสนาได้ พุทธศาสนาจึงหมดโอกาสที่จะทำประโยชน์แก่บุคคลผู้ครองเรือนได้เต็มตามที่พุทธศาสนาอันแท้จริงจะมีให้ บางคนถึงกับเหมาหรือเดาเอาเองว่า บุคคลใดหรือสำนักไหนมีการสั่งสอนพุทธศาสนาอย่างถูกต้องแล้ว ที่นั่นก็จะมีแต่การชักชวนคนให้ทิ้งเหย้าเรือนบุตรภรรยาสามีออกไปอยู่ป่า เขาเองไม่อยากจะเกี่ยวข้องกับสำนักนั้น แล้วยังเกียดกันลูกหลานไม่ให้เข้าไปเกี่ยวข้องด้วย เพราะเกรงว่าจะถูกชักจูงหรือเกลี้ยกล่อมให้ไปหลงใหลอยู่ในป่านั่นเอง พุทธศาสนาไม่ได้มีหลักเช่นนั้น การที่มีคำกล่าวถึงภิกษุอยู่ในป่า การสรรเสริญประโยชน์ของป่า หรือแนะให้ไปทำกรรมฐานตามป่านั้น มิได้หมายความว่าจะต้องไปทนทรมานอยู่ในป่าอย่างเดียว แต่หมายเพียงว่าป่าเป็นแหล่งว่างจากการรบกวน ป่าย่อมอำนวยความสะดวกและส่งเสริมการกระทำทางจิตใจ ถ้าใครสามารถหาสถานที่อื่นซึ่งมิใช่ป่า แต่อำนวยประโยชน์อย่างเดียวกันได้แล้ว ก็ใช้ได้ แม้ภิกษุในพุทธศาสนา ก็ยังเกี่ยวข้องอยู่กับชาวโลก มิใช่อยู่ป่าชนิดที่ไม่พบใครเลยจนตลอดชีวิต เพราะจะต้องช่วยเหลือชาวโลก ให้อยู่ในโลกได้โดยไม่ต้องเป็นทุกข์ ถ้าจะพูดโดยสำนวนอุปมาก็กล่าวได้ว่า "ให้รู้จักกินปลาโดยไม่ถูกก้าง" พุทธศาสนามีประโยชน์แก่โลกโดยตรงก็คือ ช่วยให้ชาวโลกอยู่ในโลกได้โดยไม่ถูกก้างของโลกที่มีคำ ภิกษุสงฆ์ทั้งหมดมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เป็นผู้ที่เกี่ยวข้องอยู่กับโลกตลอดเวลา เพื่อช่วยเหลือชาวโลกหรือศึกษาโลกพร้อมกันไปในตัว จนกระทั่งรู้แจ้งโลกซึ่งเรียกกันว่า "โลกวิทู" จนสามารถขจัดความทุกข์

ทางโลก ๆ ออกไปได้ และต้องการให้ทุกคนเป็นอย่างนั้น ไม่ใช่ให้หนีโลกหรือพ่ายแพ้แก่โลก แต่ให้มีชีวิตอยู่ในโลกอย่างมีชัยชนะอยู่ตลอดเวลา ฉะนั้น การที่ใคร ๆ จะมากล่าวว่าถ้าจะปฏิบัติธรรมะแล้ว จะต้องทิ้งบ้านเรือนเมียหนีเข้าป่า ก็เป็นการกล่าวตู่พุทธศาสนาด้วยคำเท็จอย่างยิ่ง เพราะสถานที่ใดที่มีการพิจารณาธรรมะได้ ที่นั้นก็มีการศึกษาและปฏิบัติธรรมะได้ พุทธศาสนาไม่ได้สอนให้คนกลัวหรือหลบหลีกสิ่งต่าง ๆ ในโลก และไม่ได้สอนให้มัวเมาในสิ่งเหล่านั้น แต่สอนให้รู้จักวิธีที่จะทำตัวให้มีอำนาจอยู่เหนือสิ่งเหล่านั้น ฉะนั้น เป็นอันกล่าวได้ว่าจะเป็นใครก็ตาม ย่อมสามารถใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือให้ตนอยู่ในโลกได้โดยไม่ถูกก้างของ โลกทิ่มแทง แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ผู้สนใจในพุทธศาสนาทั้งหลายไม่ได้มองเห็นกันในแง่นี้ แต่กลับไปเห็นเป็นศาสตร์หรือเป็นปรัชญา หรือเป็นวิชาความรู้อย่างหนึ่งในบรรดาวิชาความรู้ ที่มีอยู่ในโลก แล้วก็ศึกษาเพื่อจะเอาพุทธศาสนามาทำมาหากิน เมื่อผู้สอนเองก็ไม่รู้ว่าพุทธศาสนาประสงค์อะไร ผู้ถูกสอนก็จะยิ่งมืดมัวขึ้นไปอีก ฉะนั้น จึงใคร่ขอปรับความเข้าใจผิดกันเสียก่อนที่จะศึกษาเรื่องอื่นต่อไป.

กจ. 089.95911 ส๗๙ส น.309.6654

บทที่ ๒

พุทธศาสนามุ่งหมายอะไร

ความมุ่งหมายของพุทธศาสนานั้น มักจะถูกคนส่วนมากเข้าใจไปเสียว่า มุ่งหมายจะนำคนไปเมืองสวรรค์ จึงได้มีการสอนกันเป็นอย่างมากว่าสวรรค์เป็นแดนที่คนควรไปให้ถึง สวรรค์เป็นแดนแห่งความสุขที่สุด มีการชักชวนกันให้ปรารถนาสวรรค์ ปรารถนากามารมย์อันวิเศษในชาติหน้า คนทั้งหลายที่ไม่รู้ความจริง ก็หลงใหลในสวรรค์ มุ่งกันแต่จะเอาสวรรค์ ซึ่งเป็นแดนที่ตนจะได้เสพย์กามารมย์ตามปรารถนา เป็นเมืองที่ตนจะหาความสำราญได้อย่างสุดเหวี่ยง แบบสวรรค์นิรันดรของศาสนาอื่น ๆ ที่เขาใช้สวรรค์เป็นเครื่องล่อให้คนทำความดี คนจึงไม่สนใจที่จะดับทุกข์กันที่นี่และเดี๋ยวนี้ตามความมุ่งหมายอันแท้จริงของพุทธศาสนา นี่คืออุปสรรคอันสำคัญและเป็นข้อแรกที่สุดที่ทำให้คนเข้าถึงจุดมุ่งหมายของพุทธศาสนาไม่ได้ เพราะไปมุ่งเอาตัณหาอุปทานกันเสียหมด ฉะนั้น เราควรจะต้องสั่งสอนกันเสียใหม่ และพุทธบริษัทควรจะเข้าใจเสียให้ถูกต้องว่าสวรรค์ดังที่กล่าวว่าเป็นเมืองที่จะต้องไปให้ถึงนั้น เป็นการกล่าวอย่างปุคคลาธิษฐาน คือการกล่าวสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นบุคคลหรือเป็นวัตถุขึ้นมา การกล่าวเช่นนั้นเป็นการกล่าวในลักษณะโฆษณาชวนเชื่อในเบื้องต้น ที่เหมาะสำหรับบุคคลไม่ฉลาดทั่วไป ที่ยังไม่มีสติปัญญามากพอที่จะเข้าใจถึงความหมายอันแท้จริงของพุทธศาสนาได้ แม้คำว่า "นิพพาน" ซึ่งหมาย

ถึงการดับทุกข์ ก็ยังกลายเป็นเมืองแก้วหรือนครแห่งความไม่ตายมีลักษณะอย่างเดียวกันกับเทียนไท้หรือสุขาวดีของพวกอาซ้มที่ตามโรงเจทั่วไป สุขาวดีนั้น ตามความหมายอันแท้จริง ก็มิได้มีความหมายดังที่พวกอาซ้มเข้าใจเช่นเดียวกัน แต่มีความหมายถึงนิพพาน ความว่างจากกิเลสความว่างจากทุกข์ มิได้หมายถึงบ้านเมืองอันสวยงามทางทิศตะวันตก มีพระพุทธเจ้าชื่ออมิตาภะประทับอยู่เป็นประธาน ที่ใครไปอยู่ที่นั่นแล้วก็ได้รับความพอใจทุกอย่างตามที่ตนหวัง เพราะว่าแวดล้อมไปด้วยสิ่งสวยงามและรื่นรมย์ที่สุดที่มนุษย์เราจะพึงมีได้ หรือจะเรียกว่าเท่าที่พวกเทวดาจะมีได้ ซึ่งเป็นการกล่าวอย่างปุคคลาธิษฐานทั้งนั้น ส่วนพวกนิกายเซ็นไม่ยอมเชื่อว่าอมิตาภะเป็นเช่นนั้น แต่ได้เอาคำว่าอมิตาภะนั้น มาเป็นชื่อของจิตเดิมแท้ อย่างที่ท่านเว่ยหล่างเรียก หรือเอามาเป็นชื่อของความว่างอย่างที่ท่านฮวงโปเรียก เมื่อเป็นดังนี้ อมิตาภะหรือสุขาวดีของพวกอาซ้มตามโรงเจก็กลายเป็นของเด็กเล่นหรือของน่าหัวเราะเยาะสำหรับคนฉลาดไป

เพราะฉะนั้น เมื่อถามว่าพุทธศาสนามีความมุ่งหมายอย่างไร ก็ควรจะตอบว่า มุ่งหมายจะแก้ไขปัญหาชีวิตประจำวันของคนทุกคนในโลกนี้ เพื่อให้มีชีวิตอยู่ในโลกนี้โดยไม่มีความทุกข์เลย พูดอย่างตรง ๆ สั้น ๆ ก็ว่าให้อยู่ในกองทุกข์โดยไม่ต้องเป็นทุกข์ หรือพูดโดยอุปมาก็ว่า อยู่ในโลกโดยไม่ถูกก้างของโลก หรืออยู่ในท่ามกลางของเตาหลอมเหล็กอันใหญ่หลวงที่กำลังลุกโชนอยู่ แต่กลับมีความรู้สึกเยือกเย็นที่สุดดังนี้ ขอสรุปว่าพุทธศาสนามุ่งหมายที่จะขจัดความทุกข์ให้หมดไปจากคน ที่นี่ และเดี๋ยวนี้ หาใช่มุ่งหมายจะพาคนไปสวรรค์ ไปเมืองนิพพานอันยังไม่รู้กันว่าอยู่ที่ไหนมีจริงหรือไม่ และจะถึงได้หลังจากตายแล้วหรือในชาติต่อ ๆ ไปจริงหรือไม่ เพราะไม่มีใครพิสูจน์ได้ นอกจากการกล่าวกันอย่างปรัมปรา แล้วก็ยอม

เชื่อกันไปโดยไม่ใช้เหตุผล จนเป็นความงมงายไปอีกอย่างหนึ่ง

บางคนอาจจะแย้งว่า คำสอนของพุทธศาสนามีอยู่เป็นชั้น ๆ ความมุ่งหมายก็ควรจะมีเป็นชั้น ๆ เช่นให้มีความเจริญในโลกนี้ แล้วมีความความเจริญในโลกหน้า แล้วจึงมีความเจริญอย่างเหนือโลก ดังที่ชอบพูดกันว่า มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าเขาเหล่านั้นไม่ทราบว่า สมบัติทั้ง ๓ นั้นเป็นเพียงชั้นหรือระดับต่าง ๆ ที่ต้องลุถึงให้ได้ในโลกนี้และเดี๋ยวนี้ หรือในชาตินี้นั่นเอง ไม่ใช่เอาสวรรค์ต่อเมื่อตายแล้ว และเอานิพพานหลังจากนั้นไปอีกไม่รู้กี่สิบชาติ ตามความหมายที่ถูกต้องนั้น มนุษย์สมบัติหมายถึงการได้ประโยชน์อย่างมนุษย์ธรรมดาสามัญจะลุถึงได้ ด้วยการเอาเหงื่อไคลเข้าแลกจนเป็นอยู่อย่างผาสุก ชนิดที่คนธรรมดาสามัญจะพึงเป็นอยู่กันทั่วไป สวรรค์สมบัตินั้นหมายถึงประโยชน์ที่คนมีสติปัญญามีบุญมีอำนาจวาสนาเป็นพิเศษ จะพึงถือเอาได้โดยไม่ต้องเอาเหงื่อไคลเข้าแลก ก็ยังมีชีวิตรุ่งเรืองอยู่ได้ในท่ามกลางทรัพย์สมบัติเกียรติยศชื่อเสียงและความเต็มเปี่ยมทางกามคุณ ส่วนนิพพานสมบัตินั้น หมายถึงการได้ความสงบเย็นเพราะไม่ถูกราคะโทษะโมหะเบียดเบียน จัดเป็นประโยชน์ชนิดที่คนสองพวกข้างต้นไม่อาจจะได้รับ เพราะเขาเหล่านั้นยังจะต้องเร่าร้อนอยู่ด้วยพิษร้ายของราคะโทษะโมหะ ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นธรรมดา แต่ถึงกระนั้นก็ควรพิจารณาให้เห็นว่าสมบัติทั้ง ๓ นี้เป็นเพียงประโยชน์ที่อยู่ในระดับหรือชั้นต่าง ๆ กัน ที่คนเราควรจะพยายามเข้าถึงให้ได้ทั้งหมดที่นี่และเดี๋ยวนี้ คือในเวลาปัจจุบันทันตาเห็นนี้ จึงจะได้ชื่อว่าได้รับสิ่งซึ่งพุทธศาสนาได้มีไว้สำหรับมอบให้แก่คนทุกคนโดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือคนที่ไม่ไร้ปัญญาเสียเลย

ทีนี้ ก็มาถึงปัญหาที่จะต้องพิจารณากันอย่างรอบคอบที่สุด ว่าในบรรดาประโยชน์ทั้ง ๓ คือมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติและนิพพานสมบัตินั้น ประโยชน์อันไหนเป็นประโยชน์ที่มุ่งหมายอย่างแท้จริง ของพุทธศาสนา หรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็กล่าวว่าประโยชน์อันไหนเป็นเหมือนปลาที่มีก้าง และประโยชน์อันไหนเป็นเหมือนปลาไม่มีก้าง อย่างไหนเป็นเครื่องมือที่ช่วยให้สามารถกินปลามีก้างได้ทุก ๆ ชนิดโดยไม่ต้องถูกก้างเลยอีกด้วย ในข้อนี้ แม้คนที่มีสติปัญญาอยู่บ้างแล้วก็ย่อมจะต้องมองเห็นได้ด้วยตาตนเองว่า มนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัตินั้นเป็นเหมือนปลาที่มีก้างอย่างมองเห็นหรืออย่างซ่อนเร้น อย่างหยาบหรืออย่างละเอียด โดยสมควรแก่ชั้นเชิงของมันทั้งนั้น คนต้องหัวเราะและร้องไห้สลับกันไปอย่างไม่รู้จักสิ้นสุดก็เพราะมนุษย์สมบัติ และสวรรค์สมบัติ ต้องทนทุกข์อย่างซ้ำซากก็เพราะสมบัติทั้งสองนี้ ต้องเป็นทุกข์โดยตรงหรือโดยประจักษ์ชัดในเมื่อแสวงหามันมา และต้องเป็นทุกข์โดยอ้อมหรือโดยเร้นลับในเมื่อได้สมตามประสงค์หรือเมื่อกำลังบริโภคมันอยู่หรือเมื่อเก็บรักษามันไว้ก็ตาม ตลอดเวลาที่เขายังไม่ได้รับสมบัติอันที่ ๓ อยู่เพียงใด เขาจะต้องทนทุกข์อยู่อย่างซ้ำ ๆ ซาก ๆ อยู่ในท่ามกลางของสิ่งที่เขาหลงสำคัญผิดว่าเป็นความสุข ต่อเมื่อได้สมบัติอันที่ ๓ เข้ามา เมื่อนั้นแหละเขาจะสามารถปลดเปลื้องพิษสงหรือความบีบคั้นของสมบัติ ๒ ประเภทข้างต้นออกไปได้ มีชีวิตอยู่อย่างอิสระเหนือความบีบคั้นของสมบัติทั้ง ๒ นั้น ไม่เดือดร้อนเพราะอำนาจราคะ โทษะ โมหะ อันเนื่องด้วยสมบัติทั้ง ๒ นั้นอีกต่อไป นี่แหละจงพิจารณาดูด้วยตนเองเถิดว่า การได้มาซึ่งสมบัติชนิดไหนจึงจะนับว่าเป็นการได้ที่ดี การได้สมบัติชนิดไหน จะทำให้เราพบความมุ่งหมายอันแท้จริงของพุทธศาสนา

ความเข้าใจผิดที่เป็นอุปสรรคแก่การจะเข้าใจพุทธศาสนา มีอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือ คนมักจะเข้าใจกันว่า หลักพระพุทธศาสนาอันว่าด้วยสุญญตาหรืออนัตตานั้น ไม่มีความมุ่งหมายหรือไม่อาจนำมาใช้กับคนธรรมดาสามัญทั่วไป ใช้ได้แต่กับผู้ปฏิบัติในชั้นสูงที่อยู่ตามถ้ำตามป่า หรือเป็นนักบวชที่มุ่งหมายจะบรรลุมรรคผลนิพพานโดยเร็วเท่านั้น แล้วก็เกิดบัญญัติกันเองขึ้นใหม่ว่า จะต้องมีหลักพุทธศาสนาอีกระดับหนึ่งซึ่งเหมาะสำหรับคนทั่วไปที่เป็นฆราวาสอยู่ตามบ้านเรือน และคนพวกนี้เองที่ยึดมั่นในคำว่ามนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ แล้วจัดตัวเองหรือสอนคนอื่น ๆ ให้มุ่งเพียงมนุษย์สมบัติ และสวรรค์สมบัติเท่านั้น ส่วนนิพพานสมบัติเขาจัดไว้เป็นสิ่งสุดวิสัยของคนทั่วไป เขาจึงไม่ต้องเกี่ยวข้องแม้ด้วยการกล่าวถึง คนพวกนี้แหละจึงห่างไกลต่อการได้ยิน ได้ฟัง หลักพุทธศาสนาอันแท้จริง กล่าวคือเรื่องสุญญตาอนัตตาเป็นต้น คงสาละวนกันอยู่แต่เรื่องทำบุญให้ทาน ชนิดที่จะทำให้คนเป็นผู้มีโชคดีในชาตินี้แล้วไปเกิดสวยเกิดรวยในชาติหน้า และได้ครอบครองสวรรค์หรือวิมานในที่สุด วนเวียนพูดกันอยู่แต่ในเรื่องนี้ไม่ว่าในหมู่คนบัญญาอ่อนหรือคนฉลาด เรื่องนิพพานสมบัติจึงเป็นเรื่องที่น่ากลัวไป กลายเป็นนครในอดีตในความฝัน หรือถึงกับกลายเป็นเรื่องที่ตำมืดสนิทไป คือเข้าใจไม่ได้โดยคนสมัยนี้ แล้วยังแถมมีความหวาดกลัวอย่างยิ่ง เพราะรู้สึกคล้ายกับว่าการบรรลุนิพพานนั้นเหมือนกับการถูกจับโยนลงไปในเหวอันเวิ้งว้างไม่มีที่สิ้นสุด แต่จะปัดทิ้งเสียทีเดียวไม่ได้ เพราะยังมีความเชื่ออยู่ว่าเป็นสิ่งสูงสุดในพระพุทธศาสนา จึงได้แต่เพียงห้ามปรามกันไม่ให้พูดถึง แม้ในหมู่บุคคลชั้นเถระหรือสมภารเจ้าวัด พวกชาวบ้านทั่วไปจึงห่างไกลจากการได้ยินได้ฟังเรื่องซึ่งเป็นตัวแท้

ของพุทธศาสนา หรือเป็นหลักพุทธศาสนาอันแท้จริง ที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายเอาไว้ หรือมีไว้เพื่อประโยชน์แก่คนทุกคนและทุกชั้น สถานการณ์ด้านศาสนาของประเทศไทยกำลังเป็นอยู่อย่างนี้ แล้วจะเรียกว่าเป็นการบวชเพื่อสืบพระศาสนาได้อย่างไรกันเล่า

เรื่องสุญญตานี้เป็นเรื่องของพวกฆราวาสจะต้องสนใจ ทราบได้จากบาลีตอนหนึ่งแห่งสังยุตตนิกายและที่อื่น ๆ ที่ตรงกัน ข้อความในบาลีนั้นมีใจความที่พอจะสรุปสั้น ๆ ได้ว่า พวกชาวบ้านที่มีอันจะกินกลุ่มหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วกราบทูลให้ทรงทราบตามสภาพที่เป็นจริงว่า พวกเขาเป็นผู้ครองบ้านเรือน อัดแออยู่ด้วยบุตรภรรยา ลูบไล้กระแจะจันทน์ของหอม ประกอบการงานอยู่อย่างสามัญชนทั่วไป ขอให้พระองค์ทรงแสดงข้อธรรมะที่ทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เขาผู้อยู่ในสภาพเช่นนั้น พระพุทธองค์ได้สอนเรื่องสุญญตา ซึ่งเป็นตัวแท้ของพุทธศาสนาแก่คนเหล่านั้น โดยทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเหล่านั้นโดยตรง และทรงยืนยันให้เขาถือเป็นหลักไว้ประจำใจว่า เรื่องสุญญตาเท่านั้นที่เป็นเรื่องซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายสอน ส่วนเรื่องอันสวยสดงดงามต่าง ๆ นอกไปจากนั้นนั้น เป็นเรื่องของชนชั้นหลังสอน พวกชาวบ้านเหล่านั้นได้ทูลแย้งขึ้นว่าเรื่องสุญญตายังสูงเกินไป ขอให้ทรงแสดงเรื่องที่ลดต่ำลงมา พระองค์จึงได้แสดงเรื่องการเตรียมตัว เพื่อความเป็นผู้บรรลุถึงกระแสแห่งพระนิพพาน ซึ่งในที่นี้ได้แก่ข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความเป็นโสดาบัน มีใจความโดยสรุปคือ มีศรัทธาในพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์อย่างไม่ง่อนแง่นคลอนแคลน กับมีศีลชนิดที่พระอริยเจ้าชอบใจคือเป็นศีลชนิดที่ผู้นั้นเองก็ติเตียนตนเองไม่ได้ และการไม่มีความเชื่อหรือปฏิบัติอย่างงมงายในเรื่องต่าง ๆ พวกชาวบ้านเหล่านั้นก็แสดงความพอใจ

และกราบทูลว่าตนจะยึดมั่นอยู่ในหลักปฏิบัติเหล่านั้น เรื่องนี้เป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณากันอย่างละเอียด เพื่อความเข้าใจถึงความมุ่งหมายอันแท้จริงของหลักพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงแสดงเรื่องสุญญตาแก่บุคคลผู้ครองเรือนเพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เขา ตามที่เขาร้องขอตรง ๆ พระพุทธองค์ประสงค์ จะให้พวกฆราวาส รับเอาเรื่องสุญญตา ไปใช้ให้เป็น ประโยชน์ เพราะมันไม่มีเรื่องอื่นที่ดีกว่านั้นจริง ๆ ส่วนเรื่องที่ลดหลั่นลงไปจากเรื่องสุญญตานั้น ได้แก่เรื่องข้อปฏิบัติที่ทำให้เป็นพระโสดาบันนั่นเอง เรื่องนี้ก็เป็นเรื่องเตรียมตัวสำหรับการบรรลุนิพพานโดยตรง นับว่าเป็นเรื่องเข้าถึงสุญญตาโดยอ้อมอีกนั่นเอง หาใช่เป็นเรื่องทำบุญให้ทานด้วยการมัวเมาในมนุษย์สมบัติ และสวรรค์สมบัติ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด แต่ก็ไม่วายที่พวกนักอธิบายในชั้นหลัง ๆ จะดึงเอาเรื่องเหล่านี้มาเกี่ยวข้องกันกับสวรรค์สมบัติเสียจนได้ และทำไปในลักษณะที่เป็นการโฆษณาชวนเชื่อยิ่งขึ้นทุกที จึงทำให้เรื่องชนิดที่เป็นบันไดขั้นต้นของนิพพานหรือของสุญญตา ต้องสลัวหรือลับเลือนไปอีก จนพวกเราสมัยนี้ไม่มีโอกาสที่จะฟังเรื่องสุญญตา หรือจะนำเอาเรื่องสุญญตา อันเป็นตัวแท้ของพระพุทธศาสนามาใช้ในการบำบัดทุกข์ประจำวัน อันเป็นความประสงค์ที่แท้จริงของมนุษย์ทุกคน พวกเราจึงต้องเหินห่างจากหัวใจของพระพุทธศาสนาออกไปมากขึ้นทุกวัน ๆ เพราะนักสอนนักอธิบายสมัยนี้เอง

การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องสุญญตาแก่ฆราวาส ต้องมีความหมายว่า ปัญหายุ่งยากต่าง ๆ ของฆราวาสต้องแก้ด้วยหลักสุญญตา ความเป็นไปในชีวิตประจำวันของฆราวาส จะต้องถูกควบคุมอยู่ด้วยความเข้าใจถูกต้องในเรื่องอันเกี่ยวกับความว่าง เขาจะทำอะไรไม่ผิด คือไม่เกิดเป็นทุกข์ขึ้นมาก็เพราะมีความรู้ในเรื่องสุญญตาเข้ามาคอยกำกับใจ ถ้าผิดจากนี้

แล้ว สมราวาสก็คือพวกที่จะต้องหัวเราะและร้องไห้สลับกันไปไม่มีที่สิ้นสุด และเพื่อที่จะให้สมราวาสไม่ต้องเป็นเช่นนั้นนั่นเอง พระองค์จึงได้สอนเรื่องสุญญตาแก่สมราวาสในฐานที่เป็นสิ่งที่ "เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่สมราวาส" ดังที่กล่าวแล้ว หลักพุทธศาสนาอันสูงสุดนั้นมีเรื่องเดียวคือเรื่องสุญญตาหรือความว่าง ใช้ได้แม้แต่พวกสมราวาสทั่วไปและมุ่งหมายที่จะดับทุกข์ของสมราวาสโดยตรง เพื่อสมราวาสผู้อยู่ในท่ามกลางของความทุกข์นี้ จะกลายเป็นบุคคลที่ความทุกข์แปดเปื้อนไม่ได้ ถ้าเป็นนิพพานก็เป็นอยู่ที่ตรงนั้น คือตรงที่ความทุกข์แปดเปื้อนไม่ได้นั่นเอง ถ้าแปดเปื้อนไม่ได้เลยจนเป็นการเด็ดขาดและถาวร ก็เรียกว่าเป็นผู้บรรลุพระนิพพานเป็นพระอรหันต์ ถ้าเป็นแต่เพียงการแปดเปื้อนที่น้อยลงมา ก็เป็นการบรรลุนิพพานในขั้นที่เป็นพระอริยบุคคลรอง ๆ ลงมา

"โสดาปัตติยังคะ" ก็คือศรัทธาอันแน่นแฟ้นในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และความมีอริยกันตศีล รวมทั้ง ๔ อย่างนี้เป็นการเตรียมตัวเพื่อลุสุญญตาหรือนิพพาน ศรัทธา (ความเชื่อ) จะยังไม่แน่นแฟ้นจริงจนกว่าจะได้มองเห็นว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้เรื่องสุญญตา คือเรื่องสูงสุดที่ดับทุกข์ได้จริง และพระธรรมนั้นก็ไม่ใช่เรื่องอะไรอื่นนอกไปจากเรื่องทั้งหมดของสุญญตาที่ดับทุกข์ได้จริง กล่าวคือคำสอนและการปฏิบัติรวมทั้งผลที่มีมาจากความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง ส่วนพระองค์นั้น ก็คือผู้ที่ปฏิบัติและได้รับผลของการปฏิบัติเช่นนั้น เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ศรัทธาจึงจะแน่นแฟ้นมั่นคงไม่อ่อนแอ่นคลอนแคลน กล่าวคือจะไม่เลื่อมใสในศาสดาใด ๆ ในข้อสั่งสอนใด ๆ และพวกนักบวชใด ๆ ที่ไม่กล่าวสอนหรือปฏิบัติเรื่องสุญญตาหรือนิพพาน ส่วน "อริยกันตศีล" นั้นก็เหมือนกัน ศีลที่จะบริสุทธิ์หมดจดถึงกับถูกจัดเป็นอริยกันต คือเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าได้ ก็ต่อเมื่อศีลนั้นมีมูลมาจากการเห็นสุญญตาเท่านั้น แม้ไม่โดย

สั้นเชิงก็ต้องโดยบางส่วน คืออย่างน้อยจะต้องมีความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นหรือยึดมั่นไม่ได้จริง ๆ เท่านั้น เขาจึงจะเป็นผู้ไม่มีเจตนาที่จะทำอย่างใดอย่างหนึ่งลงไปที่เป็นการผิดศีล ไม่ว่าจะเป็นศีลเท่าใดข้อไหนก็ตาม สุขเวทนาและสิ่งอันเป็นที่ตั้งของสุขเวทนานานาชนิดในโลกนั่นเอง ที่เป็นที่ตั้งของความยึดมั่นถือมั่น และทำให้คนเราล่วงศีลทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ หรือทั้ง ๆ ที่พยายามจะไม่ให้ล่วงมันก็ล่วงจนได้ ยิ่งไปบีบบังคับหนักเข้ามันก็ยิ่งมีปฏิกิริยามากขึ้น ถ้าหากมีทางระบายความกดดันอันนี้ออกเสียได้ด้วยความรู้เรื่องสุญญตาอยู่เสมอ ๆ แล้ว การรักษาศีลให้บริสุทธิ์ก็จะมีได้เป็นได้โดยง่ายดาย ไม่มีการฝ่าฝืนหรือต่อสู้อะไรมากมาย ศีลก็จะบริสุทธิ์ถึงขนาดเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าได้ ทั้งหมดนี้เราจะเห็นได้ว่าโสตาปัตติยังคะทั้ง ๔ องค์นี้ แม้จะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสเพื่อหลีกเลี่ยงคำแย้งของพวกฆราวาสเหล่านั้น ในเรื่องความยากเกี่ยวกับสุญญตา ก็ยังไม่พ้นจากวงของเรื่องสุญญตาอยู่นั่นเอง ถ้าจะกล่าวอย่างโวหารธรรดาก็กล่าวได้ว่า เป็นการซ้อนกลบังคับให้รับเอาเรื่องสุญญตาอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น หรือในลักษณะที่ความรู้เรื่องสุญญตานั้นจักต้องงอกงามเบิกบานออกไปได้ในอนาคต ในตัวมันเองโดยแน่นอน ถ้าเขาจะมีศรัทธาจริงมีศีลจริงดังที่กล่าวมานี้ มันก็ต้องเป็นศรัทธาหรือศีลที่มีมูลมาจากสุญญตา ศรัทธาหรือศีลที่มีมูลมาจากความกระหายต่อสวรรค์เช่นอยากเป็นเทพบุตรเทพธิดา มีวิมานแก้ววิมานทอง มีนางฟ้า ๕๐๐ เป็นบริวาร หรืออะไร ๆ ที่เขาล่อ ๆ ให้คนหลงกันอยู่ทั่วโลกนั้น แม้จะเป็นศรัทธาหรือศีลอย่างรุนแรงเพียงใด ก็หาเป็นสิ่งที่แน่นแฟ้นมั่นคงหรือเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าไม่ เพราะฉะนั้น เมื่อจะมีศรัทธาและมีศีลอย่างมั่นคงได้ มันก็ต้องเป็นศรัทธาและศีล ที่มีมูลมาจากการเห็นความว่างจากการมีตัวมีตน เพราะว่าศรัทธาและศีลที่มีมูลมา

จากสิ่งอื่นนั้น จะต้องล้มลุกคลุกคลานอยู่เสมอไป ครั้นถูกหลอกถูกล่อหนักเข้า เจ้าตัวก็จะเบื่อหน่ายต่อศรัทธาและศีลเช่นนั้นขึ้นมาเอง จักขวนขวายใช้ปัญญาของตนจนมาพบศรัทธาและศีลที่มีรากคือสุญญตาเข้าวันหนึ่งจนได้ ฉะนั้น ถ้าจะกล่าวอย่างสำนวนชาวบ้าน เราก็อาจจะกล่าวได้ว่าพระพุทธองค์ได้ทรงวางกับดักล่วงหน้าไว้ดีแล้ว จนกระทั่งว่าทำอย่างไรเสียพวกชาวบ้านเหล่านั้นก็ไม่หลุดรอดไปจากวงของเรื่องสุญญตาได้ ทั้ง ๆ ที่เขากำลังปฏิเสธไม่ยอมรับเรื่องสุญญตาอยู่อย่างแข็งขันก็ตาม

สรุปความว่า ในหมู่บุคคลผู้มีสติปัญญาสูงก็ดี ในหมู่ชนชั้นชาวบ้านตามธรรมดาสามัญก็ดี โดยธรรมชาติที่แท้จริงแล้ว คนทั้งปวงย่อมต้องการธรรมะหรือหลักแห่งพุทธศาสนาอันเดียวกัน คือการระงับดับทุกข์ เพื่อให้เกิดความสุขด้วยกันทุกคน เพียงแต่ลดหลั่นกันตามสติปัญญาเท่านั้นเอง กล่าวคือเรื่องสุญญตาในระดับหนึ่งที่เหมาะสมแก่บุคคลเหล่าหนึ่งเป็นระดับๆ ไป แต่ข้อเสียดายอย่างยิ่งก็คือ คนเหล่านั้นไม่เคยถูกสอนให้ต้องการสิ่งที่จะมาดับทุกข์ตามฐานะของตน ๆ ให้เหมาะสมกันกับความทุกข์ของตน ๆ แต่เขาได้ถูกสอนให้แล่นเตลิดออกไปนอกลู่นอกทาง คือไปต้องการความสุขชนิดใดชนิดหนึ่งตามแต่ที่เขาจะชอบนึกฝันเอาเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องไปติดบ่วงของการเมาสวรรค์เมาบุญ ที่คนบางประเภทเขาโฆษณากันอยู่ทุกค่ำเช้า ฉะนั้นสิ่งที่เขาต้องการจึงไม่ใช่ความดับทุกข์ หรือธรรมะที่อาจจะดับทุกข์ตามที่พุทธศาสนาจะมีให้ แต่มันได้กลายเป็นว่าเขาต้องการความสุขตามที่เขาคาดฝันเอาเอง สร้างวิมานในอากาศ ฝันหวาน ๆ ตามความพอใจของเขาเองไปเสียแล้ว ข้อนี้เองเป็นข้อที่ทำให้ทายกทายิกาหรือพุทธบริษัททั้งหลายมีความมุ่งหมายที่จะได้อะไร ๆ เกินไปจากที่พุทธศาสนาจะให้ได้ เพราะผิดไปจากความมุ่งหมายอันแท้ของพระพุทธศาสนา แล้วมัวแต่เถียง

ทะเลาะกันวุ่นวายกันไปหมด จนกระทั่งจับหลักกันไม่ได้ ว่าพุทธศาสนามุ่งหมายจะอำนวยประโยชน์อันแท้จริงอะไร ให้แก่มนุษย์เรา และหลักธรรมที่จะเป็นเครื่องมือที่ว่านั้นคืออะไร ฉะนั้น ขอเน้นอย่างสรุปสั้น ๆ ว่า **พระพุทธศาสนามุ่งหมายจะให้คนทั้งหลายอยู่ได้ในท่ามกลางของทุกข์โดยไม่ต้องเป็นทุกข์ เพราะอาศัยความรู้และการปฏิบัติในเรื่องสุญญตาหรือความว่างจากตัวตนนั่นเอง หาใช่เพื่อความมัวเมาในสวรรค์วิมาน อย่างที่มีการโฆษณาชวนเชื่ออยู่ตามวัดวาอารามต่าง ๆ ทั่วไปไม่ และขอให้พวกเราเข้าใจกันเสียใหม่ นับตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไปเพื่อมิให้เสียเวลา**

(โปรดอ่านหนังสือ "วิธีระงับดับทุกข์" ของท่านพุทธทาส)

ปัญหาต่อไปก็คือว่า ทำไมพวกเราในสมัยนี้จึงได้รับประโยชน์จากพุทธศาสนาน้อยเกินไป ในเมื่อเทียบกับประโยชน์ทั้งหมดที่พุทธศาสนามีให้ ไม่มีสันติภาพอันสมควรในหมู่มนุษย์ ซึ่งถือกันว่าเป็นสัตว์สูงสุดเหนือสัตว์ทั้งปวง จนถึงกับกล่าวได้ว่าสันติภาพมีในหมู่สัตว์เดียรฉานทั่วไป มากกว่าที่มีอยู่ในหมู่มนุษย์ เพื่อจะตอบปัญหานี้ เราควรจะทำความเข้าใจเสียก่อนว่าคนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับศาสนานั้นมีอยู่สองประเภทใหญ่ ๆ คือเข้ามาเกี่ยวข้องเพียงสักว่าทำตามบรรพบุรุษหรือตามประเพณีอย่างหนึ่ง กับอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นเพราะความต้องการในใจอย่างใดอย่างหนึ่งจากศาสนา

สำหรับอย่างแรก คือการถือศาสนาสักว่าทำตามบรรพบุรุษหรือตามประเพณีนั้น มีผลส่วนใหญ่ไปในทางสังคมยิ่งกว่าที่จะได้อะไรเป็นชิ้นเป็นอันสำหรับตัวบุคคลนั้นเอง ส่วนการถือศาสนาเพราะมีความมุ่งหมายอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ก็ยังแบ่งออกเป็นอีกสองประเภท คือประเภทที่มีเจตนาอันบริสุทธิ์ เข้ามาเกี่ยวข้องกับศาสนาเพื่ออยากพ้นกิเลสพ้นความทุกข์ใจทั้ง

ปวง พวกนี้เป็นพวกที่น่าจะได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือด้วยวิธีการทั้งหมดเท่าที่จะช่วยเขาได้ ส่วนอีกประเภทหนึ่งนั้น ไม่มีเจตนาอย่างนั้น เข้ามาก็เพราะหวังจะเอาอะไร ๆ จากพระศาสนา เช่น เอาของขลังของศักดิ์สิทธิ์ อยากให้มีโชคดี อยากร่ำรวย ได้ชัยชนะหรือคลาดแคล้วจากศัตรู จากภูตผีปีศาจและโรคภัยไข้เจ็บ แล้วก็เที่ยวหาวัตถุศักดิ์สิทธิ์มาแขวนไว้ที่คอจนคอแทบจะทนไม่ไหว โดยไม่มีความรู้เลยว่านั่นคืออะไร มีมูลมาจากอะไรและเพื่ออะไร สิ่งที่ตนคิดว่าเป็นของขลังและศักดิ์สิทธิ์นั้น กลับกลายเป็นข้าศึกภายในแก่ตัวเอง บีบบังบัญญาของตัวเอง บางพวกก็เข้ามาเพื่อหาความรู้ในทางศาสนา เพื่อจะได้ใช้วิชาความรู้ทางธรรมหรือทางศาสนาเป็นเครื่องมือยังชีพ หรือหาประโยชน์ทางวัตถุเพื่อตัวเอง เป็นการเพิ่มจำนวนกิเลสภายในขึ้นอีกอย่างเดียวกัน ในที่สุดก็ไม่อาจเข้าถึงแก่นของศาสนา เพราะไม่มีเจตจำนงจะเข้าให้ถึงสัจธรรม ซึ่งเขาเหล่านั้นไม่มีใจรักที่จะเข้าให้ถึง หรือเห็นว่าสัจธรรมไม่ก่อประโยชน์เป็นเงินเป็นทองทันตาเห็น ฉะนั้น การลงทุนเพื่อกิจการพระศาสนาอันไม่น้อยกว่าร้อยล้านพันล้านบาท จึงไม่ได้รับผลตอบแทนอันแท้จริงตามความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพียงได้รับประโยชน์ทางสังคมบางอย่าง ไม่คุ้มกับเงินที่ใช้ลงทุนในกิจการนี้ ไม่ได้รับผลกำไรที่เป็นเนื้อแท้ หรือความมุ่งหมายอันแท้จริงของพุทธศาสนาเลย เพราะเขาไม่ต้องการคำสอนที่แท้ของพระพุทธเจ้า มีความต้องการแต่สิ่งที่ไม่ตรงจุดหมายของพุทธศาสนา

จริงอยู่ ความกลัวย่อมเป็นมูลเหตุอันแท้จริงของการเกิดขึ้นมา และการตั้งอยู่ได้ของศาสนาทั้งปวงรวมทั้งของพุทธศาสนาด้วย พวกที่กลัวอำนาจอันลึกลับของผีสางเทวดา รวมทั้งพระเป็นเจ้า ก็ต้องการศาสนาเพียงเพื่อจะได้เป็นที่โปรดปรานของผีสางเทวดาและพระผู้เป็นเจ้า ทั้งที่ ๆ สิ่ง

เหล่านี้ก็เป็นเพียงอวิชชาอย่างหนึ่งเท่านั้น พวกที่กลัวยากจน กลัวโชคร้าย ก็หันเข้ามาหาศาสนาเพื่อเป็นเครื่องมือช่วยขจัดความกลัวเหล่านั้น ส่วนความกลัวของพุทธบริษัทที่แท้จริงนั้น คือกลัวความทุกข์หรือกลัวกิเลสของตัวเอง โดยเห็นว่าเป็นภัยที่ใหญ่หลวงยิ่งกว่าภัยใด ๆ หมด มนุษย์เราพอเกิดมาก็ได้ประสบภัยอันนี้แล้ว และประสบอยู่ไปจนตลอดชีวิต จะต้องได้คู่ปรับที่เหมาะสมมาเป็นเครื่องมือกำจัดมันเสีย เพราะเหตุฉะนี้เอง พุทธบริษัทที่แท้ที่หวังจะได้รับผลจากพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ต้องรีบสะสางปัญหาข้อนี้ โดยมีความต้องการให้ถูกตรงตามจุดมุ่งหมายของพุทธศาสนาเถิด จะประสบสิ่งที่โลกทั้งปวงต้องการ กล่าวคือสันติภาพอันถาวรของเอกชนและสังคมโดยไม่ต้องสงสัยเลย แล้วก็จะนับได้ว่าได้รับสิ่งสูงสุดที่พุทธศาสนาเจตนาจะให้ กล้าท้าให้พิสูจน์ได้ว่าไม่มีอะไรที่สูงยิ่งไปกว่านี้ในการที่จะสร้างสันติภาพให้แก่ตนเองและทุก ๆ คนในโลก

บทที่ ๓
ปมเดียวที่ควรแก้

มีความเข้าใจผิดในหมู่คนที่ไม่รู้จักพุทธศาสนาจริง ว่าหลักของพุทธศาสนาเป็นไปในทางที่จะทำให้คนสิ้นหวัง หรือเห็นโลกไปในแง่ร้าย ทำให้คนฟังแล้วเศร้าสร้อยไม่เบิกบาน เพราะพุทธศาสนาพูดถึงแต่เรื่องสุญญตา อนัตตา หรือบอกว่าสิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ ไม่มีอะไรที่ควรยึดมั่นถือมั่น ไม่มีอะไรเป็นสาระแก่นสารที่คนควรจะเข้าไปยึดมั่นถือมั่น แม้แต่เรื่องสวรรค์ก็ไม่มีความดีที่เราจะลุ่มหลง ไม่ควรใฝ่ฝัน ไม่ควรหวังที่จะไป เพราะเป็นเรื่องของตัณหาและอุปาทาน ไม่ดีไม่วิเศษอย่างที่คนส่วนมากหลงเข้าใจผิดกันอยู่ ชาวต่างประเทศที่เผอิญมาได้ยินได้ฟังดังนี้ หรือได้ศึกษาแต่เพียงบางตอน ก็เกิดมีความเห็นไปว่าพุทธศาสนาเป็นหลักคิดประเภทที่เพ่งเล็งในแง่ร้าย และยิ่งไปกว่านั้นอีก ยังแถมจัดให้เป็นพวกที่ปฏิเสธสิ่งทั้งปวง ซึ่งในที่สุดก็คงไม่ได้รับอะไรเลย เพราะไม่ได้ถือเอาอะไรเลย เมื่อใครมีความรู้สึกดังนี้ ความเห็นของเขาก็เดินไปผิดทาง เป็นมิจฉาทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งไปทันที สำหรับชาวไทยที่ไม่ได้ศึกษาพุทธศาสนาจนถึงแก่น ก็คิดอย่างนั้นเหมือนกัน และถ้าบุคคลพวกนี้มีอาชีพหรือทำงานเกี่ยวกับการเผยแพร่พุทธศาสนาด้วยแล้ว เขาจะทำให้คนอื่นพลอยเห็นผิด เกิดผลร้ายแก่พุทธศาสนาและประชาชนผู้ฟังเป็นอย่างยิ่ง เพราะประชาชนเข้าใจว่าเขาเป็นผู้มีความรู้ จนได้รับเชิญให้มาบรรยายหลักพระพุทธศาสนาและตอบปัญหาแก่ประชาชน ปรากฏอยู่บ่อย ๆ ว่า ผู้สอนพุทธศาสนาบางคน

ได้บิดผันคำสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อเอาใจประชาชน หรือด้วยอคติเพราะรัก เพราะเกลียด หรือกลัว และด้วยความงมงายของตนเอง

ส่วนอีกทางหนึ่งนั้น ได้แก่พวกพุทธบริษัทที่ไม่คงแก่เรียนหรือไม่อาจจะเรียนได้ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากที่สุด คนพวกนี้มีแต่ศรัทธาและความเข้มแข็งในการทำบุญให้ทาน เชื่อมั่นในบุญกุศลว่ามีผลเป็นความสุขความเจริญทั้งในโลกนี้และโลกหน้า โดยไม่ต้องการคำอธิบายอย่างใดอีก พวกที่เป็นเช่นนี้ ย่อมมองพุทธศาสนาในลักษณะที่ตรงกันข้าม คือมองในด้านดีอย่างเดียว เห็นสิ่งที่ตนจะได้รับตอบแทนอย่างชัดแจ้ง คิดว่าจะได้นั่นได้นี่ เป็นนั่นเป็นนี่ แล้วก็ไม่พึงเสียงใคร หากใครจะกรุณาชี้แจงเรื่องที่ถูกต้อง เขาก็ไม่ยอมรับฟัง และยังจะโกรธหรือเห็นว่าผู้ชี้แจงนั้นเป็นมิจฉาทิฏฐิไปด้วยก็ได้ แล้วอันตรายก็จะตกแก่ผู้นั้นเอง เพราะโทษที่ไม่รู้จักพระพุทธศาสนาที่แท้จริง ฉะนั้นพุทธศาสนาจึงไม่ใช่พวกที่มองในแง่ร้ายหรือพวกที่มองในแง่ดี แต่เป็นพวกที่อยู่ตรงกลาง เพราะมองเห็นสิ่งทุกสิ่งประกอบอยู่ด้วยทั้งคุณและโทษ แต่แล้วก็ไม่ดีใจในสิ่งที่เป็นคุณหรือทุกข์ใจในสิ่งที่เป็นโทษ แต่จักเป็นผู้มีจิตว่างหรือเฉยอยู่ได้ในทุกสิ่ง การที่มองโลกเป็นแง่ดีหรือแง่ร้ายไปโดยส่วนเดียวนั้นเป็นความเห็นผิด เป็นการมองอย่างเด็กอมมือ คือเห็นอะไรเท่าที่ตัวเห็น แล้วก็ว่ามันเป็นอย่างนั้นไปหมด ฉะนั้น พึงเข้าใจว่าพุทธศาสนามองสิ่งทั้งปวงตามที่มันเป็นจริง ทั้งด้านนอกและด้านใน แล้วเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นเท่าที่ควร ในลักษณะที่ไม่เป็นทุกข์แต่ประการใดเลย ไม่มีอาการที่เรียกว่าติดในความดี หรืออึดอัดขัดใจเพราะความชั่ว พุทธศาสนาไม่ปฏิเสธว่าไม่มีอะไร แต่ยอมรับว่าทุกๆ อย่างมันมี เพียงแต่ว่าทุก ๆ อย่างนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราหรือของเรา ที่กล่าวว่าไม่มีอะไรเป็นตัวเราหรือของเรานั้น มิได้

หมายความว่าเราไม่มีอะไรหรือไม่รับอะไร ไม่ใช้สอยบริโภคสิ่งใด เราคงมีอะไรหรือรับอะไร หรือบริโภคใช้สอยสิ่งใดไปตามที่ควรจะมีจะเป็น แต่ว่าภายในใจนั้น ไม่มีการยึดถือว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นตัวตนของมันหรือของใครเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อจะให้ได้รับความเย็นอกเย็นใจ เบากายเบาใจอยู่ตลอดเวลานั่นเอง เรียกว่าเรารับมันไว้เพื่อมาเป็นบ่าวเป็นทาสเรา เพื่ออำนวยความสะดวกสบายเท่าที่จำเป็น ไม่ยอมรับรู้อะไรมากไปกว่านั้น ความมีจึงมีค่าเท่ากับไม่มี หรือความไม่มีจึงมีค่าเท่ากับมี แต่ความสำคัญส่วนใหญ่นั้น เราจะมีจิตใจที่ไม่หวั่นไหวไม่ทุกข์ร้อน หรือลิงโลดไปเพราะการได้การเสีย จิตใจชนิดนี้ไม่ต้องการที่จะรับและไม่ต้องการที่จะปฏิเสธ จึงเป็นปกติอยู่ได้ พุทธศาสนาสอนให้เรามีจิตใจอย่างนี้ คือให้มีจิตเป็นอิสระอยู่เหนือวิสัยโลก ๆ ไม่หวั่นไหวไปตามสถานการณ์ทุกอย่างในโลก จึงอยู่เหนือความทุกข์ทุกอย่างทั้งในการคิด การพูด การทำ เพราะมีจิตเป็นอิสระจากกิเลสนั่นเอง จริงอยู่ พุทธศาสนาปฏิเสธว่าไม่มีอะไรที่ควรสนใจหรือควรได้ แต่ก็ยอมรับว่าสิ่งที่ควรสนใจหรือควรได้นั้นมีอยู่โดยแน่นอน สิ่งนั้นก็คือภาวะแห่งความไม่มีทุกข์เลย เป็นภาวะที่เกิดมาจากความไม่ยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งใด ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้นว่าเป็นตัวเราหรือของเรา ไม่ยึดมั่นแม้กระทั่งชีวิต เกียรติยศ ชื่อเสียง หรืออะไร ๆ ทั้งสิ้นที่คนทั่วไปเขายึดถือกัน จิตเป็นอิสระเหนือสิ่งทั้งปวง เราเรียกสิ่งนี้อย่างสั้น ๆ ว่า **ความหลุดพ้น** เมื่อถามว่าหลุดพ้นจากอะไร ก็ต้องตอบว่าจากทุกสิ่งที่ครอบงำจิตหรือทำจิตไม่ให้เป็นอิสระ

ความสับสนในการจับฉวยหลักพระพุทธศาสนา นับว่าเป็นอุปสรรคอันสำคัญของการที่จะเข้าถึงตัวแท้ของพุทธศาสนา เพราะต่างคนต่างถือเรื่องนั้นเรื่องนี้ หมวดนั้นหมวดนี้ ว่าเป็นหลักของพระพุทธศาสนา ซึ่ง

ในที่สุดมันก็ถูกไปทั้งหมดไม่มีใครผิด แต่แล้วก็ไม่พ้นที่จะคว้าน้ำเหลวอยู่นั่นเอง ไม่สามารถจะปฏิบัติธรรมะให้ประสบผลสำเร็จได้ ความไม่สำเร็จยังเนื่องมาจากความยึดมั่นถือมั่นดั้งเดิมของคนนั้น ๆ เมื่อเขามีความเชื่ออย่างไรมาก่อน เขาก็ชอบแต่ที่จะดูพระพุทธศาสนาในเหลี่ยมหรือแง่ที่เข้ากันได้กับความรู้หรือความเชื่อที่มีอยู่เป็นทุนเดิมของเขา แล้วก็จะมองข้ามส่วนอื่นไปเสีย นี้เป็นเหตุให้จับหลักที่แท้จริงผิดไป แล้วยังทำให้คนอื่นจับหลักผิดไปอีกด้วย เพราะเขาเป็นมหาเปรียญ เป็นบัณฑิตนักปราชญ์ในทางเผยแพร่พุทธศาสนา และต่างก็แย่งกันบอกผู้ฟังว่านี่เป็นหลักพุทธศาสนา แม้คนบ้านนอกคนหนึ่งถามเขาว่า การกราบไหว้อ้อนวอนพระภูมินั้น มิเป็นการเสียความเป็นพุทธบริษัทหรือ นักปราชญ์ชนิดนี้ก็ตอบว่า ไม่เสียความเป็นพุทธบริษัทเลย เพราะไม่ได้นับถือพระภูมิมากกว่าพระรัตนตรัย นี่เป็นตัวอย่างของความสับสนจนผู้ฟังเวียนหัว แม้ที่เป็นนักศึกษาหรือนักศึกษาชั้นเยี่ยมยอดเช่นชาวต่างประเทศก็ยังเวียนหัว แล้วนับประสาอะไรกับที่ทายกทายิกาอย่างคุณย่าคุณยายจะไม่เวียนหัว ฉะนั้น เป็นการถูกต้องอย่างยิ่งที่จะกล่าวว่า แม้กระทั่งทุกวันนี้ พวกเราชาวพุทธก็ยังจับหลักไม่ได้ว่าหลักของพุทธศาสนาที่แท้จริงเป็นอย่างไร ส่วนพวกที่ไม่เป็นชนิดต่อพระพุทธเจ้า ก็อ้างเอาหมวดอริยสัจ หมวดมรรคมีองค์แปด หมวดไตรสิกขา หมวดไตรลักษณะ หมวดปฏิจจสมุปบาท หรือหมวดที่ถือกันว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา เช่นหลักสามประการ เรื่องไม่ให้ทำชั่ว ให้ทำความดีทุกอย่าง และให้ทำจิตของตนให้บริสุทธิ์หมดจดนั้น ว่าเป็นหลักของพุทธศาสนา เห็นกันไปคนละแง่คนละมุม เลยกลายเป็นหมู่ของหลักที่ปักไว้มาก ๆ ดูสลอนไปหมด จนกระทั่งพวกทายกทายิกาไม่รู้ว่าจะศึกษาเรื่องอะไรดี

ความสับสนอีกทางหนึ่ง ก็คือการที่ธรรมะบางหมวดมีถ้อยคำที่เข้าใจไม่ได้ เพราะเหตุว่าได้แปลความหมายของคำนั้น ๆ ผิดไปจากความหมายที่แท้จริงหรือพุทธประสงค์เดิม ข้อความจึงค้านกัน และเมื่อชวนฉงนมากขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งมีผู้เขียนคำอธิบายเพิ่มเติมมากขึ้นเท่านั้น ยิ่งเขียนเพิ่มเติมมากขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งผิดไกลออกไปทุกที แต่เนื่องจากคำอธิบายใหม่ ๆ นั้นใช้สำนวนโวหารมีลักษณะเป็นนักปราชญ์มาก คนที่ได้พึ่งได้พบเห็นก็ยิ่งยึดถือคำอธิบายเหล่านั้นกันอย่างเต็มที่ โดยมีความหลงผิดไปว่า ยิ่งเข้าใจได้ยากนั่นแหละ ยิ่งเป็นหลักสำคัญของพุทธศาสนา อาการดังที่กล่าวนี้ได้เกิดขึ้นแก่เรื่องเช่นปฏิจจสมุปบาท จนกระทั่งเกิดคำอธิบายเป็นเล่มสมุดขนาดใหญ่ได้รับเกียรติอย่างยิ่ง และนิยมศึกษากันแพร่หลายอย่างยิ่ง แต่ในที่สุดก็หาสาระอันใดไม่ได้ใช้เป็นหลักปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ตรงตามพระพุทธประสงค์เดิม ที่ได้ตรัสเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นก็ไม่ได้ ถึงแม้ว่าคำอธิบายที่เรียกกันว่า **อภิธรรม** ก็อยู่ในลักษณะเช่นเดียวกัน แต่ไปได้กว้างได้ไกลกว่าเรื่องปฏิจจสมุปบาท เพราะว่ามีมากมายหลายเรื่อง แต่ละเรื่องก็มีความลึกซึ้งกันไปคนละแง่คนละมุม จนกระทั่งเหลือความสามารถของนักศึกษาที่จะเข้าใจมันได้อย่างทั่วถึง หรือจะนำมาใช้ปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ได้ โดยไม่ต้องกล่าวถึงทายกทายิกาคุณย่าคุณยายก็ได้

เนื่องจากได้พิจารณาเห็นอุปสรรคและลักษณะอาการต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้เราได้รับประโยชน์จากพุทธศาสนา เพราะเหตุเพียงอย่างเดียวคือการที่จับปมยังไม่ได้ คือไม่ได้หลักที่ชัดเจนแจ่มแจ้งจนสะดวกที่จะเข้าใจ และปฏิบัติให้ตรงกันกับความนึกคิดของคนธรรมดาสามัญ จึงมีความคิดเกิดขึ้นว่าเราควรจะชำระสะสางปัญหาข้อนี้กันเสียที เพื่อให้ได้หลักที่ใช้ได้เป็นวงกว้างทั่ว ๆ ไปแก่มนุษย์ทุกคนในโลก สำหรับจะได้ถือเอาเป็น

หลักเพื่อปฏิบัติไปตามทางของเขาเอง เพราะธรรมะเป็นสัจธรรม เป็นของกลาง ของธรรมชาติ ไม่ใช่เป็นเรื่องศีลธรรม ที่คนบัญญัติเอาได้ตามสมควรแก่สถานการณ์ที่แวดล้อมอยู่ แต่การที่จะทำอย่างนั้น ก็จำเป็นที่จะต้องระมัดระวังในการที่จะรักษาหลักเดิม ๆ ไว้อย่างสมบูรณ์ ให้ลงรอยกันได้กับหลักพุทธศาสนาทั่วไปทั้งหมด จนเป็นที่ยอมรับสำหรับพวกพุทธบริษัทผู้คงแก่เรียนทั้งหลายได้ด้วย และให้เข้าใจได้ง่าย ๆ แม้พุทธบริษัทที่ไร้การศึกษา เช่นทายกทายิกาหรือคุณย่าคุณยายด้วย เมื่อเป็นดังนี้ย่อมจำเป็นที่จะต้องมีการดัดแปลงการใช้ถ้อยคำ ให้เป็นคำธรรมดาสามัญที่อาจจะเข้าใจได้ทันทีสำหรับคนทั่วไป แต่ความหมายหรือเนื้อความนั้นยังเป็นเช่นเดียวกันกับที่มีอยู่ในพระคัมภีร์ และที่สำคัญก็คือให้สามารถใช้เป็นหลักปฏิบัติได้ทันที โดยไม่ต้องมีการศึกษานั่นนี่ให้ยุ่งยาก แม้คนที่มีการศึกษาน้อย คนแก่ชราและคนเจ็บร่อแร่จวนจะตายอยู่แล้ว ก็ยังมีโอกาสที่จะเข้าใจได้ทันเวลา เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าคำอธิบายต่อไปนี้ จะแปลกจากที่เคยได้ยินได้ฟังไปบ้าง ก็อย่าประหลาดใจจนถึงกับไม่ยอมอ่านเอาเสียเลย หรืออ่านอย่างไม่สนใจ เพราะเข้าใจว่าเป็นการกล่าวเอาตามอัตโนมัติตามชอบใจมากเกินไป ขอให้ยอมรับความตั้งใจของผู้กล่าว ว่าเป็นความจำเป็นที่จะต้องกล่าวในลักษณะเช่นนั้น เพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าของพุทธบริษัทนั่นเอง

วิธีที่ได้ปรับปรุงใหม่และใคร่จะขอเสนอ มีอยู่เพียงสั้น ๆ ว่า เราไม่ต้องศึกษาเรื่องอะไรเลย นอกจากเรื่อง "อัตตา" หรือ "ตัวตน" และ "ของตน" ยังไม่ต้องคำนึงถึงพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ หรือคำนึงถึงข้อธรรมะชื่อนั้นชื่อนี้ หมวดนั้นหมวดนี้ แต่ประการใดเลย รวมทั้งไม่ต้องคำนึงถึงประวัติความเป็นมาของพระศาสนาด้วย เรามาเริ่มต้นใหม่ด้วยการ

ศึกษาคำว่า "ตัวตน" และ "ของตน" ฉะนั้น เราจะเหวี่ยงพระคัมภีร์ทั้งหมดไปไว้เสียทางหนึ่งก่อนจะดีกว่า เพราะความยุ่งยากมากมายของพระคัมภีร์เหล่านั้น ทำให้อ่อนเพลียลงไปเปล่า ๆ เรามุ่งเข็มของการศึกษาค้นคว้าพินิจพิจารณาตรงลงไปยังสิ่งที่เรียกว่า "อัตตา" อย่างเดียวเท่านั้น ในแง่ในมุมที่เกี่ยวกับความทุกข์และความดับทุกข์สิ้นเชิง เพราะพระพุทธองค์ได้ตรัสว่า "แต่ก่อนก็ดี เดี๋ยวนี้ก็ดี ฉันบัญญัติกฎเกณฑ์เฉพาะเรื่องอันเกี่ยวกับความทุกข์และความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" ฉะนั้น เราจะพิจารณากันว่า "ตัวเรา–ของเรา" นี้ มันทำให้เกิดทุกข์ขึ้นมาอย่างไร แล้วเราจะจัดการกับมันอย่างไร เริ่มตั้งแต่ขั้นที่จะทำลายตัวเราชนิดอันชั่วร้ายเสีย ให้เหลืออยู่แต่ตัวเราชนิดดี แล้วค่อย ๆ บั่นเทาความยึดถือในตัวเราขั้นดีให้น้อยลง ๆ จนกระทั่งถึงขั้นสุดท้ายก็คือไม่มีความรู้สึกของ "ตัวเรา–ของเรา" ชนิดใด ๆ เหลืออยู่ในใจเลย เรื่องมันก็จบกันเพียงเท่านี้ และเป็นการจบเรื่องหมดทั้งพระไตรปิฎก หรือทั้งหมดในพระพุทธศาสนาแล้ว ผู้นั้นก็จะประสบสันติสุขอันถาวรไม่ว่าจะอยู่ในสภาพเช่นไร เพราะสิ่งที่เรียกว่า "ตัวเรา–ของเรา" นี้ มันเป็นเหตุของความทุกข์ทุกอย่าง สิ่งที่เรียกว่า "ตัวเรา" และ "ของเรา" นี้ มีชื่อโดยภาษาบาลีว่า "อหังการ" และ "มมังการ" ถ้าเป็นคำทางจิตวิทยาจะเรียกว่า "อัตตา" และ "อัตตนียา" ก็ได้ ทั้งหมดนี้ก็หมายถึงจิตที่กำลังกลัดกลุ้มอยู่ด้วยความรู้สึกที่เห็นแก่ตัวและของ ๆ ตัวจัด กำลังดิ้นรนทุกอย่างเพื่อจะทำตามใจตน โดยไม่คำนึงถึงศีลธรรมหรือความรู้สึกผิดชอบชั่วดีใด ๆ "อุปาทาน" การยึดมั่นถือมั่นทางจิตใจ เช่นยึดมั่นในเบญจขันธ์ คือร่างกายและจิตใจรวมกันว่าเป็น "ตัวตน" และยึดมั่นถือมั่นในสิ่งถูกใจที่มาเกี่ยวข้องด้วยว่า "ของตน" หรือที่ละเอียดลงไปกว่านั้น ก็ยึดถือจิตส่วนหนึ่งเป็น "ตัวเรา" แล้วยึดถือ

รูปร่างกาย ความรู้สึก ความจำและความนึกคิด สิ่งอย่างนี้ว่าเป็น "ของเรา" พุทธภาษิตมีอยู่ว่า เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว เบญจขันธ์ที่ประกอบอยู่ด้วยอุปาทานนั่นแหละเป็นตัวทุกข์ ฉะนั้น คนที่มีอุปาทานว่า "ตัวเรา" ว่า "ของเรา" จึงเป็นเบญจขันธ์ที่เป็นทุกข์ คือแสดงอาการที่ทนยากแก่บุคคลนั้น และแสดงอาการที่น่าเกลียดน่าเอือมระอาแก่บุคคลที่ได้พบเห็นทั่วไป ส่วนเบญจขันธ์ที่ไม่มีอุปาทานครอบงำนั้น หาเป็นทุกข์ไม่ ฉะนั้น คำว่าบริสุทธิ์ หรือหลุดพ้น จึงหมายถึงหลุดจากอุปาทานว่า "ตัวเรา" ว่า "ของเรา" นี้โดยตรง ดังมีพระพุทธภาษิตว่าคนทั้งหลายย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน ถ้ายังมีอุปาทาน ก็ยังไม่พ้นจากความทุกข์ สิ่งที่เรียกว่า "ตัวเรา–ของเรา" นั่นแหละ เป็นบ่วงทุกข์ที่คล้องหรือร้อยรัดผูกพันเราทั้งหลายอยู่ ถ้าเราตัดบ่วงนี้ให้ขาดไม่ได้อยู่เพียงใด เราก็จะต้องเป็นทุกข์อยู่เรื่อยไป

ความหลุดพ้น(วิมุติ)เป็นวัตถุที่ประสงค์มุ่งหมายของการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ดังพระพุทธภาษิตตรัสเป็นใจความว่า พรหมจรรย์นี้มิได้มีลาภสักการะสรรเสริญเป็นอานิสงส์ มิได้มีความสุขในสวรรค์เป็นอานิสงส์ มิได้มีการเข้าถึงความเป็นอันเดียวกับพรหมในพรหมโลกเป็นอานิสงส์ แต่ว่ามีวิมุติเป็นอานิสงส์ ดังนี้ วิมุติในที่นี้ ก็หมายถึงความหลุดพ้นจากอำนาจของลาภสักการะสรรเสริญของกามสุขในสวรรค์ ของความอยากเป็นพรหม แต่ความรู้สึกว่ามี "ตัวตน–ของตน" นั่นแหละ เป็นตัวการที่หวังลาภสักการะสรรเสริญ หวังกามสุขในสวรรค์หรือความเป็นพรหม เพราะมันเป็นความรู้สึกที่อยากได้ อยากเป็น อยากเอา ถ้ามีการได้การเอาการเป็นด้วยอุปาทานนี้เพียงใดแล้ว ความทุกข์ย่อมเกิดอยู่เสมอไป ต่อเมื่อเอาอุปาทานนี้ออกไปเสียแล้ว การได้การเอาการเป็นทั้งหลายจึงจะไม่เป็น

ทุกข์ ใจความสำคัญอยู่ตรง อย่างหนึ่งที่มีการได้การเอาการเป็นด้วยอุปาทาน อีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการได้การเอาการเป็นด้วยสติปัญญาไม่มีอุปาทานและคำว่าสติปัญญาในที่นี้หมายถึงสติปัญญาที่แท้จริง ไม่ใช่สติปัญญาชนิดที่อุปาทานครอบงำเอาไว้แล้ว เช่นสติปัญญาของคนทั้งหลายในเวลานี้ ที่ถือกันว่ามีการศึกษาก้าวหน้าเจริญที่สุด แต่สติปัญญาของเขากลับจมดิ่งอยู่ภายใต้อำนาจของอุปาทาน ที่เรียกว่า "ตัวเรา—ของเรา" คนกลับจะตามใจตัวตนหรือบูชามันไปเสียอีก แล้วสติปัญญาของเขาจะเป็นสิ่งบริสุทธิ์สะอาดหมดจดได้อย่างไร ดังนั้นมันจึงไม่ใช่สติปัญญาตามความหมายของพุทธศาสนา เขาไม่มีชีวิตอยู่ด้วยการควบคุมของอุปาทานว่า "ตัวเรา—ของเรา" นั่นเสมอไป บรรยากาศของโลกสมัยนี้ จึงมีแต่ความเห็นแก่ตัวจัดกลุ้มอยู่ทั่วไปหมด และเข้มข้นยิ่งขนทุกที ๆ นั่นแหละคือพิษสงของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวเรา—ของเรา" เป็นอันตรายอย่างใหญ่หลวงที่โลกกำลังประสบอยู่ ถึงกับทำให้นอนตาหลับไม่ได้ ทั้ง ๆ ที่อวดอ้างอยู่ว่าอะไร ๆ ก็เจริญ การศึกษาก็เจริญ ประดิษฐ์กรรมและอุตสาหกรรมก็เจริญ ความทุกข์ยากที่ทรมานโลกสมัยนี้อยู่ในทางด้านจิตด้านวิญญาณถูกสลัดให้พ้นออกไปไม่ได้ ก็เพราะอำนาจของสิ่งนี้สิ่งเดียวเท่านั้น คือความเห็นแก่ตัว ฉะนั้น แม้ว่าคนสมัยนี้จะได้ทำตนให้มีประสิทธิภาพในการงานมากขึ้นเท่าใด ประสิทธิภาพเหล่านั้น ๆ ก็มีแต่จะพาให้คนไหลไปสู่สังสารวัฏ คือความทุกข์ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ไม่สิ้นสุด ไม่มีส่วนที่จะไหลไปใกล้นิพพานหรือความพ้นทุกข์ กล่าวคือสันติภาพอันแท้จริงและถาวรได้เลย มีแต่จะยิ่งห่างออกไป ๆ จากสันติภาพที่แท้จริง ฉะนั้น เราจะเห็นได้ว่าความสามารถของโลกเราสมัยนี้ มีแต่จะกลายเป็นความสามารถที่ผิดทางไปเสียทั้งนั้นแล้ว เราจะปรารถนามันไปทำไมกัน จงเอาสิ่งที่เรียก "ตัวเรา—ของเรา" นี้ออกไปเสียก่อน โลกนี้จึงมีความสามารถ หรือการกระทำที่พึงปรารถนานี่แหละคือความสำคัญ

ใหญ่ยิ่งที่ควรศึกษาเรื่อง "ตัวเรา-ของเรา" และขอร้องให้ถือว่าเป็นหัวข้อเพียงหัวข้อเดียว สำหรับการศึกษาพุทธศาสนาของคนทุกคนในฐานะที่เรียกได้ว่าเป็นบทเรียนสากล เป็นการเรียนลัด โดยไม่ต้องจำกัดว่าเป็นพุทธศาสนาหรือเป็นศาสนาไหนหมด เพราะสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหมดย่อมมีปัญหาอย่างเดียวกัน มีหัวอกอย่างเดียวกันไม่ว่าเขาจะเป็นชนชาติอะไร อยู่ที่มุมโลกไหนหรือกำลังถือศาสนาอะไร โลกทั้งหมดกำลังเดือดร้อนเพราะ "ตัวเรา" ตัวเดียวเท่านั้นเอง รวมความว่า สังคมเดือดร้อน และเอกชนหาความสุขแท้จริงไม่ได้ แม้ว่าจะสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติ อำนาจวาสนาหรือสติปัญญาก็ตาม ก็เพราะสิ่งที่เรียกว่า "อัตตา" หรือความเห็นแก่ตัวจัดนั่นเอง

เราจะต้องมีความรู้กันให้ถูกต้องเสียก่อนว่า ไม่ใช่เพราะพระเจ้าเป็นผู้สั่งบังคับลงมาให้เรามีศาสนาอย่างนั้นอย่างนี้ หรือมีวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีอย่างนั้นอย่างนี้ หากแต่ว่าเป็นความเดือดร้อนของเราเอง และเป็นความเดือดร้อนที่เกิดมาจากพิษสงของ "ตัวตน-ของตน" ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อมนุษย์เราเดือดร้อนหนักเข้า ๆ ก็คิดค้นวิธีที่จะกำจัดความเดือดร้อนเหล่านั้น มนุษย์จึงได้ค้นพบหลักเกณฑ์ต่าง ๆ นานาว่าเราควรปฏิบัติต่อกันอย่างนี้ ต่อตัวเราเองอย่างนี้ แล้วสมมติสิ่งที่ทรงแห่งความเชื่อว่าเป็น "พระเป็นเจ้า" เพื่อจะทำให้คนเชื่อหรือยึดมั่นอย่างแน่นแฟ้นที่เดียว และพยายามอธิบายคำว่า "พระผู้เป็นเจ้า" อย่างพิสดาร แท้จริงนั้นการที่ความรู้หรือความเข้าใจอันถูกต้องปรากฏออกมา นั่นแหละคือความที่พระเป็นเจ้าอันแท้จริงได้ปรากฏแล้ว ดังนั้นใคร ๆ ทุกคนก็ควรจะเห็นได้ด้วยตนเองว่า **เราต่างหากที่จะสร้างพระเจ้าขึ้นมา** สร้างขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมและศาสนา เราจะต้องมองให้เห็นชัดเจนเสียก่อนว่า อำนาจและพิษสงของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวตน" และ "ของตน"

นั้น มันมีอยู่อย่างนั้นจริง ๆ พุทธศาสนาต้องการขจัดสิ่งซึ่งเป็นทุกข์ภัยเหล่านั้น จึงได้มีหลักปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ไป นับแต่ต้นจนปลายโดยไม่เกี่ยวกับสิ่งภายนอก เช่นผีสางเทวดาพระผู้เป็นเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายอื่นใดเลย แต่ก็ไม่อยากจะขัดคอใครตรง ๆ ในเรื่องพระเป็นเจ้า เรื่องนรกหรือเรื่องสวรรค์อันยืดยาว จึงปล่อยเรื่องเหล่านี้ไปตามเดิม หรือไปตามความเชื่อและความประสงค์ของคนที่อยากจะเชื่อ ถ้าหากจะนำเรื่องเหล่านั้นเข้ามาเกี่ยวข้องบ้าง ก็นำมาเพื่อเป็นเครื่องช่วยบุคคลบัญญาอ่อน หรือบุคคลที่เคยมีความเชื่ออย่างนั้นมาก่อน จะได้อาศัยเป็นกำลังใจสำหรับจะละความชั่วและทำความดีเท่านั้น เพราะไม่สามารถกำจัด "ตัวตน—ของตน" โดยสิ้นเชิงได้ เราจึงปล่อยไม่ถือว่าเรื่องเหล่านั้นเป็นตัวแท้ของพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะเหตุผลง่าย ๆ ที่ว่า แม้เราจะเว้นความชั่วทุกอย่าง กระทำความดีทุกอย่าง กระทั่งไปเกิดในสวรรค์ กล่าวคือมีความสุขแบบเทวดาแล้ว เราก็ยังไม่พ้นจากการบีบคั้น ของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวตน—ของตน" จักต้องไปหัวเราะบ้างร้องไห้บ้าง อยู่ในสวรรค์เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น เราจึงต้องมีหลักเกณฑ์อันอื่นซึ่งสูงไปกว่านั้น กล่าวคือ หลักปฏิบัติที่สามารถกำจัดอำนาจของสิ่งที่เรียกว่า "อัตตา" เสียได้โดยสิ้นเชิง ทั้งเป็นหลักการที่สามารถใช้ได้ทั่วไปไม่ว่าในหมู่มนุษย์หรือหมู่เทวดา แต่โดยเฉพาะอย่างยิ่งนั้น เราต้องการใช้กันที่นี่ และเดี๋ยวนี้ เพราะฉะนั้น ขอให้คนที่ใหม่ต่อพุทธศาสนา จงเข้ามาสนใจพุทธศาสนา โดยจับแต่บ่มอันนี้ เพื่อให้เข้าถึงพุทธศาสนาตัวแท้เสียก่อน แล้วตนเองจะได้ไม่ไขว่เขว หรือสอนใครผิด ๆ ต่อไปอย่างน่าสงสาร

เราต้องไม่ลืมว่า มันมีสิ่ง ๆ หนึ่งซึ่งทำให้สังคมไม่เป็นสุข และทำให้เอกชนไม่ได้รับความสงบเย็น และถ้าไม่กำจัดสิ่งนี้ให้ออกไปเสียแล้ว มนุษย์

เราก็แทบจะกล่าวได้ว่า เกิดมาเพื่อความทนทุกข์ทั้งนั้น หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ไม่ได้รับสิ่งที่มนุษย์ควรจะได้รับ เพราะฉะนั้น เราควรจะแข่งขันกันในการค้นคว้าให้พบว่าเราจะต้องทำอย่างไร มนุษย์จึงจะได้รับสิ่งที่ดีที่สุดซึ่งมนุษย์ควรจะได้รับ และจักต้องเป็นสิ่งทั่วไปแก่มนุษย์ทุกคน สำหรับมนุษย์โดยตรง โดยน้ำมือของมนุษย์ ไม่ต้องไปหวังในความกรุณาของพระผู้เป็นเจ้าหรือพระศาสดาต่าง ๆ เพราะถ้ายิ่งไปหวังพระผู้เป็นเจ้าหรือศาสดาต่าง ๆ แล้ว ก็มีแต่จะถูกดึงให้ไกลออกไปจากตัวแท้ของสิ่งที่จะกำจัดทุกข์ของมนุษย์ยิ่งขึ้นทุกที ฉะนั้น จึงต้องยืนยันในข้อที่ว่า เอาพระเป็นเจ้าเอาพระศาสดาต่าง ๆ หรือแม้กระทั่งพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ ไปเก็บไว้เสียที่อื่นก่อน แล้วมาสนใจกับสิ่งที่เรียกว่า "ตัวตน—ของตน" ให้สำเร็จเด็ดขาดลงไป ครั้นทำสำเร็จได้ผลแล้ว พระเป็นเจ้าหรือพระศาสดาต่าง ๆ หรือแม้กระทั่ง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็จะพรูกันมาหาเราเอง หรือมีเต็มเปี่ยมอยู่แล้วในการกระทำที่เราทำเสร็จไปแล้วนั้น เพราะว่าความบริสุทธิ์สะอาดหมดจดจาก "ตัวเรา—ของเรา" นั้นต่างหาก คือองค์พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ที่แท้จริง หรือเป็นพระเจ้าที่แท้จริง คือเป็นที่พึ่งได้จริง ๆ ถ้าผิดไปจากนั้นแล้วก็เป็นเพียงบุคคลาธิษฐาน คือเป็นเพียงเปลือกนอกของพระเจ้า หรือพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ ซึ่งอาจเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นถือมั่นจนกระทั่งเกิด "ตัวตน—ของตน" ขึ้นมาอีกอย่างใหม่ ๆ แปลก ๆ แล้วก็ทะเลาะวิวาทหรือแข่งดีกันต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อเป็นดังนี้ แทนที่มนุษย์จะจัดการกับ "ตัวตน" หรือ "ของตน" เรื่องก็กลายเป็นว่ามนุษย์ถูก "ตัวตน" และ "ของตน" หลอกลวงหนักยิ่งขึ้นไปอีก จนหาสันติภาพไม่ได้ทั้งในวงของหมู่นักบวชตามวัดวาอารามต่าง ๆ

ตลอดจนชาวบ้านทั่วทั้งโลก นี่แหละคือข้อที่เราจะต้องเห็นกันให้ถูกต้อง เพราะศัตรูที่จะต้องกำจัดร่วมกันมีเพียงสิ่งเดียว คือสิ่งที่เรียกในที่นี้ว่า "ตัวตน–ของตน" นั่นเอง ซึ่งเมื่อกำจัดเสียได้แล้ว จะประสบสิ่งที่เรียกว่า "นิพพาน" คือความสิ้นสุดลงแห่งความทุกข์ใจทั้งปวง

เพื่อความสะดวกในการศึกษา เราอาจจะแบ่ง "ตัวตน" ออกได้เป็นชั้นๆ คือ ตัวตนที่ชั่ว ตัวตนที่ดี ตัวตนที่เบาบางลงๆ และตัวตนที่ว่างจากความรู้สึกว่า "ตัวตน" รวมเป็นสี่ชั้นด้วยกัน การปฏิบัติเกี่ยวกับตัวตนก็มีเป็น ๓ ชั้น คือ (๑) กำจัดตัวตนที่ชั่วให้สูญสิ้นไป (๒) สร้างตัวตนที่ดีขึ้นมา และ (๓) ทำตัวตนนั้นให้เบาบางลงจนกระทั่งไม่มีเหลือ สมตามหลัก ๓ ข้อที่เรียกว่าหัวใจพุทธศาสนา กล่าวคือละชั่ว ทำดีและทำใจให้ขาวบริสุทธิ์ ดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง พุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาของมนุษย์ทุกคน การเข้าใจว่าพุทธศาสนาเป็นของพระพุทธเจ้า ซึ่งชื่อสิทธัตถะโคตมะ นั้นเป็นความเข้าใจผิดอย่างยิ่ง พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธความเป็นเจ้าของธรรมะ หรือความเป็นเจ้าของศาสนาโดยสิ้นเชิง และทรงยืนยันว่า ธรรมะเป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวง พระองค์ทรงค้นพบในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่งซึ่งต้องการค้นให้พบสิ่งที่จำเป็นแก่มนุษย์ และทรงค้นเฉพาะแต่ในแง่ที่จะเป็นความดับทุกข์สิ้นเชิง แล้วก็ทรงเคารพธรรมะนั้น พร้อมทั้งชักชวนคนทุกคนให้เคารพธรรมะ และเข้าถึงธรรมะ ทั้งประกาศไว้ด้วยว่า สิ่งที่ควรเข้าถึงและเคารพนั้นหาใช่พระองค์ไม่ แต่เป็นธรรมะ อย่ามาเคารพที่เนื้อที่ตัวของพระองค์ ทั้งหมดนี้เป็นเหมือนกับประกาศว่าธรรมะนั้นเป็นของมนุษย์ เพื่อมนุษย์ โดยมนุษย์ และพุทธศาสนาที่แท้จริงนั้นต้องหมายถึงธรรมะบริสุทธิ์หรือธรรมะล้วนๆ ที่กล่าวนี้ ต้องไม่เป็นของผู้

ใดหรือของศาสดาองค์ใด ซึ่งมีแต่จะกลายเป็นเรื่อง "ตัวตน—ของตน" ขึ้นมาอีก แม้จะมีชื่อว่าพุทธศาสนา ก็ให้มีความหมายแต่เพียงว่าเป็นคำสอนของผู้รู้คือผู้ที่รู้ถึงที่สุดแล้วจะเป็นใครก็ได้ และสิ่งที่รู้แล้วนำมาสอนนั้นคือธรรมะ ฉะนั้น ให้มองเห็นว่าพุทธศาสนากับธรรมะเป็นสิ่งๆ เดียว อย่าให้ธรรมะนั้นเกิดมีการผูกขาด เป็นของนิกายนั้นนิกายนี้ เมื่อนิกายนั้นสอน นิกายนี้ไม่ยอมฟังไม่ยอมอ่าน หรือเกิดความมีสิทธิเป็นเจ้าของขึ้นแก่บุคคลผู้ใด หรือแก่ส่วนไหนของโลกขึ้นมาเป็นอันขาด จึงจะสามารถใช้เป็นเครื่องมือกำจัด "ตัวตน—ของตน" อันเป็นศัตรูร่วมกันที่ร้ายกาจของมนุษย์ได้

บทที่ ๔

การเกิดขึ้นแห่งอัตตา

การเกิดขึ้นแห่ง "อัตตา" นั้น คือจิตที่ตั้งไว้ผิด พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสว่า จิตที่ตั้งไว้ผิดย่อมนำมาซึ่งอันตราย ซึ่งร้ายยิ่งกว่าอันตรายที่ศัตรูใจอำมหิตจะพึงกระทำให้ และตรัสไว้โดยนัยตรงกันข้ามอีกว่า จิตที่ตั้งไว้ถูก จะนำมาซึ่งประโยชน์มากกว่าคนที่หวังดีที่สุด มีบิดามารดาเป็นต้น ทั้งนี้เป็นการชี้ให้เห็นโทษของการที่ตั้งจิตไว้ผิด แต่สิ่งที่มนุษย์ในโลกกำลังกลัวกันนั้น หาใช่จิตที่ตั้งไว้ผิดไม่ เพราะเขายังไม่รู้จักสิ่ง ๆ นี้และไม่เคยคิดถึงสิ่ง ๆ นี้ จึงไปสนใจกลัวสิ่งซึ่งไม่น่ากลัวเท่าสิ่ง ๆ นี้ เช่นกลัวลัทธิการเมืองฝ่ายตรงข้าม กลัวสงครามหรือการอดอยาก กลัวผีสางเทวดา กลัวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ฯลฯ กลัวกันจนถึงกับหมดความสุข หรือกลายเป็นความทุกข์ทั้งกลางวันกลางคืน ทั้งนี้เป็นความเข้าใจผิด ทุกข์ภัยทั้งหมดของโลกมาจากจิตที่ตั้งไว้ผิดนี่เอง คือจิตที่ตั้งไว้ผิดจนทำให้เกิดลัทธิที่ไม่พึงปรารถนาขึ้น ทำให้เกิดการอดอยาก การเบียดเบียน และการสงครามเป็นต้น เมื่อสิ่งเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้ว ชาวโลกก็หาได้สนใจไม่ว่ามันเกิดขึ้นได้จากอะไรกันแน่ จึงจัดการแก้ไขไปอย่างผิด ๆ กระทำไปด้วยความกลัว เพราะไม่มีธรรมะซึ่งสามารถขจัดความกลัวออกไปเสียก่อน แม้ลำพังความกลัวล้วน ๆ ท่านก็ถือว่าเป็นจิตที่ตั้งไว้ผิดเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เราจะเห็นได้ว่า มีจิตที่ตั้งไว้ผิดอยู่เป็นตอน ๆ ต่อเนื่องกันไปหลายระดับ ไม่ได้มี

การตั้งจิตไว้ในลักษณะที่ถูกต้องเลย สิ่งที่เรียกว่า "อัตตา" หรือความเห็นแก่ตัวจัด ความเห็นว่ามีตัวตนจึงเต็มไปหมด แม้กระนั้นก็ไม่มีใครเอาใจใส่ไม่ได้สนใจว่ามันเกิดขึ้นได้อย่างไร จนทำให้โลกนี้ตกอยู่ในสภาพที่อยู่ใต้กะลาครอบของอวิชชา คือมืดมนธ์อลเวง เต็มไปด้วยปัญหายุ่งยาก ซึ่งสรุปแล้วก็คือทุกข์ แล้วก็แก้ไขความทุกข์กันไปเรื่อย ๆ ด้วยอาการที่รู้สึกว่าตื่นเต้นสนุกดี คือได้ลองผิดลองใช้สติปัญญาใหม่ ๆ แปลก ๆ แม้จะแก้ไขความทุกข์ของโลกไม่ได้ ก็ยังเพลิดเพลินอยู่ด้วยความรู้หรือความสามารถใหม่ ๆ เหล่านั้น เป็นเสมือนหนึ่งเครื่องหลอกให้อุ่นใจไปทีก่อนอย่างไม่มีที่สิ้นสุดอีกเหมือนกัน อาการเช่นนี้เองเป็นเครื่องบิดบังไม่ให้ไปสนใจถึงต้นเหตุอันแท้จริงของวิกฤตการณ์ทั้งหลาย ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือไม่สนใจในเรื่องจิตที่ตั้งไว้ผิด กล่าวคือ "อัตตา" กระแสแห่ง "ตัวตน—ของตน" จึงไหลไปได้เรื่อย ฉะนั้น ทำให้เราเห็นได้ว่ากำเนิดของอัตตาหรือ "ตัวเรา—ของเรา" ก็คืออวิชชา

น่าประหลาดอยู่อย่างหนึ่ง คือใคร ๆ ก็พยายามจะแสดงตนว่าเป็นผู้รู้จักอวิชชา และให้ความหมายของอวิชชากันไปเองตามชอบใจของตน คือประหนึ่งว่าเป็นผู้เข้าใจหรือรู้จักอวิชชาอย่างแจ่มแจ้งชัดเจน แต่แล้วก็เป็นที่น่าขบขันที่ความรู้นั้นใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้แม้แต่นิดเดียว และยังแถมเข้ากันไม่ได้กับความหมายของอวิชชา ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ **อวิชชา** ไม่ได้หมายถึงความไม่รู้อะไรเลยแต่เพียงอย่างเดียว กลับจะหมายถึงรู้อะไรมากมายไม่มีสิ้นสุดด้วยซ้ำไป แต่เป็นความรู้ผิดทั้งนั้น คือเห็นกลับตรงกันข้ามไปหมด เช่นเห็นมูลเหตุของความทุกข์เป็นมูลเหตุของความสุขไป อย่างที่เรียกว่าเห็นกงจักรเป็นดอกบัว เขาไม่เห็นอย่างถูกต้องตามที่เป็นจริงว่าความทุกข์นั้นมันอย่างไรกันแน่ อะไรเป็นมูลเหตุที่แท้จริง

ของความทุกข์ สภาพที่ปราศจากความทุกข์จริง ๆ โดยไม่หลอกลวงนั้น เป็นอย่างไร และวิธีปฏิบัติอย่างไรคนเราจึงจะเข้าถึงสภาพที่ไม่มีความทุกข์ เราอาจจะกล่าวได้ว่าความรู้ชนิดใด มากมายเท่าใดก็ตาม ถ้าปราศจากความรู้ที่ถูกต้องในสิ่งทั้งสี่ดังที่กล่าวมานี้แล้ว ต้องถือว่าเป็นอวิชชาทั้งนั้น คือเป็นความรู้ของอวิชชา หรือเป็นความรู้ที่ใช้ไม่ได้เลยในการที่จะกำจัดความทุกข์ ฉะนั้น ถ้าจะมีคำแปลที่ถูกต้องรัดกุมแก่คำว่าอวิชชาแล้ว จะต้องแปลว่า ธรรมชาติที่ปราศจากความรู้ชนิดที่จะดับทุกข์ได้ หรือจะกล่าวว่าสภาวะที่ปราศจากความรู้ที่ดับทุกข์ได้ นั่นแหละ คืออวิชชาดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยเฉพาะ คือตรัสความไม่รู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ว่าเป็นอวิชชา หมายความว่า แม้เขาจะมีความรู้มากมายเท่าไร อย่างไรก็ตาม แต่ถ้าไม่รู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ แล้ว จะถูกจัดว่าเป็นอวิชชา ฉะนั้น จึงทำให้เรามองเห็นได้ชัดเจนอีกว่า โลกเรากำลังอยู่ใต้กะลาครอบของวิชชา ความรู้ที่ไม่ใช่วิชชาของพระพุทธเจ้า คือวิชชาชนิดที่ไม่สามารถจะช่วยโลกได้จริง แม้จะมีความรู้มากมายและก้าวหน้าไปเพียงไร ในที่สุดก็เข้าทำนองที่เรียกว่า "ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด" คล่าวคือ ความรู้ชนิดนั้นจะกลายเป็นเครื่องทำให้โลกวินาศอยู่ภายใต้ความรู้นั้นเอง

ตามหลักธรรมะในพุทธศาสนา พึงทราบไว้เสียก่อนว่า บรรดาเรื่องราวต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นแก่จิตนั้น ต้องมีสิ่งที่เรียกว่าอารมณ์เป็นที่ตั้งอาศัย หรือที่เรียกว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัยสำคัญ อารมณ์ แปลว่าสิ่งอันเป็นที่ยึดด้วยความยินดี แต่ตามความหมายอันแท้จริงนั้น เป็นที่ยึดที่หน่วงเพื่อยินดีก็ได้ หรือไม่พอใจก็ได้ แล้วแต่ว่าจิตนั้นได้รับการอบรมมาอย่างไร คือมีวิชชาหรือมีอวิชชานั่นเอง เมื่อ ตา หู จมูก ลิ้น กาย กระทบรูปเสียง กลิ่นรสวัตถุ ก็เกิดความรู้สึก แต่ความรู้สึกของแต่ละคนย่อมไม่เหมือนกัน

และอาจรู้สึกตรงกันข้ามก็ได้ แม้จะเป็นไปในทางใจก็ตาม ก็ยังเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดขึ้นของ "ตัวตน—ของตน" ด้วยกันทั้งนั้น เว้นเสียแต่ว่าจิตนั้นเป็นจิตที่หมดอวิชชาโดยสิ้นเชิง ฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นมูลเหตุให้เกิด "ตัวตน—ของตน" ขึ้นมาได้ก็เพราะอาศัยสิ่งที่เรียกว่าอารมณ์เป็นเหตุปัจจัย ถ้าเป็นอารมณ์ร้าย ก็เกิด "ตัวตน" อย่างร้าย ถ้าเป็นอารมณ์ดี ก็เกิด "ตัวตน" อย่างดี เมื่อมีความรู้สึกเป็นตัวตน เป็นของตน เกิดขึ้นมาอย่างเต็มรูปเช่นนี้แล้ว ก็นับได้ว่าการเกิดหรือชาติได้ปรากฏขึ้นแล้ว และหลังจากนั้นความทุกข์จักต้องตามมาสมควรแก่กรณี คือมากบ้างน้อยบ้าง ส่วนในกรณีของผู้ที่หมดอวิชชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพระอรหันต์นั้น ท่านไม่มีความรู้สึกว่าพอใจหรือไม่พอใจ กล่าวคือไม่ปรุงให้เป็นอารมณ์ดีหรืออารมณ์ร้ายขึ้นมาได้ ความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" จึงไม่มีช่องทางที่จะเกิดขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะไม่มีอวิชชาเข้ามาบันดาล มีแต่วิชชาที่แท้จริงอยู่เป็นประจำ การกระทบของอายตนะทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เป็นแต่สักว่าการกระทบ พอรู้ว่าอะไรเป็นอะไรแล้วก็สิ้นสุดลง ไม่ปรุงเป็นความรู้สึกหรือเป็นความอยากขึ้นต่อไป ความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" จึงไม่อาจเกิดขึ้น เพราะกระแสแห่งการเกิดถูกตัดตอนเสียแล้วตั้งแต่ในขั้นของการกระทบ ทั้งหมดนี้เป็นเครื่องพิสูจน์ว่า เพราะอวิชชามีอยู่ อารมณ์จึงเกิดมีความหมายขึ้นมา จิตที่ประกอบอยู่ด้วยอวิชชา ย่อมปรุงเป็นความรู้สึกที่เป็น "ตัวเรา-ของเรา" เนื่องมาจากอารมณ์นั้น ๆ

อารมณ์ที่ประทับใจแรงและนาน เราเรียกว่าอารมณ์ใหญ่ อารมณ์ที่มีความประทับใจนิดหน่อยเรียกว่าอารมณ์เล็ก ส่วนที่อยู่ในระหว่างนั้นเรียกว่าอารมณ์ธรรมดา กรรมต่าง ๆ ที่กระทำลงไป ก็สุดแต่กำลังของอารมณ์ที่มากหรือน้อย ที่ใหญ่หรือเล็ก ดังที่กล่าวมานั้นเอง อารมณ์ที่เป็น

เหตุให้ทำกรรมชนิดใหญ่ ย่อมมีกำลังมากพอที่จะทำให้ร่างกายสั่นหรือใจสั่น หมายความว่ามีการประทับใจมาก จึงมีเจตนามาก มีผลเกิดขึ้นคือทำให้เกิด "ตัวเรา—ของเรา" ชนิดใหญ่หลวง ชนิดที่ทำให้เกิดความระส่ำระสายเป็นทุกข์อย่างยิ่ง ถ้าอารมณ์น้อย ก็เป็น "ตัวเรา—ของเรา" อย่างน้อย และมีความทุกข์น้อย ฉะนั้น จึงเป็นตัวตนอย่างมนุษย์ธรรมดาก็ได้ เป็นตัวตนอย่างสัตว์นรกหรือสัตว์เดียรฉานก็ได้ หรือเป็นตัวตนอย่างเทวดาหรือพรหมก็ได้ ในกรณีที่เป็นตัวตนอย่างมนุษย์นั้น ก็อาจจะผิดแปลกแตกต่างกันไปอีก ทั้งนี้แล้วแต่ความรู้สึกว่าตัวเองเป็นอะไรในขณะนั้น เช่น เป็นบิดามารดา เป็นลูกหลาน เป็นภรรยาสามี เป็นคนรวยเป็นคนจน เป็นนายเป็นบ่าว เป็นคนสวยคนไม่สวย เป็นคนแพ้คนชนะ กระทั่งรู้สึกตัวว่าเป็นคนโง่หรือเป็นคนฉลาด คนมีบุญคนมีบาป คนดีคนชั่ว คนมีสุขหรือคนมีทุกข์ ดังนี้เป็นต้น นี่คือ "ตัวตน" ที่ถูกปรุงขึ้นมาด้วยอวิชชาในรูปต่าง ๆ กัน ล้วนแต่จะต้องเป็นทุกข์เพราะความยึดถือว่าเป็นอย่างนั้น ๆ ด้วยกันทั้งนั้น เพราะจะต้องมีความเห็นแก่ตัว ตามความเข้าใจว่าตัวเป็นอย่างไร

ก่อนแต่จะเกิดความยึดถือขึ้นมานั้น จะต้องเกิดสิ่งที่เรียกว่า "ตัณหา" ขึ้นก่อน ตัณหาแปลว่าความอยาก เมื่อมีความอยากชนิดหนึ่งชนิดใดในสิ่งใดก็ตาม สิ่งที่เราเรียกกันว่าความยึดถือหรืออุปาทานก็เกิดขึ้น เพราะในความรู้สึกอยากนั้นเอง จะต้องมีความรู้สึกเป็นตัวผู้อยากรวมอยู่ด้วยเสมอไป อารมณ์ถูกใจก็เกิดความอยากขึ้นชนิดหนึ่ง อารมณ์ที่ไม่ถูกใจ ก็เกิดความอยากขึ้นอีกชนิดหนึ่ง เป็นความอยากด้วยกันทั้งนั้น ความรู้สึกที่เป็นผู้อยากนั่นแหละ คือ "ตัวตน" ในที่นี้ ความรู้สึกทั้งสองชนิดนี้เรียกว่าความยึดถือหรืออุปาทาน คือยึดถือว่า "ตัวเรา" และยึดถือว่า "ของเรา"

ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นได้เป็นเลา ๆ แล้วว่า ตัณหาและอุปาทานนั้นมีมูลมาจากอวิชชา กล่าวคือเพราะไม่รู้จึงได้ไปอยาก เพราะไม่รู้จึงได้ไปยึดถือ มีความโลภก็เพราะไม่รู้ว่าไม่ควรโลภ มีความโกรธก็เพราะไม่รู้ว่าไม่ควรโกรธ มีความหลงก็เพราะว่าไม่รู้ไม่ควรหลง นี้แสดงว่าโลภโกรธหลงมีมูลเหตุมาจากอวิชชา เพราะฉะนั้นความรู้สึกทั้งหลายที่เป็นของผิด ก็ล้วนแต่มาจากอวิชชาทั้งนั้น

ตัณหา (ความอยาก) แบ่งออกได้เป็น ๓ ประการคือ อยากไปตามความใคร่ในทางกามของน่ารักน่าใคร่ เรียกว่า กามตัณหา ความอยากชนิดที่ทำให้อยากเป็นนั่นเป็นนี่ หรือแม้อยากจะมีชีวิตอยู่ นี้รวมเรียกว่า ภวตัณหา ส่วนความอยากประเภทสุดท้ายนั้น ตรงกันข้ามจากภวตัณหา กล่าวคือ อยากไม่ให้เป็นอย่างนั้นอยากไม่ให้เป็นอย่างนี้ แม้กระทั่งอยากไม่มีชีวิตอยู่ เหล่านี้เรียกว่า วิภวตัณหา การทำความเข้าใจอย่างชัดแจ้งในความหมายของตัณหาทั้ง ๓ นี้ เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด ถ้าปนกันจนผั่นเผือแล้ว ก็ยากที่จะเข้าถึงธรรมะได้ ฉะนั้น จะต้องรู้จักแยกแยะให้เป็นประเภท ๆ ไป ความรู้สึกของ "ตัวตน" ก็มีอยู่ตามประเภทของตัณหา คือเป็น ๓ ประเภทเหมือนกัน "ตัวตน" ในประเภทกาม ก็ทะนงเกี่ยวกับเรื่องกาม "ตัวตน" ในประเภทรูปพรหมก็ทะนงตัวว่าตัวสูง หรือประเสริฐกว่าพวกที่พัวพันในกาม "ตัวตน" ประเภทอรูปพรหมก็ทะนงตัวว่าความบริสุทธิ์ของตนนั้นสูงกว่าความบริสุทธิ์ของพวกรูปพรหม ดังนั้นมันจึงเป็นมานะหรือทิฏฐิไปด้วยกันทั้งนั้น และยังมีความทุกข์อยู่นั่นเอง เมื่อกล่าวโดยทางปรมัตถ์แล้ว ภาวะทั้งหมดนี้มีได้ในมนุษย์เราครบทุกชนิดของตัณหา และทุกชนิดของ "ตัวตน" เช่นในบางคราว จิตของคนเราผละไปจากกาม ไปยึดถือที่เกียรติที่ไม่เกี่ยวกับกาม นี้คืออาการที่ถูกภวตัณหาครอบงำ หรือกล่าว

อย่างสมมติก็ว่า กำลังเป็น "ตัวตน" ชนิดรูปพรหม ที่นี้สำหรับบางคราวจิตเลื่อนไปสูงกว่านั้น คือไม่เห็นแก่กามไม่เห็นแก่เกียรติ แต่ไปพัวพันกับนามธรรมอันละเอียด เช่นความรู้จริง ความดีจริง มีจิตใจสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ไปมี "ตัวตน" อยู่ที่สิ่งที่ไม่มีรูปอันบริสุทธิ์แบบอรูปพรหม จะเข้าใจเรื่องนี้ได้ง่าย ด้วยการเทียบเคียงดูจนเห็นว่า พวกที่หลงใหลในนกเขาต้นบอน หรือไม้ดัดเป็นต้น ย่อมมีใจสะอาดกว่าพวกกำลังหลงใหลกามคุณ คือเรื่องทางเพศตรงข้าม ส่วนพวกที่สนใจพิจารณาคุณธรรมหรือนามธรรมบางอย่าง เขาผู้นั้นย่อมมีใจสะอาดขึ้นไปกว่าพวกเล่นนกเล่นบอนหรือไม้ดัดฯลฯ ฉะนั้น การแบ่งเป็นชั้นๆ คือชั้นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร จึงมีได้เป็นได้ในหมู่คนเรานี้แหละ ตามแต่ที่อวิชชาจะดึงไปในรูปไหน แต่ทั้งหมดนั้นยังเป็นเพียงตัณหาที่มีมูลมาจากอวิชชา และจะต้องมีความทุกข์ในรูปที่ต่างกัน

เมื่อเรารู้จักสิ่งที่เรียกว่าตัณหาแล้ว เราจะได้พิจารณากันถึงการที่ตัณหาเกิดขึ้นได้ในอารมณ์นั้นๆ จนกระทั่งเกิดอุปาทานหรือ "อัตตา" ต่อไป ตัวอย่างเช่น เมื่อเราเห็นดอกไม้ที่งดงามดอกหนึ่ง ความรู้สึกอาจจะเกิดขึ้นในทางที่เป็นตัณหาก็ได้ ไม่เป็นตัณหาเลยก็ได้ เช่นถ้ารู้สึกสวยงามติดอกติดใจหลงใหลในสีและกลิ่น การเห็นเช่นนี้ก็กลายเป็นตัณหาไป แต่ถ้าการเห็นนั้นก่อให้เกิดความรู้สึกไปในการศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติวิทยาล้วนๆ หรือเกิดความรู้สึกว่าดอกไม้นั้นเป็นมูลเหตุของความเหน็ดเหนื่อย ความหมดเปลือง และความลุ่มหลงของมนุษย์ หรือมันเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตาที่ซ่อนไว้ภายใต้ความงามและความหอม อย่างนี้เรียกว่าไม่ถูกความหมายของกามครอบงำ และการเห็นก็ไม่ได้เป็นที่ตั้งของตัณหา เพราะไม่มีอวิชชาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย แต่กลับมีวิชชาเข้ามาแทน ตัณหาไม่เกิดจึงไม่

เป็นทุกข์เพราะตัวตนไม่เกิด นี่คือหลักเกณฑ์อันเกี่ยวกับความหมายของอารมณ์ที่มากระทบ ผู้ที่มีสติสัมปชัญญะดีและมากเพียงพอ ยังบังคับควบคุมอารมณ์ของตนไว้ได้โดยมิให้เกิดเป็นตัณหา ผู้ใดไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของอวิชชาแล้ว อารมณ์ก็เป็นสักว่าอารมณ์ สัมผัสหรือความรู้สึกที่เกิดมาจากอารมณ์นั้น ๆ ก็เป็นแต่สักว่าการสัมผัส และความรู้สึกไม่ก่อให้เกิดตัณหาหรือความยึดมั่นในอะไร ๆ หมายความว่าไม่ทำความทุกข์ให้เกิดขึ้น แต่เป็นความว่างจากทุกข์อยู่ตามเดิม และสติปัญญายังงอกงามไปในทางที่จะทำลายความทุกข์ในกาลข้างหน้ายิ่งขึ้น

ตัณหาประเภทที่ ๑ ที่อาศัยอารมณ์อันเป็นไปในทางกาม และเมื่อมีความหมายเกี่ยวด้วยเพศตรงกันข้ามด้วยแล้ว ก็ย่อมจะเป็นตัณหาที่แรงและสมบูรณ์ ฉะนั้น ตัณหาที่เกิดขึ้นในลักษณะเช่นนี้ ถูกจัดไว้เป็นตัณหาของสัตว์ทั่วไปในภูมิกามาวจร คือสัตว์นรกสัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ และเทวดา ตัณหาประเภทที่ ๒ แปลกเป็นพิเศษออกไป คือไม่ต้องอาศัยสิ่งที่เรียกว่ากาม และยังรู้สึกรังเกียจต่อสิ่งที่เรียกว่ากามเสียด้วย ข้อนี้หมายความว่าคนเราบางพวกหรือบางขณะมีจิตใจที่ไม่แยแสต่อกาม แต่ก็ไปลุ่มหลงอยู่ในสิ่งซึ่งมีอำนาจดึงดูดจิตใจเท่ากันกับกาม ในกรณีของคนธรรมดาสามัญนั้น เช่น ความอยากในเกียรติ หรือความดีความงามอะไรอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามที่ตนยึดถือหรือที่รู้สึกว่าน่าปรารถนา บางคราวเรารู้สึกอยากจะอยู่เฉย ๆ โดยไม่มีใครมากวน บางคราวอยากจะเดินทางไกล หรือไปพักผ่อนในที่เงียบที่ชายทะเล ไปนั่งนิ่ง ๆ คนเดียว แล้วก็พอใจในรสชาติที่เกิดขึ้นเพราะการทำอย่างนั้น เมื่อเป็นสิ่งที่ถูกใจก็มีความอยาก ตัณหาชนิดนี้ไม่ควรถูกจัดไว้เป็นพวกกามดังที่กล่าวแล้ว แต่เป็นตัวอย่างของตัณหาประเภทรังเกียจกามได้เป็นอย่างดี และที่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ก็คือความลุ่มหลงของผู้ที่พอใจ

ในสุขอันเกิดจากฌานการนั่งเพ่งจนจิตแน่วแน่ อย่างบทกลอนที่เราได้ยินกันในหนังสือแบบเรียนสมัยก่อนว่า "เข้าฌานนานนับเดือน ไม่เขยื้อนเคลื่อนกายา จำศีลกินวาตา เป็นผาสุกทุกคืนวัน" ล้วนแต่มีความความหมายอันแสดงว่าเป็นความต้องการ หรือความมุ่งมาตอย่างแรงกล้าเป็นที่ตั้งแห่งความลุ่มหลงเหมือนกัน รวมความว่า นักสมาธิหรือพวกบำเพ็ญตบะแบบโยคี ถ้าเขาทำไปเพราะหวังความสุขจากฌานนั้นล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับกามเลย ก็เรียกว่าตัณหาที่ไม่เกี่ยวด้วยกาม แต่ถ้าเกิดมีความเชื่อและมีความมุ่งหมายแปลกออกไปว่า การบำเพ็ญตบะนั้น จะนำมาซึ่งผลเป็นความสุขจากเพศตรงข้ามในชาตินี้หรือหลังจากตายแล้ว เช่นการไปเกิดในสวรรค์ที่สมบูรณ์ด้วยกามคุณเป็นต้น ความอยากของเขาก็ต้องจัดเป็นกามตัณหาไปตามเดิม ข้อนี้อาจจะเปรียบเทียบได้กับคนบางคนที่ยึดมั่นในเกียรติหรือความดีก็จริง แต่ถ้ามีความหวังอยู่ว่าเกียรติหรือความดีนั้น จะเป็นทางมาของวัตถุบำรุงบำเรอจิตอันเป็นที่ตั้งของกามารมณ์ หรือความสุขอันเกิดจากเพศตรงข้ามในเวลาต่อไปแล้ว ตัณหาของเขาก็กลายเป็นกามตัณหา แทนที่จะเป็นภวตัณหาหรือวิภวตัณหาซึ่งสูงขึ้นไป คำที่เราได้ยินกันทั่ว ๆ ไปว่า มนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก หรือบางทีคำว่า กามโลก รูปโลก อรูปโลก ก็หมายถึงโลกทางจิตใจของเรานี่เอง กามโลกคือโลกของสามัญสัตว์ที่จิตใจติดในกาม รูปโลกคือโลกของบุคคลที่มีจิตใจมองข้ามกาม แต่ยังไปติดอยู่ที่ความน่าพอใจของสิ่งที่เป็นรูปธรรมล้วน ๆ ที่ตนนำมาใช้เป็นอารมณ์สำหรับการเพ่งจิตหรือการบำเพ็ญฌานนั่นเอง และอรูปโลกก็หมายถึงโลกทางจิตใจที่สูงไปกว่านั้นอีก เพราะมีตัณหาละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป เป็นโลกของหมู่ชนที่มีความลุ่มหลงในสิ่งที่ไม่มีรูปหรือนามธรรม ซึ่งตนนำมาใช้เป็นอารมณ์สำหรับการเพ่งจิตหรือเพ่งฌานของตนนั่นเอง เมื่อทำสำเร็จก็นำมา

ซึ่งความพอใจลุ่มหลงที่สุขุมยิ่งขึ้นไป ตัณหามีได้ในโลกทั้ง ๓ ซึ่งพอจะจัดคู่กันได้ว่า กามตัณหาย่อมเป็นไปในกามโลก ภวตัณหาย่อมเป็นไปในรูปโลก และวิภวตัณหาย่อมเป็นไปในอรูปโลก นี่แหละคือความปรารถนาของมนุษย์ผู้ที่พยายามคิดด้วยหวังว่า จะพบสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ แม้จะมาถึงที่สุดเช่นนี้แล้ว ก็ยังหาได้ดับทุกข์โดยสิ้นเชิงไม่ เพราะความที่เขาไม่สามารถนำ "ตัวตน—ของตน" ออกไปเสียได้นั่นเอง เขาจึงตกอยู่ในขอบวงของตัณหาเรื่อยไป หรือจะพยายามเท่าไรก็ออกไปพ้นจากขอบวงของของตัณหาไม่ได้ดังที่กล่าวแล้ว นับว่าเป็นเรื่องที่ต้องศึกษาให้เข้าใจแจ่มแจ้งจริง ๆ จึงจะเป็นการเรียนลัดพุทธศาสนา

สำหรับตัณหานั้นไม่ว่าชนิดไหนหมด มันจะต้องมีมูลฐานอยู่ที่อารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูปเสียงกลิ่นรสสัมผัสทางกายและสัมผัสทางใจนั่นเอง อารมณ์ทั้ง ๖ นี้ มิได้หมายถึงแต่อารมณ์เฉพาะหน้า เพราะว่าแม้อารมณ์ในอดีตที่ล่วงไปแล้ว ก็ยังเป็นอารมณ์ของตัณหาได้อยู่ดี ด้วยการเกี่ยวเนื่องกับอารมณ์ในปัจจุบันบ้าง ด้วยการย้อนระลึกนึกถอยหลังไปถึงบ้าง ซึ่งเราเรียกกันว่าความห่วงใยอาลัยอาวรณ์ ทีนี้สำหรับอารมณ์ในอนาคตที่จะพึงได้ข้างหน้านั้น ก็เป็นอารมณ์ของตัณหาอย่างยิ่งด้วยเหมือนกัน ข้อนี้ก็คือสิ่งที่เรียกกันว่า "ความหวัง" และดูจะเป็นสิ่งที่เป็นปัญหายุ่งยากกว่าอย่างอื่นด้วยซ้ำไป เพราะว่าเราอาจจะหวังกันได้มาก ๆ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด และมันเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงกำลังใจ จนกระทั่งพากันถือว่าชีวิตนี้อยู่ได้ด้วยความหวัง อารมณ์ในอนาคตนั้นแหละ เป็นปัญหายุ่งยากที่สุดสำหรับมนุษย์เรา คือมันเป็นไปได้กว้างขวางที่สุด ปัญหายุ่งยากของโลกในปัจจุบันนี้ ซึ่งจะเป็นวิกฤติกาลขนาดใหญ่เล็กชนิดไหนก็ตาม หรือถึงกับวินาศกันทีเดียวทั้งโลกก็ตาม ล้วนแต่มีมูลมาจากอารมณ์ในอนาคตของตัณหาทั้งนั้น รวม

ความว่าอารมณ์ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ก็ล้วนแต่เป็นปัญหาไปด้วยกันทั้งนั้น

จากที่กล่าวมาแล้ว ผู้ศึกษาจะต้องสังเกตให้เห็นว่า ในตัณหาทั้ง ๓ ประการ คือ กามตัณหาภวตัณหาและวิภวตัณหานั้น ตัณหาประการแรกมีกามเป็นอารมณ์ และตัณหา ๒ ประการข้างหลังนั้น หาได้มีกามเป็นอารมณ์ไม่ เราจึงอาจแยกตัณหาออกเป็น ๒ ประเภทคือ ตัณหาที่เนื่องด้วยกามและไม่ได้เนื่องด้วยกาม ทำให้กล่าวได้ว่าศัตรูหรืออันตรายของมนุษย์เราสำหรับในทางฝ่ายจิตหรือฝ่ายวิญญาณแล้ว ก็มีอยู่ ๒ อย่างนี้ และนิยมเรียกกันสั้น ๆ ว่า "กาม" และ "ภพ" ซึ่งเป็นคำบัญญัติขึ้นเฉพาะ ที่พวกโยคีหรือมุนีใช้พูดกันว่า "สิ่งที่น่าเกลียดน่ากลัวก็คือกามหรือภพ" เขาจึงออกแสวงหาหนทางพ้นด้วยการทำความเพียรอย่างยิ่ง ส่วนคนในปัจจุบันนี้แทบจะไม่รู้จักสิ่งทั้ง ๒ นี้ว่าเป็นอะไร และไม่สนใจที่จะรู้จัก มีแต่บากบั่นพยายามเพื่อจะให้ได้กามและภพตามความต้องการ และไม่มองเห็นว่าเป็นสิ่งที่เป็นอันตรายอย่างที่เรียกว่า "เห็นงูเป็นปลา" แล้วก็เก็บเอามากอดรัดยึดถือไว้ด้วยอุปาทาน คือความรู้สึกเป็น "ตัวเรา--ของเรา" โดยไม่รู้ว่าตนกำลังหลงรักต่อสิ่งที่เป็นอันตราย เพราะเราควรจะอยู่โดยไม่ต้องมีความหลงรักในสิ่งใดเลย คืออยู่ด้วยจิตที่บริสุทธิ์ ไม่มีความรู้สึกว่าเป็น "ตัวเรา" หรือ "ของเรา" ในสิ่งใด และสามารถปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ไปได้ด้วยจิตที่บริสุทธิ์นั้น.

สำหรับสิ่งที่เราเรียกว่ากามและภพ เมื่อเรารู้จักมันดีแล้ว เราจะเห็นได้เองว่า กามเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า "ของเรา" ส่วนภพนั้นก็ตรงกันข้าม คือเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า "ตัวเรา" แต่เราต้องไม่ลืมหลักที่มีอยู่ว่า ถ้ามีความรู้สึกว่า "ของเรา" ก็ต้องมีความรู้สึกว่า "ตัวเรา" ซ่อนลึก

อยู่ในนั้นด้วย มนุษย์ตกเป็นเหยื่อเป็นทาสของความหลอกลวงของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวเรา—ของเรา" นั้น โดยไม่มีความรู้สึกตัวแม้แต่น้อย นี่แหละคือข้อที่ถือกันเป็นหลักในหมู่ผู้รู้ว่าซาตานหรือพญามารนั้น จะต้องมาหรือมีอยู่ในลักษณะที่ไม่มีใครรู้จักตัวเสมอไป หรืออีกอย่างหนึ่งก็คือรู้ตัวผิด เห็นเป็นไม่ใช่พญามารหรือศัตรู แต่เห็นเป็น "ตัวเรา" เสียเอง พญามารจึงทำอันตรายเราได้ตามชอบใจ เป็นความเสียหายที่เหลือที่จะพรรณนาได้ แต่พอเกิดรู้จักเข้าเท่านั้น พญามารก็จะหายหน้าไปทันที หรือที่ชอบพูดเป็นสำนวนปุคคลาธิษฐานว่า "พญามารจะขาดใจตาย หรือบั่กหัวหักคอตัวเองตายลงทันที" นี้แหละคือเรื่องที่เกี่ยวกับอวิชชาที่จะมาเป็น "ตัวเรา" ถ้าว่างจาก "ตัวเรา" ก็คือจิตที่บริสุทธิ์ แต่ชาวโลกไม่ประสีประสาต่อสิ่งที่เรียกว่าพญามารนี้เลย จึงมีแต่ "ตัวเรา" ที่ทำความเผาลน "ตัวเรา" อยู่ด้วยความสนุกสนานหรือด้วยความสมัครใจ อยู่อย่างเป็นกิจประจำวัน คือซ้ำซากไม่มีที่สิ้นสุด จนกระทั่งหนักเข้าๆ ตัวเองก็ตอบไม่ได้ว่านี่จะทำไปทำไมกัน ทั้งหมดนี้เป็นโทษของการที่ไม่รู้จักสิ่งที่เรียกว่ากามและภพ หรือ "ตัวเรา" "ของเรา" อย่างเดียวเท่านั้น

การที่มนุษย์เป็นทุกข์กันอยู่ในโลกกระทั่งถึงวันนี้ ก็มีมูลมาจากกามและภพ เป็นมาไม่รู้กี่แสนกี่ล้านปีแล้ว ความเปลี่ยนแปลงไม่ได้มีแก่สิ่งที่เรียกว่ากามและภพ แต่มีอยู่ที่วัตถุหรือสิ่งที่เป็นอารมณ์ภายนอก โลกแห่งปัจจุบันนี้เป็นโลกของวัตถุนิยมยิ่งขึ้นทุกที เป็นโลกของกามยิ่งขึ้นทุกที แม้จะทำให้ละเอียดประณีตสุขุมเพียงไร ก็หาได้ปลอดภัยจากโทษของกามไม่ มีแต่จะกลายเป็นโทษของกามอย่างประณีตละเอียดสุขุมยิ่งขึ้นเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เป็นเพราะความไม่ประสีประสาต่อความรู้เรื่องกามและภพ **ความตกเป็นทาสของกาม หรือวัตถุมีแต่ขยายตัวกว้างออกไป สามารถลุกล้ำ**

เข้าไปได้แม้ในเขตวัดวาอารามของพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นป้อมค่ายที่มั่นคงที่จะใช้ต่อต้านกามหรือวัตถุนิยม แต่ป้อมค่ายก็พังทลายไป ดังจะสังเกตได้ว่านักบวชสมัยนี้ตกเป็นทาสของกามของวัตถุเพียงใด ลุ่มหลงแต่กามหรือติดในวัตถุกันไปแล้วแค่ไหน ผิดแผกจากชาวบ้านไปมากหรือไม่ นี่เรียกว่าการขยายตัวของวัตถุนิยม ซึ่งเคยเรียกกันครั้งกระโน้นว่ากาม เมื่อเป็นดังนี้แล้วใครจะเป็นที่พึ่งให้แก่ใครในการที่จะทำตนให้ปลอดภัยจากอันตรายของวัตถุนิยม หรือที่เรียกว่ากาม แล้วใครจะกล้าสอนใคร

เมื่อใครตกอยู่ในอิทธิพลของกามแล้ว ย่อมจะต้องตกอยู่ในอำนาจของภพโดยไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงได้ เพราะมันเป็นของเนื่องกันอย่างสนิท เมื่อมีกามแล้วก็ประกาศตนเป็นเจ้าของของกาม ซึ่งมีความหมายเป็นภพ ครั้นมีผู้แข่งขันหรือแย่งชิง "ตัวเรา" ที่เป็นภพก็มีกำลังแก่กล้าหรือเข้มข้นยิ่งขึ้นไปอีก "ตัวเรา" ก็เปลี่ยนจากกามหรือราคะมาเป็นโทสะ และเป็นโทสะยิ่งขึ้นจนถึงขนาดที่เรียกว่าลืมตัว คือมืนเมาใน "ตัวตน" จัดเกินไป จึงทำอะไรไปตามอำนาจโทสะซึ่งเรียกกันว่าจะต้อง "รักเกียรติยิ่งกว่าชีวิต" ความไม่ยอมต่อกันและกัน ยิ่งมีมากขึ้นในหมู่มนุษย์ที่มืนเมาในตัวตน โดยไม่ต้องคำนึงถึงถูกผิด เพราะไปมัวหลงคำนึงแต่เรื่องเสียหน้าไม่เสียหน้า ซึ่งเป็นเรื่องของภพอย่างเดียวเท่านั้น อันนั้นแหละ เป็นมูลเหตุที่จะทำให้คนเราเหมือนสัตว์ที่กัดกันจนตาย โดยไม่คำนึงถึงว่าจะได้อะไรมา เพราะอำนาจของ "ตัวตน" ได้ครอบงำหรือบีบบังคับกล่าวแล้ว แม้จะเอาสิ่งที่เป็นกามมายั่วมากล่อมมาชู่อย่างไร ก็หาได้เป็นที่สนใจในขณะนั้น ลำพังกามอย่างเดียวคนเราก็ฆ่ากันได้ พอเปลี่ยนไปเป็นรูปของภพก็ฆ่ากันได้ง่ายขึ้นไปอีก นี่คืออาการที่กามและภพกำลังครอบงำสัตว์โลกเราอยู่ ฉะนั้น หน้าที่

ของพวกเราก็คือ การสะกัดกั้นกระแสแห่งกามไม่ให้ครอบงำจิตใจชั้นหนึ่งก่อน ถ้าเมื่อครอบงำจิตแล้ว ก็สะกัดกั้นไม่ให้กลายเป็นภพ ซึ่งเป็นเหตุให้คนทำอะไรลงไปตามชอบใจตัวเอง โดยไม่คำนึงถึงอารยธรรม วัฒนธรรม หรือแม้แต่ศาสนา นี้คือเรื่องของกาม และภพที่เนื่องมาจากกาม

ถึงแม้ว่ามนุษย์เกือบทุกคนมักจะตกอยู่ใต้อำนาจของกาม หรือภพอันเนื่องจากกาม แต่ก็มีบุคคลบางจำพวกมองเห็นโทษของกามโดยประจักษ์ ไม่ว่าจะเป็นโดยการได้ผ่านกามมาแล้วอย่างโชกโชน หรือด้วยการศึกษาอบรมจิตใจ เพื่อให้มองเห็นอย่างนั้นก็ตาม ย่อมมองเห็นกามว่าเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ จึงได้จัดกามไว้เป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา หรือแม้แต่บุญกุศลซึ่งคนสร้างสมบูชากันมานักนั้น ก็พลอยถูกรังเกียจไปด้วย ในฐานะที่เป็นปัจจัยของกาม ทั้งอย่างที่เป็นของมนุษย์และเป็นของสวรรค์ ทำให้ชะเง้อมองหาสิ่งอื่นซึ่งเป็นกุศลอันแท้จริง ที่อาจจะตัดความเยื่อใยในกามให้ขาดออกไปได้ ในที่สุดเขาก็ค้นพบภาวะทางจิตใจอย่างใหม่ที่ไม่เกี่ยวกับกามเลย ซึ่งแท้จริงก็เป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติอยู่แล้ว แต่มนุษย์ธรรมดาสามัญได้มองข้ามมันไปเสีย เช่นบางขณะ จิตของคนเราผละไปจากกาม ไปพอใจอยู่ในความว่างจากกามเป็นครั้งเป็นคราว แต่เขาก็ไม่สนใจ และไม่ถือว่าเป็นการพักผ่อนเสียด้วยซ้ำไป เว้นแต่จะเป็นบุคคลพิเศษ ซึ่งเห็นกามเป็นสิ่งที่น่าขยะแขยง ดังที่กล่าวแล้ว ถ้าใครเผอิญมาเป็นดังนั้น เราก็ต้องยอมรับว่าเขาเป็นบุคคลที่ผิดไปจากพวกคนธรรมดา นั่นแหละ คือมูลเหตุแห่งการเกิดขึ้นของพวกพรหม รูปโลกและอรูปโลก และโลกภูมิทั้ง ๒ นี้เอง คือภูมิหรือภพที่ไม่เนื่องด้วยกาม แม้จะยังมีความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" เหลืออยู่เต็มที่ แต่ก็ถือว่าเป็นเส้นเขตแดนบั๊กบั่นกันระหว่างโลกุตรภูมิซึ่งเป็นที่มุ่งหมายของพุทธศาสนา กับ

โลกียภูมิซึ่งไม่เป็นที่มุ่งหมายของพุทธศาสนาแต่ประการใดเลย ดังนั้นทุกคนจะต้องมองให้เห็นชัดว่า **หลักพุทธศาสนานั้น เป็นไปเพื่อโลกุตรภูมิ หาใช่เพื่อกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิแต่ประการใดไม่** ถ้าจะมีพูดถึงเรื่องนี้บ้าง ก็ขอให้เข้าใจเถิดว่า พูดเพื่อเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่านี่แหละคือตัวอุปสรรคละ และเป็นสิ่งที่เราต้องก้าวข้ามให้พ้นไป คือก้าวข้ามให้พ้นไปทั้งกามและภพ จนกระทั่งไม่เป็นภพในลักษณะไหนหมด ไม่ว่าจะเป็นภพที่เนื่องด้วยกามหรือไม่เนื่องด้วยกาม นั่นแหละคือข้อยืนยันที่ว่าโลกุตรภูมิหรือนิพพานนั้น จะเป็นภพชนิดไหนไปไม่ได้เลย จึงเป็นสิ่งที่ปราศจาก "ตัวตน—ของตน" โดยแท้จริง เราต้องก้าวข้ามขึ้นมาถึงขั้นนี้จริง ๆ เท่านั้น จึงจะพบกับตัวแท้ของพุทธศาสนา ไม่หลงเอาโลกียภูมิมาเป็นพุทธศาสนา แล้วยืนยันทุ่มเถียงกันคอเป็นเอ็น หรือสอนให้ผู้อื่นเข้าใจผิด ซึ่งนับว่าเป็นการทำบาปอย่างยิ่ง สรุปความสั้น ๆ ว่า ถึงแม้เป็นพรหมแล้ว แม้จะปราศจากกามโดยสิ้นเชิง ก็ยังไม่หลุดพ้นจากอุปาทานที่ยึดถือว่า "ตัวตน—ของตน" และยังถูกจัดว่าเป็นโลกียภูมิ เป็นวัฏฏสงสาร เพราะเขายังมี "ตัวตน—ของตน" เต็มที่ ยังเป็นปุถุชนไม่ใช่อริยบุคคลอยู่นั่นเอง หวังว่าการกล่าวยืนยันสัจธรรมเช่นนี้ ผู้ที่ยกตัวเองว่าเป็นปราชญ์ในการสอนพุทธศาสนาทั้งหลาย จะไม่เหมาเอาว่าเป็นการพูดโดยอัตโนมัติ พูดนอกตำรับตำรา หรือผิดไปจากหลักอภิธรรมที่ตนเคยศึกษาเล่าเรียนมา เพราะถ้าจะเรียนรัดพุทธศาสนากัน เพื่อให้เข้าถึงตัวแท้ของพุทธศาสนาโดยเร็วแล้ว เราจำเป็นต้องข้ามสิ่งทั้งหลายที่จะทำให้เราเสียเวลา เช่นการเรียนพุทธประวัติ ประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนา คัมภีร์ต่าง ๆ ชาดกต่าง ๆ ตลอดจนอภิธรรม ซึ่งอาจทำให้ผู้ศึกษาหรือผู้สอนเกิดมี "ตัวตน" และ "ของตน" ใหญ่ขึ้นไปอีก.

บทที่ ๕

การดับลงแห่งอัตตา

ดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อนว่า การเกิดขึ้นแห่ง "อัตตา" คือการตั้งจิตไว้ผิด เพราะฉะนั้น การตั้งจิตไว้ให้ถูกจึงเป็นรากฐานแห่งความดับ "อัตตา" ตลอดเวลาที่มีการตั้งจิตไว้ถูก ความดับ "ตัวเรา" ก็มีอยู่เพียงนั้น ไม่ว่าการกระทำนั้น ๆ จักเป็นไปโดยบังเอิญ หรือว่าเป็นไปเพราะการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น อำนาจของสมาธิเข้าไปปิดกั้นโอกาสแห่งการเกิดขึ้นของ "ตัวตน" ไว้ตลอดเวลาที่มีสมาธิอยู่ หรือว่าเป็นเพราะอำนาจของปัญญาซึ่งเป็นไปถึงที่สุดจนตัดราก "ตัวเรา—ของเรา" เสียโดยสิ้นเชิงก็ตาม ล้วนแต่กล่าวได้ว่าในขณะนั้นมีภาวะแห่งความดับของ "ตัวเรา—ของเรา" ด้วยกันทั้งนั้น ต่างกันแต่ว่าอย่างที่ ๑ เป็นไปอย่างผิวเผิน อย่างที่ ๒ เป็นไปตลอดเวลาที่มีการบังคับ อย่างที่ ๓ เป็นการดับสนิทเพราะทำลายรากเง่าของมันเสียโดยสิ้นเชิง และความดับที่เราประสงค์ในที่นี้หมายถึงอย่างที่ ๓ โดยเฉพาะ แต่ถึงอย่างนั้นก็ควรทำความเข้าใจในอย่างที่ ๑ และที่ ๒ กันให้เพียงพอด้วยเหมือนกัน เพื่อกันความสำคัญผิด หรือความสับสนนั่นเอง

การไม่ปรากฏของ "อัตตา" อย่างที่ ๑ ซึ่งเรียกว่ามีได้ด้วยอำนาจของการประจวบเหมาะนั้น หมายถึงขณะนั้นเผอิญมีสิ่งบางสิ่งซึ่งจะเป็นการได้เห็นหรือได้ฟังหรือได้อ่านอยู่ก็ตาม หรือได้อารมณ์ซึ่งเป็นความเงียบสงัดไม่

ชวนให้เกิดความคิดนึกอะไรก็ตาม ทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นการดับ "ตัวเรา—ของเรา" อยู่ได้เป็นเวลาระยะหนึ่ง นานตลอดเวลาที่ความรู้สึก เช่นการสลดสังเวชนั้นมีอยู่หรือจิตยังว่างอยู่ ลักษณะเช่นนี้เป็นไปได้ในคนธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไป แม้ด้วยความไม่ตั้งใจ และเป็นได้มากเป็นพิเศษสำหรับผู้ที่เลือกอยู่ในที่ที่เหมาะสม มีสิ่งแวดล้อมหรือมีการสมาคมกับบุคคลที่เหมาะสม หรือแม้แต่ดินฟ้าอากาศที่เหมาะสม ซึ่งพอจะเรียกได้สั้น ๆ ว่าเป็นความสบายทางจิตนั่นเอง อาการอย่างนี้พอจะเรียกได้ว่า "**ตทังควิมุตติ**" คือ การพ้นไปจากอำนาจของ "ตัวเรา—ของเรา" ด้วยอำนาจของสิ่งที่บังเอิญประจวบเหมาะ แม้แต่จริตนิสัยของคนบางคนที่ธรรมชาติสร้างมาให้เป็นผู้มีจิตใจว่างจาก "ตัวตน" ได้ง่าย ๆ กล่าวคือ ความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" เกิดขึ้นได้โดยยาก ก็นับรวมอยู่ในข้อนี้

สำหรับความดับแห่ง "อัตตา" อย่างที่ ๒ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจของการประพฤติหรือการกระทำทางจิต (ซึ่งไม่ใช่ทางปัญญานั้น) หมายถึงขณะนั้นมีการกระทำจิตใจให้ติดอยู่กับอารมณ์ของสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งตามแบบของการทำสมาธิซึ่งมีอยู่มากมาย จิตกำลังอยู่ในสถานะที่เปรียบเหมือนกับวัวที่ติดอยู่กับแอก กล่าวคืออารมณ์ของสมาธิ ไม่มีโอกาสที่จะหนีไปหาอารมณ์อื่นตามที่มันชอบ ความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" จึงไม่อาจจะเกิดขึ้นในขณะนั้น ความว่างจาก "ตัวตน" ในลักษณะเช่นนี้ เราเห็นได้ชัดว่าไม่ใช่เป็นไปโดยบังเอิญ แต่เป็นไปโดยอาศัยการกระทำที่เอาจริงเอาจัง โดยวิธีที่จะเหนี่ยวรั้งเอาจิตไว้ในอารมณ์ที่บริสุทธิ์ ที่ไม่เป็นที่เกิดแห่ง "ตัวตน" ดังกล่าวแล้ว และแม้ว่าอารมณ์ในที่นี้จะนำมาซึ่งความรู้สึกที่เป็น "ตัวเรา—ของเรา" บ้าง ในเมื่อเผลอไปยึดถือเข้า ก็จะเป็นไปแต่ในทางที่ดี คือเป็น "ตัวเรา—ของเรา" ฝ่ายดี ยังไม่มีอันตรายแต่ประการ

ใด แล้วยังมีทางที่จะทำลายให้หายไปด้วย การทำสมาธิที่ถูกต้องได้ ตัวอย่างเช่นในการทำอานาปานสติภาวนา ในระยะแรกทำจิตให้เป็นสมาธิได้สำเร็จ เมื่อเกิดสุขเวทนาขึ้นมาจากสมาธิหรือฌาน ถ้ามีสติสัมปชัญญะเพียงพอ คือมีการกระทำที่ถูกวิธีอยู่ ตลอดเวลานั้นจิตก็ไม่อาจจะเกิดความรู้ว่า "ตัวตน" มีแต่การที่จะพิจารณาต่อไปว่า แม้ความสุขที่เกิดจากฌานนี้ก็เป็นมายา คือเป็นสักแต่ว่าความรู้สึกที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นต้น "อัตตา" ก็ยังไม่อาจจะเกิดขึ้นได้ ในกรณีที่เผลอสติหรือทำผิดวิธีนั้น หมายถึงการพอใจอย่างหลงใหลในสุขเวทนานั้น หรือถึงกับเกิดความรู้สึกทะนงว่าตนประสบผลสำเร็จในคุณวิเศษแล้วเป็นต้น "ตัวเรา—ของเรา" ก็ย่อมจะเกิดขึ้นตามลำดับ อย่างนี้จะไปโทษสมาธิไม่ถูก เพราะว่าในขณะนั้นไม่เป็นสมาธิที่ถูกต้องเสียแล้ว วิกขัมภนวิมุตติก็คือ การพ้นไปจากอำนาจของ "อัตตา" ด้วยการอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาปิดกั้นทางเกิดแห่ง "อัตตา" ไว้อย่างหนักแน่นและอย่างเฉลียวฉลาด การพยายามทำอะไรบางอย่างเพื่อกลบอารมณ์ร้าย เช่นการพยายามสวดมนต์เพื่อกลบอารมณ์ร้ายที่เป็นฝ่าย "ตัวเรา—ของเรา" ถ้าทำสำเร็จก็นับรวมเข้าในข้อนี้ นี่เป็นตัวอย่างสำหรับการกระทำเล็กน้อย ซึ่งคนธรรมดาสามัญก็ทำได้ แม้ที่สุดแต่เรื่องที่สอนให้นับ ๑ ถึง ๑๐ ก่อนที่จะโกรธใคร แล้วก็นับเรื่อยไปจนความโกรธเกิดขึ้นไม่ได้ แม้อุบายอย่างนี้ก็นับรวมไว้ในข้อนี้ ทั้งนี้เป็นหลักสั้น ๆ ที่ว่าต้องใช้ความพยายามอย่างยิ่ง ไม่ใช่มันเป็นไปโดยบังเอิญ จึงแตกต่างจากอย่างที่ ๑ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และเราเรียกมันว่าเป็นการดับตัวตนด้วยอำนาจการกระทำทางจิต แม้จะใช้อุบายวิธีที่ฉลาดอย่างไร ก็จัดว่าเป็นการกระทำทางจิต ยังไม่ใช่การกระทำทางปัญญา

สำหรับความดับ "ตัวตน" อย่างที่ ๓ คือด้วยการกระทำทางปัญญานั้น หมายถึงอุบายที่แยบคายไปกว่านั้นมาก และไม่ใช่เป็นการกระทำที่เป็นการบีบบังคับโดยตรง แต่เป็นการกระทำที่เรียกว่าเป็นการถอนรากเง่าขึ้นทำลายโดยสิ้นเชิง ตัวอย่างเช่นในการทำลายหญ้าคา ถ้าเอามีดพร้ามาฟาดอย่างผิวเผิน หญ้าคาก็หายหน้าไปพักหนึ่ง แล้วก็งอนขึ้นมาอีก หรือถ้าเอาอะไรมาทับมาปิดไว้ หญ้าคาก็หายหน้าไปเหมือนกัน แต่เมื่อเอาของทับออกเสียแล้ว หญ้าคาก็กลับปรากฏอีก แต่ก็นานกว่าวิธีที่ ๑ ทีนี้ถ้าขุดรากหญ้าคาขึ้นเผาเสียให้หมด การหายไปของหญ้าคาก็เป็นการถาวร เมื่อเราสมมติว่า "อัตตา" เป็นหญ้าคา การปฏิบัติอย่างวิธีที่ ๓ ซึ่งเป็นไปในทางปัญญานั้น ก็เหมือนกันกับการขุดรากหญ้าคาขึ้นทำลายเสียด้วยการเผานั่นเอง เราก็ได้ทราบกันมาแล้วว่า "อวิชชา" เป็นรากเง่าของ "อัตตา" การทำลายอวิชชาเสียนั่นเอง เป็นการดับ "อัตตา" และเพราะเราใช้วิชชาหรือปัญญามาเป็นเครื่องทำลายอวิชชา เราไม่ใช้กำลังจิตล้วน ๆ อย่างวิธีที่ ๒ เราจึงเรียกการกระทำอย่างนี้ว่า เป็นไปด้วยอำนาจของปัญญา และเราเรียกการดับของ "ตัวตน" ในลักษณะนี้ว่า "สมุจเฉทวิมุตติ" เป็นการดับ "ตัวตน" ด้วยการถอนรากเง่าขึ้นโดยสิ้นเชิง

สามวิธีนี้ไม่เหมือนกัน แต่ก็เป็นปัจจัยที่ส่งเสริมแก่กันและกันได้ตามสมควรแก่กรณี หรือเป็นบันไดแก่กันและกัน สูงขึ้นไปตามลำดับ เช่น ในขั้นแรกเรารู้จักเลือกที่อยู่หรือการเป็นอยู่ให้เหมาะสม คือ ให้มีสิ่งแวดล้อมซึ่งล้วนแต่จะให้เกิดความบังเอิญชนิดที่เป็นประโยชน์แก่เราให้มากที่สุด แม้แต่การจัดการวางเครื่องใช้ในที่อยู่อาศัยก็จัดให้เป็นไปในลักษณะที่ช่วยให้จิตใจมีความสงบเย็น ไม่เป็นทางให้เกิดความรู้สึก "ตัวตน" ได้ง่าย

เมื่อเราเป็นอยู่ในลักษณะเช่นนั้น ย่อมจะเป็นการส่งเสริมให้มีการกระทำในขั้นที่ ๒ คือการผึกจิตให้เป็นสมาธิได้ง่ายขึ้น ครั้นเราประสบความสำเร็จขั้นที่ ๒ นี้แล้ว ก็ยิ่งเป็นการง่ายแก่การกระทำในทางปัญญา ที่จะเป็นไปอย่างแรงกล้าถึงขนาดที่จะทำการขุดราก "ตัวเรา—ของเรา" ได้สิ้นเชิงจริงๆ เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า สิ่งทั้ง ๓ นี้เนื่องกันหรือเป็นบ่วงจับให้แก่กันและกัน

แม้คนเราจะได้พบกับความดับไปแห่ง "อัตตา" โดยบังเอิญ คือการดับอย่างวิธีที่ ๑ นั้นอยู่บ่อย ๆ ก็ตาม แต่ก็หามีใครเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญที่ควรจะสนใจ คือเขาสนใจกันแต่เรื่องที่กำลังอยาก กำลังต้องการ ไม่สนใจกับเรื่องของความว่างจากความอยากความต้องการ หรือแม้แต่รสชาติของจิตที่ว่างจากความต้องการ เขาจึงไม่มีโอกาสที่จะรู้สึกต่อภาวะของจิตที่ว่างจาก "ตัวตน" หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งก็คือความดับไปแห่ง "ตัวเรา—ของเรา" ซึ่งที่แท้ก็มีอยู่บ่อย ๆ เมื่อไม่สนใจเพราะไม่รู้จักแล้ว มันก็มีค่าเท่ากับไม่มี เหมือนกับไก่ที่เดินไปบนกองเพชรพลอย มันก็ไม่รู้สึกว่ามีอะไรที่มีค่าน่าสนใจ แต่ถ้าเห็นข้าวสารสักเม็ดหนึ่งตกอยู่บนดิน มันจะเห็นค่าขึ้นมาทันที อาการอย่างนี้มีอยู่แม้ในอุบาสกอุบาสิกา ตลอดถึงที่เป็นบรรพชิต ตลอดจนแม้เถระ ฉะนั้น การปฏิบัติเกี่ยวกับการดับของ "อัตตา" จึงก่อรูปขึ้นไม่ได้ มีแต่จะเป็นไปในทางตรงกันข้าม คือเป็นไปในทางที่จะเกิด "อัตตา" เสียตะพึด จึงไม่ได้รับแม้แต่ความดับของ "อัตตา" ชนิดที่เป็นขั้นต่ำที่สุด คือด้วยการบังเอิญดังที่กล่าวแล้ว ถ้าไก่ยังไม่ฉลาดเท่าคน หรือว่าคนยังเป็นเหมือนไก่อยู่เพียงใดแล้ว เพชรพลอยอย่างมากมายในพระพุทธศาสนา ก็จักยังเป็นหมันอยู่เพียงนั้น เพชรพลอยในที่นี้เรามาหาย

ถึง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ รวมกันทั้งหมดนั่นเอง และเราถือว่า **การดับไปแห่ง "ตัวตน" เป็นยอดของพระธรรม คือ เป็นธรรมชั้นสูงสุด หรือเป็นบรมธรรมที่เดียว** เพราะเป็นไปเพื่อการไม่เบียดเบียนตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่นถึงที่สุดจริง ๆ ฉะนั้นเพื่อเรียนลัดพุทธศาสนา เราจะต้องหันมาสนใจเลือกเอาเพชรพลอยชนิดใดชนิดหนึ่ง กล่าวคือการดับไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ชนิดใดชนิดหนึ่งที่เหมาะแก่ตัวเรา นำเอาเข้ามาสู่การประดับประดาของเราเป็นประเดิมเริ่มแรกกันเสียก่อน สำหรับจะได้ทำให้ก้าวหน้าไปตามลำดับจนถึงที่สุด

ความดับไปแห่ง "อัตตา" ไม่ได้หมายถึงความดับของร่างกายหรือของชีวิต หรือยิ่งกว่านั้น ยังมิได้หมายถึงการดับแห่งความรู้สึก เช่นหมดความรู้สึกนึ่งเงียบไป เพราะอำนาจฌานเป็นต้น โดยที่แท้หมายถึงการดับของความรู้สึกที่ว่า "ตัวเรา—ของเรา" อันเป็นความรู้สึกที่ยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งด้วยอำนาจอุปาทาน แต่เราเรียกกันสั้น ๆ เพื่อความสะดวกว่า ความดับไปแห่ง "อัตตา" และคำว่า "ความดับ" ในที่นี้ หมายถึงการป้องกันไม่ให้เกิดขึ้น รวมทั้งการดับตัวตนที่ปรากฏอยู่แล้วด้วย ฉะนั้น โดยใจความที่แท้จริงก็คือภาวะแห่งความที่จิตปราศจากความรู้สึกว่าเป็น "ตัวเรา—ของเรา" นั่นเอง ในขณะใดจิตตั้งอยู่ในภาวะเช่นนั้น ในขณะนั้นเรียกว่ามีความดับแห่ง "ตัวตน" อนึ่ง ยังมีความหมายที่ยิ่งไปกว่านั้นอีก คือไม่ได้หมายความว่าจิตว่างไม่มีอะไรเลย หรือจิตเองก็ดับไปด้วย แต่ที่แท้นั้นจักต้องทราบไว้ว่า เมื่อใด "ตัวตน" ดับลงไป ความว่างอย่างหนึ่งก็ปรากฏขึ้นแทน เป็นความว่างจาก "อัตตา" แต่ทว่าประกอบอยู่ด้วยสติปัญญาอย่างยิ่งในตัวความว่างนั้นเอง เมื่อ "อัตตา" ยังเดือดพล่านอยู่ จิตมีแต่ความวุ่น เมื่อ "ตัวตน" มีอยู่ จิตก็มืดเพราะความเดือดพล่านของความรู้สึกว่า "ตัวตน" นั่นเอง

ครั้น "ตัวตน" ดับไป จิตก็หมดความมืด และมีความสว่างเกิดขึ้นแทน เมื่อ "ตัวตน" มีอยู่ จิตมีแต่ความโง่โดยอำนาจของอวิชชาซึ่งเป็นแดนเกิดของ "ตัวตน" นั่นเอง เมื่อ "ตัวตน" ดับไป จิตก็พ้นความโง่ กลายเป็นธรรมชาติที่ประกอบไปด้วยความรู้อย่างเต็มที่ได้ในตัวมันเอง คือมันได้รู้สึงที่เป็นความว่าง ความไม่มีทุกข์ ความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" นั้นไม่ใช่ธรรมะ แต่เป็นอธรรม ต่อเมื่อว่างจากความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" เมื่อนั้นจึงจะเป็นธรรมะ อีกอย่างหนึ่งจะถือว่า เมื่อจิตประกอบด้วยความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" จิตย่อมสูญเสียความบริสุทธิ์ คือไม่เป็นจิตเดิมแท้ที่บริสุทธิ์สะอาด แต่กลายเป็นเพียงของมายา คือเป็นเพียงความคิดปรุงแต่งไปตามเรื่องตามราวของอารมณ์ ที่เข้ามาแวดล้อมให้เกิดความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" ต่อเมื่อใดจิตว่างจากความคิดปรุงแต่ง หรือจาก "ตัวเรา—ของเรา" เหล่านั้น จิตจึงคืนสู่สภาพเดิม คือเป็นจิตที่สะอาดอยู่ตามธรรมชาติ สรุปความว่าเมื่อความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" ดับไป จะต้องมีสิ่งอื่นปรากฏขึ้นมาแทนสิ่งนั้น นั่นก็คือภาวะของจิตเดิมแท้ เป็นภาวะแห่งความว่างจากความวุ่นด้วยอำนาจการนึกคิด เกิดภาวะแห่งความสว่างและภาวะแห่งความเป็นธรรม และที่สำคัญอย่างยิ่งนั้นก็คือภาวะแห่งความสมบูรณ์ด้วยสติปัญญา สรุปความให้สั้นอีกครั้งหนึ่งว่า ภาวะแห่ง "ตัวตน—" ของตนหายไปเท่าใด ภาวะแห่งสติปัญญาก็ปรากฏออกมาเท่านั้น ฉะนั้น ความดับไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ก็คือความปรากฏขึ้นแห่งสติปัญญา ความดับไปแห่ง "อัตตา" จึงไม่ใช่สิ่งที่น่ากลัว ไม่ใช่สิ่งที่ไร้คุณค่า ไม่ใช่สิ่งที่จะทำให้คนเราเสื่อมสมรรถภาพ แต่กลับเป็นสิ่งตรงกันข้าม คือทำให้คนเราสมบูรณ์ไปด้วยสติปัญญา ไม่มีทางที่จะทำอะไรผิดพลาด และมีแต่ความสงบสุขเป็นผลสุดท้าย

ผู้ที่ได้ฟังเรื่องนี้แล้วไม่เข้าใจหรือเข้าใจครึ่ง ๆ กลาง ๆ ย่อมเกิดความเข้าใจผิดอย่างแรงกล้า อาจเห็นว่าความดับแห่ง "ตัวตน—ของตน" นี้เป็นโทษไปก็ได้ คือเข้าใจผิดไปว่า ถ้าดับความรู้สึกคือ "ตัวตน—ของตน" เสียแล้ว คนเราก็จะทำอะไรไม่ได้ หรือจะไม่ทำอะไรเอาเสียทีเดียว เพราะว่าไม่มีอะไรที่เป็นเครื่องกระตุ้นหรือชักจูงให้ทำ มีแต่ความรู้สึกอยากจะอยู่เฉย ๆ เป็นก้อนดินก้อนหินไป หรือแม้แต่อยากจะทำบ้างก็ไม่มีกำลังใจอะไรที่จะมากระตุ้นให้ทำ ความหลงผิดเช่นนี้เกิดขึ้นจากการที่เขาไม่เข้าใจอย่างถูกต้องในเรื่องความดับของ "ตัวตน-ของตน" และอีกอย่างหนึ่งนั้นเขามีความเคยชินเป็นอย่างยิ่งกับความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" เมื่อใดมีความรู้สึกเป็น "ตัวตน-ของตน" ขึ้นมา เขามีความรู้สึกเป็นสุข หรือเป็นความเอร็ดอร่อยในทางจิตใจ จนกระทั่งมีความติดใจหลงใหลเอาทีเดียว และยิ่งเป็นอย่างนี้มากขึ้นตามเวลาที่ล่วงไป ๆ ในอายุของเขา เขาจึงเป็นเพื่อนกันกับ "ตัวตน—ของตน" อย่างที่ขาดเสียไม่ได้ และกลายเป็นลักษณะเฉพาะของปุถุชนธรรมดาทั่วไป คือในลักษณะที่ "เห็นงูเป็นปลา" ไปเสียตะพึด จึงอยู่ในฐานะลำบากอย่างยิ่งที่จะทำความเข้าใจในเรื่องความดับไปของ "ตัวตน—ของตน" ข้อนี้สมตามความหมายของคำว่าปุถุชนในภาษาไทยหรือปุถุชนในภาษาบาลี ซึ่งแปลว่า "คนหนา" คือหนาไปด้วยสิ่งหุ้มห่อดวงตาหรือจิตใจ หรือบัญญาจนกระทั่งบัญญาไม่อาจจะส่องแสงได้ แต่ว่า "ตัวตน—ของตน" นั่นแหละเป็นผู้ส่องแสงแทน เรื่องมันจึงกลายเป็นตรงกันข้ามกันไปหมด คนพวกนี้ไม่พอใจในการที่จะทำความดับ "ตัวตน—ของตน" โดยไปเข้าใจผิดว่าจะเป็นการขาดทุนอย่างย่อยยับไม่มีอะไรเหลือ การแนะนำสั่งสอนธรรมะในขั้นที่จะถอนอุปาทานเช่นนี้ จึงเป็นไปไม่ได้ในหมู่ชนซึ่งเป็นปุถุชนมากเกินไป จะทำได้ก็เพียงแต่แนะนำสั่งสอนให้เลือกยึดถือ

"ตัวตน—ของตน" ชนิดที่ไม่สู้เป็นอันตรายมากมายนักไปหลายก่อน แม้จะต้องร้องไห้บ้าง ก็ยังมีเวลาที่จะได้หัวเราะสลับกันไป แต่ที่จะให้ไม่ต้องหัวเราะและร้องไห้เลยนั้น ยังเป็นไปไม่ได้

ทีนี้ ก็มาถึงบุคคลอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าปุถุชนชั้นดีหรือกัลยาณปุถุชน หมายถึงบุคคลที่มีเครื่องหุ้มตาไม่หนาจนเกินไป มีผงในดวงตาไม่มาก คือ "ผงเข้าตาเพียงเล็กน้อย" นั่นเอง เขายังสามารถที่จะมองเห็นอะไรได้บ้าง และเมื่อได้รับการแนะนำที่ดี เขาก็จะสามารถล้างผงออกจากนัยน์ตาของเขาได้หมด และผงที่กล่าวนี้ก็คือ ความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" อีกนั่นเอง พวกที่มีผงในดวงตาแต่เพียงเล็กน้อยในที่นี้ ก็หมายถึงคนบางคนที่เผอิญได้รับการศึกษาทางธรรมที่ถูกต้องมาแต่แรก รวมทั้งเป็นผู้มีอุปนิสัยดี คือผลแห่งกรรมดีที่ได้สร้างสมไว้แต่ปางก่อน เขามีสติปัญญาตามธรรมชาติ ชนิดที่ทำให้อาจจะรู้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริง มีความใคร่ที่จะรู้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริง นิยมชมชอบหรือบูชาความรู้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริง ชีวิตของเขาดำเนินมาด้วยสติปัญญาชนิดนั้นตลอดเวลา แม้จะเป็นเพียงขั้นต้น ๆ ต่ำ ๆ แต่ก็เป็นเครื่องส่งเสริมให้เป็นไปในขั้นสูงได้ในเวลาอันสมควร คือเป็นผู้เตรียมพร้อมที่จะมีความรู้ยิ่งเห็นจริงอยู่เสมอ มีความสังเกตสิ่งต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง จึงเริ่มรู้จักโทษของ "ตัวตน—ของตน" ที่เป็นชั้นหยาบได้ด้วยตนเอง เช่น รู้จักโทษแห่งความเห็นแก่ตัวจัดเกินไปได้ด้วยตนเองดังนี้เป็นต้น พอได้รับคำแนะนำชี้แจงเรื่อง "ตัวตน-ของตน" ที่ละเอียดขึ้นไป เขาก็จับฉวยเอาได้ทันที และนับว่าดีเป็นพิเศษก็คือ เขาจักไม่มีความกลัวต่อการดับไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" เช่นนั้น กลับเห็นว่าเป็นสิ่งที่ควรทำและเป็นเครื่องนำมาซึ่ง

ความสุขสวัสดี ไม่รู้สึกว่าเป็นการขาดทุนย่อยยับเหมือนปุถุชนที่หนาเกินไป ดังที่กล่าวแล้ว รวมความว่าเขาจะมีความรู้สึกที่แน่นอนเด็ดขาดลงไปว่า การดับเสียได้ซึ่ง "ตัวตน—ของตน" นั้น จะทำให้คนเราทำอะไรได้ ทำได้มาก ทำได้ดียิ่งขึ้นไปกว่าเดิม ทำอะไรไม่ผิดพลาด และในที่สุดโลกนี้ทั้งโลกจะประสบสันติสุขที่แท้จริง เพราะว่าโลกกำลังระส่ำระสายแทบจะนอนตาไม่หลับ กระทั่งแม้แต่สิ่งที่เรียกว่าอุบัติเหตุก็มีเพิ่มมากขึ้นในโลก ความเสื่อมเสียศีลธรรมอย่างน่าขยะแขยง ก็ลุกลามมากขึ้นในโลก เพราะพิษสงของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวตน-ของตน" ทั้งนั้น ถ้าหากว่า "ตัวตน-ของตน" ถูกควบคุมหรือถึงกับถูกทำลายให้หมดไป สิ่งอันไม่พึงปรารถนาเหล่านั้นก็จะสูญไปจากโลกเช่นเดียวกัน

แม้สิ่งซึ่งเป็นอุบัติเหตุ อันไม่ประกอบด้วยเจตนาโดยตรงก็ตาม ก็ยังเกิดมาจากบัญหาเรื่องการยึดถือ "ตัวเรา—ของเรา" ดังนี้แล้ว มันย่อมหมายความว่า อันตรายซึ่งประกอบไปด้วยเจตนาโดยตรงนั้น ก็ยิ่งมีมูลมาจาก "ตัวเรา-ของเรา" มากยิ่งขึ้นไปอีก และจะขจัดอันตรายเสียได้โดยการขจัด "ตัวเรา—ของเรา" ออกไปเสียจากจิตใจนั้นเอง สถิติสิ่งอันไม่พึงปรารถนาของโลกในทุกวันนี้ ปรากฏว่าในบางประเทศมีคดีการข่มขืนสตรีทุก ๆ ๓๔ นาที มีการตัดช่องย่องเบาทุก ๆ ๓๙ นาที มีการทำอันตรายกันถึงตายทุก ๆ ๕๐ นาที ตัวอย่างเพียงเท่านี้ก็แสดงให้เห็นแล้วว่า สิ่งที่น่าขยะแขยงหรือเสนียดจัญไรในโลกนั้นมีอยู่ไม่น้อยเลย และเป็นที่แน่นอนว่าทวีมากขึ้นเร็วขึ้นยิ่งกว่าการทวีของพลโลก เมื่อเทียบส่วนกัน นี่แสดงให้เห็นว่าการตกอยู่ใต้อำนาจ "ตัวเรา—ของเรา" ของมนุษย์นั้น ได้ทวีขึ้นตามส่วนของสิ่งเลวร้ายอันไม่พึงปรารถนานั้น เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่ามีการดับ "ตัวเรา—ของเรา" ลงไปได้เพียงใดสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาเหล่านั้นจะลดน้อยลดลงตามส่วน ใจความสำคัญพอจะสรุปได้สั้น ๆ ว่า

ถ้าควบคุม "อัตตา" ได้เท่าไร สติปัญญาที่ถูกต้องก็มีช่องทางหรือมีโอกาสที่จะแสดงออกได้เท่านั้น หมายถึงความมีสติสัมปชัญญะอันสมบูรณ์ ในการที่ทุกคนจะไม่สะเพร่าต่อหน้าที่ของตนหรือทำความปลอดภัยให้แก่ผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เมื่อมนุษย์เรายังไม่สามารถขับต้นตอของอันตรายเหล่านี้ได้ จึงไม่สามารถขจัดทางมาแห่งอันตรายเหล่านี้ ทั้งนี้เพราะมองข้ามเรื่องความลับแห่ง "ตัวเรา—ของเรา" ถึงกับไม่รู้สึกว่าธรรมะนั้นมีอยู่ และเป็นสิ่งโดยตรงเพื่อขจัดสิ่งอันไม่พึงปรารถนาเหล่านั้น โลกเราจึงต้องประสบชตากรรมอย่างนี้ และลุกลามจากวิกฤตการณ์ส่วนบุคคลไปเป็นวิกฤตการณ์ของโลก จากวิกฤตการณ์ชั่วคราวไปเป็นวิกฤตการณ์ถาวร จนถึงขนาดเหลือวิสัยที่มนุษย์ผู้ยังงมอยู่ในลักษณะเช่นนี้ จะแก้ไขมันได้

การข่มขืนสตรี การตัดช่องย่องเบา หรือการปล้นสดมภ์ การลักการขโมย การฆ่ากันโดยบันดาลโทสะหรือโดยเจตนา และการกระทำอย่างอื่น ๆ ซึ่งเรียกว่าอาชญากรรมนั้น มีต้นตอที่ลึกซึ้งอยู่ที่การพลุ่งออกมาของ "อัตตา" ความรู้สึกที่เป็น "ตัวเรา—ของเรา" นี้ถ้าพลุ่งขึ้นมาถึงขีดสุดแล้ว มันทำให้ไม่กลัวอะไร ฉะนั้น อำนาจการบังคับหรืออำนาจกฎหมายย่อมควบคุมสิ่งเหล่านี้ไว้ไม่ได้ เพราะในขณะนั้นเขาไม่กลัวแม้แต่ความตายหรือความเสื่อมเสียใด ๆ ทั้งสิ้น ทีนี้เราก็หันมาใช้วิธีที่ไม่เป็นการบังคับเช่นวิธีศึกษาอบรมกันทั่วไป แต่เนื่องจากความไม่เข้าใจในเรื่องอันเกี่ยวกับ "อัตตา" การศึกษาอบรมนั้น ๆ จึงกลายเป็นไปในทำนองส่งเสริม "อัตตา" อีกทางหนึ่ง ซึ่งมีผลทำให้คนเรายังตกอยู่ใต้อำนาจของอารมณ์ต่าง ๆ ในโลกอยู่นั่นเอง การศึกษาอบรมนั้น ๆ จึงไม่มีกำลังเพียงพอที่จะยับยั้งคน

เราไว้ในระเบียบวินัยหรือศีลธรรมได้ ครั้นพูดกันถึงความดับแห่ง "อัตตา" ก็เกิดความเข้าใจผิดไปเสียว่า ถ้าดับความรู้สึก "อัตตา" นี้เสียแล้ว คนเราจะไม่ทำอะไรหรือแม้อยากจะทำก็ทำไม่ได้ เรื่องจึงกลายเป็นการปล่อยไปตามเดิม ไปตามการศึกษาอบรมชนิดที่แม้จะมากเท่าไรก็ยังเป็นการเพิ่มกำลังให้แก่ "อัตตา" มากขึ้นเท่านั้น แรงงานทุนทรัพย์สติปัญญาและอื่น ๆ ที่เราทุ่มเทกันลงไปในการปราบปรามสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่พึงปรารถนาในโลกนี้ก็กลายเป็นหมันไป เพราะฉะนั้น จึงขอย้ำในการที่มนุษย์เราจะต้องมีความเข้าใจถูกในเรื่องความดับแห่ง "อัตตา" นี้อยู่เสมอ ขอยืนยันว่าเมื่อดับ "อัตตา" ได้สิ้นเชิง คนเราก็จะมีสติปัญญาโดยสมบูรณ์ในการที่จะควบคุมโลกนี้ ให้เป็นไปในวิถีทางที่เราต้องการ ถ้ามีการดับ "ตัวเรา-ของเรา" ได้มากเท่าไร เราก็มีสติปัญญาหรือเหตุผลได้มากขึ้นเพียงนั้น ไม่ใช่ว่าถ้าดับ "ตัวเรา-ของเรา" หมดแล้วก็เลิกกัน ไม่มีอะไรเหลืออยู่ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า การดับไปแห่ง "ตัวเรา-ของเรา" คือการเกิดขึ้นแห่งสติปัญญา หรือการดับไปแห่งสติปัญญา ก็คือการเกิดขึ้นแห่ง "ตัวเรา-ของเรา" เป็นเหมือนกับการรบหรือการทำสงครามภายในตัวบุคคล ซึ่งมีประจำอยู่ตลอดเวลา หากว่าชนะสงครามภายในตัวไม่ได้แล้ว ย่อมไม่มีหวังที่จะเอาชนะสงครามภายนอกได้ ไม่ว่าสงครามระหว่างบุคคลระหว่างประเทศหรือระหว่างกลุ่มของประเทศก็ตาม เนื่องจากความขาดสติปัญญาที่ถูกต้องและเป็นธรรมนั่นเอง ดังนั้น เมื่อถือเอาตามหลักแห่งพุทธศาสนา ก็ย่อมจะกล่าวได้ว่า ศีลธรรมก็ดี สัจธรรมที่สูงขึ้นไปก็ดี หรือธรรมใด ๆ ประเภทไหนก็ดี ล้วนแต่มีความมุ่งหมายที่จะเข่นฆ่าสิ่งที่เรียกว่า "อัตตา" ให้ดับไป ให้เหลือแต่สติปัญญาควบคุมชีวิตนี้ให้ดำเนินไปถึงจุดหมายที่แท้จริงที่มนุษย์

ควรจะได้ ไม่ใช่มัวเบียดเบียนกันไปเบียดเบียนกันมาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด จริยธรรมที่มีชื่อไพเราะต่าง ๆ นานา เช่นความซื่อสัตย์ ความเห็นแก่ผู้อื่น ความรักใคร่ เมตตากรุณา การสารภาพความผิด ดังนี้เป็นต้น ซึ่งปรารถนากันนักในโลกนี้ โดยมากก็เป็นเพียงสักว่าชื่อตามป้ายหรือตามฉลากที่ปิดไว้ตามที่ต่าง ๆ หรือสมาคมต่าง ๆ ไม่สามารถจะมีคุณธรรมจริงขึ้นมาได้ก็เพราะ "อัตตา" ของมนุษย์ในโลกทุกวันนี้ ได้หนาแน่นยิ่งขึ้น และรุนแรงถึงกับเดือดพล่านนั่นเอง ถ้าเราหวังที่จะมีจริยธรรมมาเป็นที่พึ่งของโลกแล้ว จะต้องสนใจในเรื่องความดับไปแห่ง "อัตตา" ให้มากเป็นพิเศษ สมตามที่หลักแห่งพุทธศาสนายืนยันว่า มันเป็นเพียงสิ่งเดียว ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งปวง.

บทที่ ๖

วิธีลดอัตตา

เพื่อความเข้าใจถึงวิธีลด "อัตตา" ได้ง่าย และเป็นหลักเกณฑ์ที่รัดกุม จะได้พิจารณากันถึงสิ่งที่เรียกว่า "สังโยชน์" ๑๐ ประการ แล้วผู้ศึกษาก็จะทราบได้ด้วยตนเองว่า พุทธศาสนามีความมุ่งหมายที่จะทำการลด "ตัวตน" อย่างมีขอบเขตกว้างขวางเพียงไร และพร้อมกันนั้น จะเป็นการชี้ให้เห็นชัดด้วยว่า สิ่งที่เรียกว่า "ตัวเรา—ของเรา" นั้น มันได้เปลี่ยนรูปไปอยู่ในลักษณะที่แปลกประหลาดได้อย่างไรบ้าง หรือไปทำหน้าที่ที่แปลกออกไป จนคนธรรมดาสามัญ ไม่อาจเข้าใจได้ว่า แม้นี้ก็เป็นผีมือของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวเรา—ของเรา"

สังโยชน์ประการที่ ๑ มีชื่อโดยภาษาบาลีว่า "สักกายทิฏฐิ" หมายถึงความคิดเห็นหรือความยึดถือว่ากายนี้เป็นของตน สิ่งที่เรียกว่า "กาย" ในที่นี้ ย่อมหมายถึงร่างกายกับจิตใจรวมกัน แล้วแต่ว่าเขาจะรู้สึกในสิ่งที่เรียกว่าร่างกายจิตใจได้มากน้อยเท่าไร เขามีความรู้สึกได้มากน้อยเท่าไร เขาก็ยึดถือได้มากเท่านั้นว่าเป็นกาย "ของเขา" ส่วนที่เขาจะถูกหรือจะผิดนั้นไม่เป็นปัญหาเลย เขาเอาตามความรู้สึกของเขาเองว่า นี้คือกายและกายนี้ของเขา ดังนี้ก็พอแล้ว เมื่อมีความรู้สึกว่าเป็นกาย "ของเขา" แล้ว เขาก็หวงแหนอยากให้มันดี ให้มันประเสริฐ ให้มันเที่ยงแท้ถาวร และที่สำคัญอย่างยิ่งก็คือเพื่อประโยชน์แก่ "ตัวเขา" โดยไม่ต้องคำนึงถึงผู้อื่น ถ้าจะคำนึง

ถึงผู้อื่นก็ต้องเป็นไปในทางที่จะให้ผู้อื่นมาเป็นประโยชน์แก่ตัวเขา ให้เขาได้อยู่กับกายหรือกับประโยชน์ที่เที่ยงแท้ถาวรก็แล้วกัน ความสำคัญของสังโยชน์ข้อนี้มีอยู่ว่า โดยธรรมชาติที่แท้นั้น มันไม่มีอะไรที่จะเป็นของเขาได้ แต่กิเลสหรือความหลงทำให้เขาเข้าใจว่ามันมีอะไร ๆ เป็นของเขาจนได้ มันเลยไปคว้าเอาสิ่งที่ไม่อาจเป็นของใคร ๆ ได้นั่นแหละมาเป็น "ของเขา" คือไปคว้าเอากายกับใจ ซึ่งที่แท้เป็นเพียงธาตุตามธรรมชาตินั้นมาเป็น "ของเขา" หรือเป็น "ตัวเขา" ซึ่งก็ล้วนแต่เป็นเพียงมายาทั้ง "ตัวเขา" และ "ของเขา" โดยเหตุนี้สิ่งที่เป็นเพียงธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุที่รวมกลุ่มกันอยู่ ก็ถูกยึดถือเป็นกาย "ของเขา" เห็นได้ชัดเจนทีเดียวว่าไปยึดเอากลุ่มของสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามธรรมชาติซึ่งที่แท้ไม่ใช่กาย หรือไม่ใช่อะไรของใคร มาให้เป็นกาย "ของเขา" ซึ่งถูกสร้างขึ้นมาโดยอาศัยความโง่ความหลงของส่วนที่เป็นจิตใจในกลุ่มนั้นเอง แล้วก็ยึดถือไปเช่นนั้น มันจึงมีลักษณะเป็นความเห็นแก่ตัว แล้วก็ทำอะไรไปในลักษณะที่เป็นความทุกข์ยากลำบากแก่ตัวเองและแก่ผู้อื่น มากหรือน้อยก็ตามส่วนแห่งความที่มันเป็น "ตัวตน—ของตน" อย่างพลุ่งจัดหรือเพียงเบาบาง หรือเท่าที่สติปัญญาจะเกิดขึ้นแทรกแซงได้มากน้อยเพียงไร ปัญญาอย่างโลกก็ส่งเสริม "ตัวตน—ของตน" ถ้าปัญญานั้นเป็นอย่างธรรมก็บั่นรอน "ตัวตน—ของตน" การลดไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ซึ่งอยู่ในรูปของสักกายทิฏฐิเช่นนี้ ย่อมหมายถึงการเกิดสติปัญญาขึ้นมาว่า จิตนี้ประกอบไปด้วยอวิชชา แล้วไปยึดมั่นหรือสำคัญผิด โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และสติปัญญานั้นเองทำลายความรู้สึกผิด ๆ อันนั้นให้หายไป ในเมื่อได้รับการศึกษาอบรมที่ถูกทาง หรือปฏิบัติถูกต้องตามหลักแห่งพุทธศาสนา ผลที่เกิดตามมาก็คือเขาไม่อาจจะมี "ตัวตน—ของตน" ชนิดที่จะไปฆ่า ไปลัก หรือเบียดเบียน

ผู้อื่น ซึ่งเป็นการกระทำขั้นหยาบขั้นเลวต่อไปได้ และจะเริ่มมีการนึกถึงความที่กายทุกกายหรือทุกกลุ่มเป็นเพื่อนกัน มีปัญหาอย่างเดียวกัน เกิดแก่เจ็บตายอย่างเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ไม่หมายมั่นปั้นมือที่จะเอาประโยชน์อะไรเป็นของตนเองล้วน ๆ ดังแต่ก่อน ความลดไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ชนิดนี้ทำให้เกิดความสงบเย็น ความสงบเย็นทำให้เกิดความสมบูรณ์แห่งสติสัมปชัญญะ ความสมบูรณ์แห่งสติสัมปชัญญะทำให้เขาสามารถทำความปลอดภัยให้แก่ตนเอง และผู้อื่นอย่างมีขอบเขตกว้างขวางไม่มีประมาณ เป็นสติปัญญาที่กล้ารับผิดชอบกว้างขวาง กว่าสติปัญญาของสามัญสัตว์ที่เต็มไปด้วยความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" ถ้าเพียงแต่คนเราในโลกสามารถละสังโยชน์ข้อที่ ๑ นี้ได้เท่านั้น โลกนี้ก็จะเปลี่ยนแปลงไปถึงขนาดที่เรียกได้ว่าหน้ามือเป็นหลังมือ ทั้ง ๆ ที่ผลดีอันจะเกิดขึ้นจากการละสังโยชน์ทั้งหมดนั้นยังไปได้ไกลหรือมากกว่านั้นอีกไปไหน ๆ อย่างน้อยที่สุด การเบียดเบียนกันจะหายไปจากโลก มีการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันอย่างแท้จริงเข้ามาแทน ความสุขสวัสดีชนิดที่จะกล่าวได้ว่าสูงสุดในโลกก็มีขึ้นได้แล้ว เพราะเหตุเพียงเท่านี้ นี่คือความลดไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ในลักษณะที่ ๑

ต่อไปก็คือความลดไปแห่ง "ตัวตน" ในรูปของสังโยชน์ประการที่ ๒ ที่เรียกว่าวิจิกิจฉา วิจิกิจฉาหมายถึงความลังเลเนื่องมาจากความสงสัยหรือความกลัว เป็นต้น ถ้าไม่พิจารณาให้ดีก็จะไม่เห็นว่าเป็นเรื่อง "ตัวตน" หรือ "ของตน" คนธรรมดาจะนึกไม่ได้ ไม่เฉลียวใจว่าความลังเลนี้มีมูลมาจากความยึดมั่นถือมั่นใน "ตัวตน—ของตน" ยิ่งกว่านั้นมักจะมองข้ามกันไปเสียว่า ความลังเลนี้ไม่มีความสำคัญอะไรในเรื่องอันเกี่ยวกับความทุกข์และความดับทุกข์ แท้แท้ที่จริงนั้นวิจิกิจฉาก็มีความสำคัญเช่นเดียวกับกิเลสในระดับเดียวกัน ถ้าเป็นการปฏิบัติในขั้นสมาธิ วิจิกิจฉานี้ก็เป็น

นิวรณ์ คือการปิดกั้นหรือรบกวนจิตไม่ให้เป็นสมาธิ ถ้าเป็นการปฏิบัติที่สูงขึ้นไปคือในขั้นปัญญา วิจิกิจฉาก็เป็นเครื่องรบกวนความเชื่อและปัญญาไม่ให้อยู่ในร่องในรอยได้ คนเราจึงไม่สามารถเอาชนะความทุกข์ได้ และตัวความสงสัยนั้นเอง ก็เป็นเครื่องรบกวนความสุข หรือเป็นความทุกข์ชนิดหนึ่งอยู่ในตัวมันเอง และถ้าจะกล่าวอย่างกว้างครอบคลุมไปหมดไม่ว่าจะเป็นเรื่องทางศาสนาหรือเรื่องตามธรรมดาของชาวโลก ก็ยังอาจจะกล่าวได้ว่า วิจิกิจฉาเป็นเครื่องรบกวนหรือทำลายความสุขสวัสดีของมนุษย์เราอย่างยิ่งสิ่งหนึ่งด้วยเหมือนกัน และอาจจะกล่าวได้ว่าการต่อสู้กันระหว่างความรู้สึกฝ่ายต่ำกับฝ่ายสูงนั่นเอง เรียกว่า วิจิกิจฉา ในที่นี้และอาจขยายความออกไปเป็นความไม่แน่ใจ ความไม่กล้าหาญ ความไม่ไว้ใจหรือเชื่อถือตัวเอง ฯลฯ วิจิกิจฉาชนิดที่เป็นอย่างโลก ๆ ที่สุด ก็เช่นไม่แน่ใจว่าจะประกอบอาชีพอะไร จะทำอะไร จะแสวงหาชื่อเสียงอะไรดี ดังนี้เป็นต้น และที่สูงขึ้นมาก็คือ ความไม่แน่ใจในการที่จะยึดมั่นความดีหรือความยุติธรรมว่าเป็นหลักที่แท้จริงได้หรือไม่ ความกลัวจะเสียประโยชน์ส่วนตัว กลัวจะเสียเปรียบเขา จะพ่ายแพ้เขา เป็นเหตุให้ไม่แน่ใจในการที่จะยึดความดีความจริงเป็นหลัก และในบางกรณีก็ต้องฝืนใจทำทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ว่าผิดไปจากหลักธรรมหรือความดี ความจริง ความถูกต้อง แต่แล้วบางทีก็กลับมีความคิดในการที่จะยึดเอาความดีความจริงนั้นเป็นหลักต่อไป ยอมเสียเปรียบหรือยอมให้เป็นไปตามเหตุการณ์ ดังนี้เป็นต้น เป็นความกระอักกระอ่วนใจในทางศีลธรรม ซึ่งย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีหน้าที่รับผิดชอบที่มีขอบเขตกว้างขวาง เช่นรับผิดชอบความมีอยู่หรือความสลายไปของมนุษยธรรมในโลกเป็นต้น ความไม่ชนะตัวเองให้เด็ดขาดในเรื่องอย่างนี้เรียกว่าวิจิกิจฉา เราพอจะมองเห็นว่า ความระส่ำระสายทุกข์ยากลำบากหรือวิกฤตการณ์ต่างๆ

ในโลก ย่อมเกิดมาจากความไม่แน่ใจของชาวโลกนั่นเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็ของชนชั้นผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ที่ไม่แน่ใจในการที่จะยึดมั่นในความดีหรือความจริง จนกระทั่งยอมเสียสัตย์ เช่น พอเจ็บไข้หรือหวาดกลัวขึ้นมา ก็หันไปหาพระเป็นเจ้าหรือศาสนา แต่พอเหตุการณ์อันนั้นผ่านไป ก็หันหน้าไปหาประโยชน์ที่จะพึงได้แก่ "ตัวตน – ของตน" ไม่มีฝ่ายไหนแน่ใจในการที่จะยึดถือความดีความจริงเป็นหลัก ทั้งที่ตัวเองก็รู้อยู่ว่าอะไรเป็นอะไร โลกทั้งหมดจึงตกอยู่ในห้วงแห่งความเท็จ ความโลเล หลอกลวงตัวเอง โดยอำนาจของการที่ไม่สามารถบังคับความเชื่อหรือสติปัญญาของตนให้แน่วแน่อยู่ในร่องในรอยได้ โลกจึงมีอาการเหมือนกับวิจิกิจฉาเสียเอง คือเคว้งคว้างไปตามความลังเลของคนในโลก ที่ขณะหนึ่งก็ยึดมั่นแต่ในประโยชน์ส่วนตัว แล้วแต่ว่าในขณะไหนความคิดจะถูกปรุงขึ้นมาในลักษณะอย่างไร ทั้งหมดนี้อาจจะสรุปได้สั้น ๆ ว่า เป็นความลังเลในเรื่องกรรม หรือความลังเลต่อกฎของกรรม ซึ่งมีแก่ชนทุกชาติทุกภาษาทุกศาสนา ทั้งในกรณีที่เป็นไปอย่างโลก ๆ และกรณีที่เป็นไปในทางธรรมหรือทางฝ่ายศาสนาโดยตรง

สำหรับวิจิกิจฉาในทางฝ่ายพุทธศาสนานั้น เมื่อกล่าวไปตามหลักที่ถือ ๆ กันอยู่ ก็กล่าวว่าได้แก่ความลังเลในพระพุทธ ลังเลในพระธรรม ลังเลในพระอริยสงฆ์ ส่วนสำคัญก็คือลังเลในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า แต่ถ้าว่าโดยเนื้อแท้แล้ว ก็คือความลังเลทั่ว ๆ ไปดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั่นเอง ความลังเลในพระพุทธเจ้า ก็คือความลังเลในการที่จะเชื่อ หรือจะถือตามคำแนะนำของบุคคลที่เป็นผู้ชี้แจงสั่งสอนจริงคนหนึ่ง แม้ว่าบุคคลนั้นจะเป็นผู้ประสบความสำเร็จในเรื่องนั้นมาแล้ว มูลเหตุที่ทำให้ลังเลก็คือการขัดต่อความรู้สึกของตนที่มีอยู่ก่อน และการขัดต่อประโยชน์ที่ตนหวังจะได้รับ ดังนี้เป็นต้น จึงได้ลังเล การลังเลในพระธรรมก็เป็นอย่างเดียวกัน

กฎเกณฑ์ทางศีลธรรมทางปรัชญาหรือทางศาสนา ย่อมมีอยู่เป็นแบบฉบับเพียงพอที่จะขจัดปัญหาต่าง ๆ ได้ แต่ตนก็ลังเลในการที่จะเลือกเอาสักแนวหนึ่งและเมื่อเลือกเอามาแล้ว ก็ลังเลในการที่จะยึดมั่นด้วยชีวิตจิตใจ ทั้งนี้ก็เพราะรู้สึกว่าขัดต่อผลประโยชน์ หรือขัดต่อความรู้สึกเดิม ๆ ของตนอย่างเดียวกันอีกนั่นเอง พอ "ตัวตน—ของตน" ใหม่ ๆ แปลก ๆ ถูกปรุงขึ้นมา ความรู้สึกก็เกิดขัดขึ้นกับที่รู้สึกอยู่ก่อน เมื่อผู้นั้นพ่ายแพ้ต่ออำนาจแห่ง "ตัวตน—ของตน" กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ก็รวนเรไปหมดสิ้น เลยทำให้คนถือศาสนาหรือแม้ปรัชญากันเพียงแต่ปาก หรือเล่นตลกกับพระเป็นเจ้าของตน ซึ่งใคร ๆ ก็เห็นได้ว่าอาการเช่นนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ทั่วไป สำหรับความลังเลในพระอริยสงฆ์นั้น หมายถึงความลังเลนับตั้งแต่ในการที่จะตัดสินใจว่า ตนจะเป็นเช่นนั้นกับเขาด้วยหรือไม่ จนกระทั่งถึงกับเห็นตัวอย่างว่าเขาเป็นผู้พ้นทุกข์ได้อย่างนั้น ๆ แล้วตนก็ยังลังเลที่จะเดินตาม สรุปความก็คือลังเลในการที่จะกระโดดเข้าไปเป็นสมาชิกของกลุ่มชนผู้ทำการดับทุกข์นั่นเอง โดยที่ไม่เชื่อว่าคนเหล่านั้นพ้นทุกข์ได้จริงบ้าง หรือการพ้นทุกข์ของชนเหล่านั้นจะนำมาใช้ได้แก่ตนไม่ได้บ้าง ถ้าจะกล่าวให้กว้าง ๆ เป็นส่วนรวมก็จะกล่าวได้ว่าลังเลในตัวผู้สอน ในสิ่งที่นำมาสอน และในหมู่คนที่เคยปฏิบัติตามคำสอนจนประสบความสำเร็จมาแล้ว บุคคลชนิดนี้แม้จะเรียนไปศึกษาไปสักเท่าไร ๆ ก็มีแต่จะยิ่งเพิ่มความลังเลหรือกลายเป็นคนลังเลเก่งมากขึ้นตามส่วนเพียงนั้น และในที่สุดก็พอจะสรุปได้ว่า ผู้มีความลังเลต่อตัวเองคือลังเลในสติปัญญา ลังเลความสามารถความผิดถูกของตนเอง จะกลายเป็นผู้กระสับกระส่ายอยู่ด้วยความลังเล ถ้าเป็นไปมากก็จะกลายเป็นโรคทางประสาทหรือทางจิตขึ้น สำหรับการลังเลในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้น เป็นเรื่องที่แทบเข้ามา และหมายถึงเฉพาะในวงของ

พวกชาวพุทธบริษัท แต่ความหมายหรือใจความที่แท้จริงก็เป็นอย่างเดียวกันกับที่ชาวโลกลังเลในกฎเกณฑ์ทั่ว ๆ ไป เช่นลังเลในวิชาความรู้หรือคำสอนของพระศาสดาของตน ตามปกติจะมีอยู่ตลอดเวลาที่ตนยังมีความเชื่อชนิดที่ไม่มีสมุฏฐานมาจากปัญญาอันจะสามารถทำลายกิเลสได้โดยสิ้นเชิง ข้อนี้หมายความว่า ตลอดเวลาที่ยังไม่เกิดความรู้แจ่มแจ้งต่อกิเลสที่ตนจะทำลายให้หมดสิ้นไปแล้ว ความลังเลยังจะมีอยู่ไม่มากก็น้อย เพราะฉะนั้นเราจะหวังอะไรมากจากบุคคลที่เริ่มลงมือปฏิบัติ หรือว่าเริ่มเข้าสู่ศาสนานั้นยังไม่ได้ ขอแต่อย่าให้ลังเลในการที่จะปฏิบัติตามก็แล้วกัน เมื่อเขาได้รับคำชี้แจงว่าควรปฏิบัติอย่างไร เขาจะต้องนำเอาระบอบแห่งการปฏิบัติทั้งหมดนั้น มาพิจารณาดูจนกระทั่งมีความเห็นแจ้งด้วยตนเองว่า ถ้าปฏิบัติตามคำสอนระบอบนั้นแล้ว ราคะ โทสะ โมหะ จะเบาบางลง จนกระทั่งขาดสูญได้จริง ตนก็จะยินดีปฏิบัติตามคำแนะนำของพระศาสดา เพียงเท่านี้ก็พอแล้ว

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ย่อมจะเห็นได้ว่า การที่คนเราเกิดความคิดลังเลแม้ในพระศาสดาของตน ในหลักธรรมะหรือหลักปรัชญาที่ได้ศึกษามากระทั่งในตัวอย่างของบุคคลผู้ประสบความสำเร็จมาแล้ว ทั้งนี้เป็นเพราะความไม่อยู่ในร่องในรอยของจิต ที่ถูกสิ่งแวดล้อมปรุงแต่งให้เกิดความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" ขึ้นมาในรูปต่าง ๆ กัน สูงต่ำกว่ากัน กว้างแคบกว่ากัน และเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ นั่นเอง ความคิดหรือหลักเกณฑ์ที่เคยรู้สึกว่าถูกในวันหนึ่ง ก็กลายเป็นไม่ถูกไปในอีกวันหนึ่งโดยไม่ต้องพูดกันเป็นเดือนหรือเป็นปี เพราะสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ นา ๆ ที่แวดล้อมเข้ามาจากภายนอก ทำให้สติปัญญาของเขาตั้งตัวไม่ติด มีลักษณะโอนเอนหวั่นไหวอยู่เสมอโดยอำนาจความรู้สึกที่เป็น "ตัวตน—ของตน" ที่เพ่งเล็งอยู่แต่

ประโยชน์ที่มันจะได้ โดยไม่คำนึงถึงความถูกความผิดว่ามีอยู่อย่างไร หรือแม้รู้ว่ามีอยู่อย่างไรก็ทำไปตามความต้องการของ "ตัวตน-ของตน" อยู่เสมอ ฉะนั้น จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า "อัตตา" นั่นเอง เป็นมูลเหตุอันแท้จริงแห่งความลังเล ถ้าเราดับความลังเลหรือควบคุมลังเลได้ ก็ย่อมหมายความว่าเราดับหรือควบคุม "อัตตา" ได้ เราควรมองให้เห็นชัดเสียด้วยว่า อาการแห่งความลังเลก็คือลักษณะอย่างหนึ่งของ "อัตตา" นั่นเอง หรือถ้าจะกล่าวตรง ๆ ให้เป็นภาษาชาวบ้านยิ่งขึ้น ก็อาจที่จะกล่าวได้ว่า ความเห็นแก่ตัวนั่นแหละเป็นเหตุให้เกิดความลังเล และเป็นอย่างนี้เสมอกันหมดทั้งในทางโลกและทางธรรม ถึงแม้วิกฤตการณ์ในโลกปัจจุบันนี้กลายเป็นสิ่งที่ยืดเยื้อไปได้ไม่สิ้นสุด ก็เนื่องมาจากความลังเลของผู้สร้างวิกฤตการณ์ ซึ่งล้วนแต่มีความเห็นแก่ตัวด้วยกันทั้งนั้น และเขากำลังลังเลในข้อที่ว่าจะถือตามความจริงความถูกต้อง ความยุติธรรมดี หรือว่าจะถือเอาประโยชน์ของตนเป็นใหญ่ดี ซึ่งเมื่อลังเลไปลังเลมาหนักเข้า ก็เกิดถือว่าการได้ประโยชน์แก่ตนนั่นแหละเป็นความดี ความจริง ความงาม ความยุติธรรม ขึ้นมาดังนี้เป็นต้น แต่ถึงกระนั้นก็ยังประสบกับความลังเลในสติปัญญา หรือความสามารถของตนต่อไปอีก ทั้งยังมีความหวาดกลัวทำให้เขาหันเหออกไปนอกทางของธรรมะมากขึ้นไปอีกส่วนหนึ่ง โลกเราจึงมีแต่วิกฤตการณ์ถาวรไม่เคยประสบสันติภาพอันถาวร ทั้งนี้ก็เพราะความลังเลอันเกิดมาจากความเห็นแก่ตัว ซึ่งเรียกว่า "ตัวตน-ของตน" ในที่นั้นนั่นเอง

สรุปความว่า การที่จะดับ "ตัวตน" เสียได้ทุกแง่ทุกมุมนั้น เราจะต้องศึกษาให้รู้จัก "ตัวตน" กันทุกแง่ทุกมุม กระทั่งเรื่อง "ตัวตน—ของตน" ที่อยู่ในรูปของความลังเลดังที่กล่าวแล้ว ถ้าดับ "ตัวตน—ของตน" เสียได้โดยสิ้นเชิง ความลังเลก็จะหยุดรบกวนมนุษย์โดยสิ้นเชิงเช่นเดียวกัน ความ

รู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" ยังมีอยู่ตราบใด ความสังเคราะห์ยังมีอยู่ตราบนั้น เราจึงควรสนใจศึกษาให้รู้จัก "อัตตา" ที่อยู่ในรูปที่เข้าใจได้ยาก คือความสังเคราะห์ที่กล่าวนี้ให้ชัดแจ้ง นี้นับว่าเป็นการลด "อัตตา" ในรูปที่สอง

สีลัพพตปรามาส สังโยชน์ข้อที่ ๓ เป็นชื่อของความเข้าใจผิดต่อศีลและพรตซึ่งเป็นเครื่องปฏิบัติสำหรับลดความทุกข์ แม้สังโยชน์ข้อนี้ก็เป็นอีกข้อหนึ่งซึ่งถ้าดูอย่างผิวเผินแล้ว ก็คล้ายกับว่าไม่เกี่ยวกับ "ตัวตน—ของตน" แต่โดยที่แท้แล้ว ย่อมเกี่ยวเนื่องกันโดยตรงเช่นเดียวกับสังโยชน์ ๒ ชนิดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

เมื่อกล่าวโดยกว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไป ความหมายของคำว่า สีลัพพตปรามาส ก็คือ ความเข้าใจผิด ใช้ผิด กระทำผิด ต่อสิ่งซึ่งถือกันว่าเป็นเครื่องปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ซึ่งที่แท้ก็ได้แก่สิ่งที่เรียกว่าศาสนาหรือธรรมะนั่นเอง มีทางที่จะแบ่งแยกได้เป็น ๒ ฝ่ายด้วยกัน คือเข้าใจผิดหรือปฏิบัติผิดในสิ่งที่ผิดมาแต่เดิม นี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งก็คือ เข้าใจผิดต่อสิ่งที่ถูกต้องดีอยู่แล้ว แต่ก็ปฏิบัติไปอย่างงมงายหรือผิด ๆ ซึ่งเมื่อสรุปรวมเข้าด้วยกันแล้ว ก็มีความหมายเหมือนกัน คือกำลังเข้าใจผิดอย่างงมงายต่อสิ่งที่ตนกำลังตั้งอกตั้งใจประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้เกิดผลดีแก่ตนนั่นเอง และมีมูลมาจากการมี "ตัวตน—ของตน" ที่มีความประมาทสะเพร่าหรือทะนง แทนที่จะมีสติปัญญาอย่างสุขุมที่รอบคอบ จึงได้จับฉวยเอาข้อปฏิบัติเหล่านั้นผิดไปจากความหมายที่แท้จริง เป็นความโง่ความงี่ของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวตน-ของตน" นั่นเอง สิ่งนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นปกติแก่สามัญสัตว์ปุถุชนคนธรรมดาทั่วไป จนมีความเคยชินคล้ายกับเป็นสัญชาตญาณชนิดหนึ่ง ในการที่จะจับฉวยเอาอย่างปุบปับในสิ่งที่แปลกประหลาดหรืออัศจรรย์ ซึ่งตัวคิดได้เองก็ตาม หรือมีผู้นำมาสอนให้ก็ตาม ตลอดถึงมีความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ในสิ่งที่ตนคิด

ประดิษฐ์ขึ้น หรือกำลังกระทำอยู่ แล้วก็มีความทะนงในสิ่งนั้น จนกลายเป็นความงมงายว่าสิ่งเหล่านั้นจะเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ แต่แล้วก็หาเป็นไปได้ไม่ คงเป็นสักว่าพิธีรีตอง เป็นสักว่าเครื่องปลอบใจตัวเองหรือหลอกตัวเองให้หายกลัว จนกระทั่งกลายเป็นเรื่องชนิดผักชีโรยหน้าไปโดยไม่รู้สึกตัวแต่ประการใด ถ้าสรุปให้สั้นที่สุดอีกอย่างหนึ่งก็คือ ความไม่อยู่ในอำนาจแห่งเหตุผล หรือไม่ตรงตามหลักวิชานั่นเอง และตนก็ไม่รู้ว่ามันเป็นความโง่

สำหรับสีลัพพตปรามาสชนิดที่ผิดมาแต่เดิม แล้วเอามายึดมั่นถือมั่นเพื่อปฏิบัตินั้น ส่วนมากเป็นเรื่องของการกระทำปรัมปราสืบ ๆ กันมาแต่ยุคแรกที่สุด แม้กระทั่งยุคหินที่มีคนบางพวกยึดมั่นถือมั่นอยู่ เพราะมันเข้ารูปกันได้กับภูมิธรรมของเขา แม้ตกมาสมัยนี้ก็ยังประพฤติกันอยู่อย่างเคร่งครัด ส่วนอีกแขนงหนึ่งนั้น คือการประพฤติบ้าบิ่นนอกคอกนอกรีตต่าง ๆ ซึ่งพวกมิจฉาทิฏฐิที่ฉลาดบัญญัติขึ้นเป็นเครื่องตบตาคนอื่นก็มี หรือด้วยความหลงสำคัญผิดคิดว่าเป็นของดีจริงก็มี ซึ่งล้วนแต่อุตริวิตถารด้วยกันทั้งนั้น นี้เรียกว่าเป็นสิ่งที่ผิดมาแต่เดิม แล้วถูกนำมายึดมั่นถือมั่นเป็นหลักปฏิบัติตาม ๆ กันไปด้วยความงมงาย

ส่วนสีลัพพตปรามาส ที่เป็นไปในสิ่งที่ถูกต้อง แต่ผู้นั้นจับฉวยเอาผิดเองนั้น ได้แก่หลักธรรมะในศาสนาต่าง ๆ ตลอดถึงระเบียบวิธีปฏิบัติต่าง ๆ ซึ่งได้บัญญัติไว้อย่างถูกต้อง เป็นหลักวิชา เป็นไปตามเหตุผล เมื่อปฏิบัติตามนั้นแล้วก็สามารถดับทุกข์ได้จริง แต่ก็ยังมีการจับฉวยเอาผิด เรียกว่าเป็นการลูบคลำทำให้สิ่งซึ่งบริสุทธิ์สะอาดนั้น กลายเป็นของสกปรกไปด้วยอำนาจของความงมงายอีกนั่นเอง สีลัพพตปรามาสชนิดนี้ มีได้แม้ในหมู่นักศึกษาที่เรียกว่ามีการศึกษาอย่างดีที่สุดที่นิยมกันในหมู่มนุษย์ แต่

ไม่ได้มีการศึกษาเฉพาะข้อธรรมะหรือศาสนานั้น ๆ อย่างถูกต้องและสมบูรณ์ เพราะมันเป็นคนละเรื่องกัน ดังที่เราเห็น ๆ กันอยู่ทั่วไป นับตั้งแต่การเข้าใจว่า พระพุทธเจ้าอาจจะบันดาลให้อย่างนั้นอย่างนี้ตามที่ตัวต้องการ ในเมื่อมีการบูชาอ้อนวอนหรือประกอบพิธีทางศาสนา ทั้งมงายมากถึงกับบนบานให้เกิดบุตรแก่ผู้ไม่มีบุตรก็ยังมี บางคนคิดว่าการรดน้ำมนต์ล้างซวยหรือให้ร่ำรวยหรืออะไรในทำนองนั้น ก็เป็นพุทธศาสนาด้วย เสร็จการศึกษากลับมาจากเมืองนอก ก็รีบไปหาพระรดน้ำมนต์ทันที ซึ่งเป็นการพิสูจน์ว่าการศึกษาที่ไปเรียนมาอย่างมากมายนั้น ก็ยังไม่ทำให้เข้าใจศาสนาของตัวได้ แล้วก็มาเกณฑ์ให้ศาสนามีหน้าที่ทำอะไร ๆ ตามที่ตัวต้องการเช่นนั้น โดยที่ได้ยินแต่เพียงแว่ว ๆ ว่า ธรรมะหรือศาสนานั้นเป็นเครื่องช่วยดับทุกข์ และมีความศักดิ์สิทธิ์ทุกประการ ถึงแม้ในศาสนาอื่นก็เป็นอย่างเดียวกัน เช่น จัดพระเป็นเจ้าไว้ในฐานะเป็นผู้มีหน้าที่ปลอบใจเมื่อจนแต้มที่ไปโบสถ์หรือปฏิบัติตามระเบียบพิธีต่าง ๆ ก็เพียงแต่ทำเผื่อ ๆ ไว้ เพราะจะได้เป็นที่ถูกใจพระเป็นเจ้าไว้พลาง หรือเป็นการสะสมบุญกุศลไว้พลาง มีอาการที่กระทำเหมือนกับคนละเมอ ๆ โดยที่ไม่เข้าใจอย่างถูกต้องว่า พระเจ้าที่แท้จริงนั้นคืออะไร หรือบุญกุศลที่แท้จริงนั้นคืออะไร และไม่รู้เลยสักนิดเดียวว่า พระเจ้าหรือบุญกุศลที่แท้จริงนั้น คือการชำระจิตใจให้สะอาดด้วยการกระทำที่ถูกต้องนั่นทีนี่ และเดี๋ยวนี้ ด้วยการปั้นทอนหรือทำลาย "ตัวตน—ของตน" นั่นเอง ไปมัวหวังแต่พระเป็นเจ้าที่ไหนก็ไม่รู้ให้คอยช่วยคุ้มครองตนอย่างคุ้มครองเด็ก ๆ และเมื่อทุกข์ร้อนจนแต้มขึ้นมา ก็โวยวายให้สิ่งที่ไม่รู้ว่าอะไรอยู่ที่ไหนนั่นแหละมาช่วยตน ไม่สามารถใช้สัมมาทิฏฐิของตน ปลดปล่อย หรือขจัดเบื่อเบาความทุกข์ร้อนในใจของตนให้ออกไปจากตนได้ ทั้ง ๆ ที่ข้อปฏิบัติทางธรรมะหรือทางศาสนานั้นทุก ๆ

ข้อทุก ๆ อย่าง ล้วนแต่เป็นไปเพื่อชำระกายวาจาใจให้สะอาด เกิดมีภาวะใหม่ขึ้นมา เป็นความไม่มีทุกข์ หรือทุกข์น้อยลงไปกว่าเดิม

สำหรับในทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะนั้น อาจจะกล่าวได้ว่าสีลัพพต-ปรามาสได้งอกงามมากขึ้นในหมู่พุทธบริษัทด้วยเหมือนกัน ทั้งในทางปริยัติและในทางปฏิบัติ ในทางปริยัตินั้น ได้มีการจับพลัดจับผลูไปกวาดล้อมเอาสิ่งซึ่งไม่ใช่พุทธศาสนาเข้ามาเป็นพุทธศาสนาอยู่เรื่อย ๆ ทำสิ่งที่ไม่ใช่พุทธพจน์ให้เป็นเหมือนพุทธพจน์ นิยมศึกษาทฤษฎีที่ลึกซึ้งกว้างขวางไม่รู้จบเพื่อความเป็นนักปราชญ์ ยิ่งกว่าที่จะศึกษาเฉพาะเรื่องของการดับทุกข์โดยตรง แทนที่จะพูดจะสอนจะอภิปรายกันถึงเรื่องการดับทุกข์โดยตรง เช่นเรื่องอริยสัจจ์เป็นต้น ก็กลายเป็นไปนำเอาเรื่อง "อัพยากตวัตถุ" ที่พระพุทธองค์ทรงห้ามไม่ให้นำเอามาพูดกันให้เสียเวลา และพระองค์เองก็ไม่ทรงสอน เรื่องเหล่านี้ เช่นเรื่องคนตายแล้วเกิดหรือไม่ ศึกษาวิพากษ์วิจารณ์ค้นคว้ากันอย่างเป็นวรรคเป็นเวร โดยที่เข้าใจว่าเรื่องนี้เป็นตัวแท้ของพุทธศาสนา ดังนี้เป็นต้น แม้แต่คำอธิบายเรื่องกรรม เรื่องอนัตตา และเรื่องนิพพาน ก็ดำเนินไปอย่างผิด ๆ เพราะจับฉวยเอาผิด ถึงขนาดที่ไปค้นคว้าเอาเรื่องกรรม เรื่องอนัตตา เรื่องนิพพานของศาสนาอื่นมาเป็นกรรม อนัตตาและนิพพานในพุทธศาสนา จนกระทั่งเกิดการทะเลาะวิวาทกันเพราะเหตุนี้ แม้ในส่วนที่เกี่ยวกับพระไตรปิฎกเอง ก็มีความยึดมั่นถือมั่นอย่างผิด ๆ อยู่หลายประการ เช่นยึดมั่นถือมั่นว่า ทุกตัวอักษรที่เรียกว่าพระไตรปิฎก ได้ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น จะไปแตะต้องด้วยการวิพากษ์วิจารณ์ไม่ได้ บางพวกก็บูชาพระไตรปิฎกอย่างวัตถุศักดิ์สิทธิ์ บางพวกก็คิดว่าเพียงแต่ซื้อหรือสร้างพระไตรปิฎกขึ้นเท่านั้นก็พ้นทุกข์ได้แล้ว บางคนเป็นไปมาก ถึงกับเอาพระไตรปิฎกบางเล่ม มาใช้

เป็นเครื่องมือเสี่ยงทาย เสียบไม้เข้าไปในระหว่างใบลานหรือหน้าหนังสือนั้นแล้ว เปิดดูว่ามันจะถูกเรื่องดีหรือร้าย โดยถือเอาข้อความในหน้ากระดาษที่ตนเอาไม้เสียบเข้าไปนั่นเองเป็นหลัก และมีความเชื่อมั่นอย่างแท้จริงว่าเป็นการทำนายที่ถูกต้อง นับว่าเป็นสีลัพพตปรามาสหรือความงมงายที่ยังไม่เคยมีมาก่อน และได้เกิดมีขึ้นเกี่ยวกับพระคัมภีร์ ดังนี้เป็นตัวอย่าง เขาไม่ทราบว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้อย่างไรเกี่ยวกับเรื่องนี้ ดังที่ตรัสไว้ในกาลามสูตร อังคุตตรนิกาย หรือตรัสไว้ในเรื่องมหาปเทศ สำหรับวินิจฉัยข้อความแท้แจริงว่า สิ่งที่เรียกว่าพระไตรปิฎก มีความเป็นมาอย่างไร นี้เป็นตัวอย่างแห่งสีลัพพตปรามาสในส่วนปริยัติ ซึ่งมีอยู่อย่างมากมาย เหลือที่จะนำมากล่าวให้หมดสิ้นได้

สำหรับสีลัพพตปรามาสในส่วนการปฏิบัตินั้นยิ่งมีทางเกิดขึ้นได้มากมายกว่านั้นอีก เพราะคนส่วนมากเชื่อง่ายและเต็มไปด้วยความกลัว ไม่มีสติปัญญาหรือความรู้เพียงพอที่จะควบคุมความเชื่อและความกลัว จึงทำอะไรอย่างงมงาย หรือผลีผลาม ไปตามอำนาจของความเชื่อและความกลัวเหล่านั้น ในลักษณะง่าย ๆ และสะดวกดี หรือถึงกับวานหรือใช้คนอื่นทำแทนให้ก็ยังมี เช่นบาปของตัวเองก็ให้คนอื่นช่วยล้างให้ได้ หรือเชื่อว่าความตายเป็นสิ่งที่ผัดเพี้ยนไว้ก่อนได้ อายุเป็นสิ่งที่ต่อได้ด้วยการทำพิธีตามที่มีผู้บอกให้ และถือว่าอะไรที่ตัวกลัว หรือเป็นทุกข์อยู่นั้น ย่อมแก้ได้หมดด้วยพิธีต่าง ๆ ในทางศาสนา พูดอีกทางหนึ่ง ก็คือการเชื่อว่า ถ้าเป็นเรื่องพิธีที่ขลังและศักดิ์สิทธิ์แล้วก็เป็นพุทธศาสนา หรือเป็นการกระทำที่ถูกต้องไปหมดไม่ว่าจะเป็นเรื่องของใครที่ไหน นี้เป็นตัวอย่างแห่งความงมงายชั้นต่ำที่สุด ซึ่งมีอยู่มากมายเหลือที่จะนำมากล่าวด้วยเหมือนกัน ส่วนที่สูงขึ้นมา

จากนั้น หมายถึงความเข้าใจผิดเกี่ยวกับความหมายของการทำบุญ ให้ทาน การบวช การบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา ตลอดถึงวัตร์ปฏิบัติปลีกย่อยอื่นๆ มีความเข้าใจผิดถึงกับทำให้เกิดผลตรงกันข้ามไปเสียทุกอย่างทุกประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือวัตร์ปฏิบัติต่าง ๆ ทั้งหมดนั้น โดยที่แท้แล้วย่อมเป็นไปเพื่อเป็นการขูดเกลากิเลส เช่น ความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น "ตัวตน-ของตน" โดยเฉพาะ แต่ก็กลับมาประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปในทางที่ส่งเสริมความรู้สึก "ตัวตน-ของตน" ให้เป็นไปอย่างเหนียวแน่นประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้น จนกลายเป็นเรื่องของความศักดิ์สิทธิ์ความขลัง ที่จะดลบันดาลให้ตนได้รับสิ่งที่ตนต้องการสมตามความปรารถนาทุก ๆ อย่าง ซึ่งที่แท้ก็คือกิเลสที่เป็น "ตัวตน—ของตน" นั่นแหละเป็นผู้ต้องการ หาใช่สติปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นผู้ต้องการไม่ ฉะนั้น จึงเกิดมีการสอนให้ทำบุญให้ทานที่มีวิธีการแปลก ๆ มุ่งหมายแปลก ๆ และเป็นภัยแก่สังคมหรือศาสนาเองในที่สุด สำหรับการรักษาศีลก็มีการรักษาศีลด้วยการคิดว่า จะเป็นระเบียบปฏิบัติที่ทำตนให้เกิดความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ หรือเป็นการรับประกันอะไรบางอย่างในกาลอนาคต แทนที่จะเป็นการกำจัดกิเลสที่เป็นเหตุให้ตามใจตัวเอง ครั้นไปถึงขั้นการทำสมาธิและวิปัสสนา ก็ยิ่งเขวออกนอกทางมากขึ้นเพราะเป็นเรื่องทางจิต และมีช่องทางที่จะทำให้ประหลาดมหัศจรรย์ น้อมเอียงไปตามความต้องการอันไม่เป็นธรรมะ ดังนั้น จึงเกิดมีการกระทำที่เรียกว่า วิปัสสนาในลักษณะแปลก ๆ ต่าง ๆ อย่างมากมาย ซึ่งล้วนแต่ไม่เป็นไปเพื่อการกำจัดกิเลส แต่เป็นไปเพื่ออิทธิปาฏิหาริย์ หรือเป็นเครื่องมือหาลาภสักการะสรรเสริญไปเสีย โดยอำนาจแห่ง "ตัวตน—ของตน" เข้ามาครอบงำและลากจูงไปนั่นเอง เมื่อสิ่งเหล่านี้ดำเนินมาผิด ความหมายหรือความมุ่งหมายของสิ่งที่เรียกว่า มรรค ผล และนิพพานของผู้นั้นก็เลยผิดตามไปด้วย จนกระทั่งไปเป็น

มจฉาทิฏฐิอย่างสมบูรณ์ในที่สุด นี้เรียกว่าสีลัพพตปรามาสที่เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม เมื่อรวมเข้าด้วยกันทั้งหมด ก็กลายเป็นเหมือนกับเนื้อร้ายหรือเนื้องอก ที่เพิ่งงอกออกมาใหม่ ๆ บนตัวพุทธศาสนา สำหรับทำลายพุทธศาสนาเอง และมีมูลมาจากความยึดมั่นถือมั่นใน "ตัวตน—ของตน" ด้วยกันทั้งนั้น

ที่นี้ถ้าจะมองให้กว้างออกไป เราอาจจะกล่าวได้ว่า อาการที่เข้าใจสิ่งใดผิด แล้วนำไปใช้อย่างผิดความมุ่งหมายที่แท้จริง คือในทางที่จะเป็นประโยชน์อย่างถูกต้องแล้ว ย่อมรวมเรียกได้ว่าสีลัพพตปรามาสทั้งนั้น เช่น วิชาความรู้หรือสิ่งประดิษฐ์แขนงหนึ่ง ๆ ควรจะถูกนำไปใช้เป็นเครื่องอำนวยสันติสุขแก่สังคม แต่กลับถูกนำไปใช้เพื่อการทำความยุ่งยากลำบากหรือความทุกข์ให้เกิดแก่สังคมอย่างไม่รู้สึกตัวหรืองมงายที่สุด อย่างนี้ก็ยังอาจจะเรียกว่าเป็นสีลัพพตปรามาสได้ ข้อนี้จะทำให้เรามองเห็นได้เป็นวงกว้างออกไปว่า มนุษย์ส่วนมากในโลก กำลังใช้สิ่งต่าง ๆ ที่ธรรมชาติมีให้อย่างไปในทางที่ผิดความมุ่งหมายที่แท้จริง ด้วยอำนาจแห่งความรู้สึกที่เป็น "ตัวตน—ของตน" ครอบงำ สิ่งที่สะอาดหรือเป็นคุณประโยชน์ ก็กลายเป็นของสกปรก หรือกลายเป็นทุกข์เป็นโทษไป และมนุษย์นั่นเองเป็นผู้รับบาปอันนั้น แต่ในที่สุดเราอาจจะมองเห็นว่า การกระทำหรือความเป็นไปเช่นนี้เป็นสิ่งธรรมดาสามัญ สำหรับสามัญชนที่เต็มไปด้วย "ตัวตน—ของตน" เมื่อเป็นดังนี้ การลด "อัตตา" ลงไปได้เท่าใดย่อมทำให้สีลัพพตปรามาสของมนุษย์ไม่ว่าแขนงไหนหมดน้อยลงไปเพียงนั้น และนั่นเอง คือลักษณะเฉพาะของการที่มนุษย์จะเลื่อนจากภูมิของปุถุชน ขึ้นสู่ภูมิของอารยชนที่แท้จริง คือพระอริย,เจ้าซึ่งหมายถึงบุคคลที่ลด "ตัวตน—ของตน" ได้ในอันดับที่น่าพอใจอันดับหนึ่ง ซึ่งท่านกำหนดไว้ว่า ผู้ที่ดับหรือละสักกาย

ทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาสเสียได้นั้น เป็นผู้ที่ถึงกระแสแห่งพระนิพพาน ซึ่งเรียกกันในภาษาไทยเราว่า พระโสดาบัน นั่นเอง

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าถ้า "อัตตา" ดับไปโดยสิ้นเชิง บุคคลนั้นย่อมถึงความเป็นพระอรหันต์ ดังนั้นในกรณีแห่งพระโสดาบันนี้ ย่อมหมายความว่าความดับไปแห่ง "อัตตา" เป็นเพียงบางส่วน และจะเข้าใจได้ง่ายจากความหมายของคำว่าโสดาบันนั่นเอง "โสตาปนฺน" แยกศัพท์เป็น "โสต" กับ "อาปนฺน" โสต แปลว่า กระแส อาปนฺน แปลว่า ถึงทั่ว สิ่งที่เรียกว่ากระแสในที่นี้หมายถึงทางที่ไปสู่นิพพาน ถ้าเรียกอีกอย่างหนึ่งก็คือ อริยมรรคมีองค์แปด ซึ่งมีองค์สำคัญอยู่ที่ความรู้อันถูกต้องหรือสัมมาทิฏฐิ ที่ทำให้รู้จักสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริง ว่าไม่มีอะไรที่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น "ตัวตน" หรือ "ของตน" นั่นเอง เพื่อให้เข้าใจง่าย ผู้ศึกษาจะต้องระลึกถึงข้อที่ว่าผู้เป็นพระโสดาบันนั้น เป็นผู้ครองเรือนก็มี เป็นนักบวชก็มี แล้วลักษณะอะไรเล่าที่ทำให้คน ๒ พวกนี้ มีความเข้าถึงกระแสแห่งนิพพานโดยเสมอกัน คำตอบก็มีอยู่ง่าย ๆ คือการละเสียได้ซึ่งสังโยชน์ ๓ ประการดังกล่าวแล้วนั่นเอง ซึ่งระบุอยู่แล้วว่านักบวชก็ได้ ผู้ครองเรือนก็ได้ เมื่อผู้ครองเรือนหรือผู้ยังบริโภคกามก็ยังสามารถละได้ดังนี้แล้ว ย่อมหมายความว่าการละสังโยชน์ทั้ง ๓ นั้น เป็นการละอะไรบางอย่างซึ่งอยู่เบื้องต้นก่อนที่จะละสิ่งที่เรียกว่ากาม หรือถ้าจะกล่าวให้ตรง ๆ ลงไป ก็ต้องกล่าวว่าการละสังโยชน์ทั้ง ๓ ประการที่กล่าวแล้วนั้น ต้องเป็นสิ่งซึ่งมีได้ก่อนที่จะละกามโดยสิ้นเชิง คือทั้ง ๆ ที่ยังเกี่ยวข้องกับกามอยู่ ก็ยังสามารถละสังโยชน์ทั้ง ๓ นั้นได้ แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า ผู้นั้นเป็นผู้หมกมุ่นหรือมัวเมาในกามอย่างมาก ฉะนั้น จะต้องเข้าใจสังโยชน์ทั้ง ๓ นั้นให้ดี อย่าไปเข้าใจผิดเหมือนกับที่เข้าใจผิดกันอยู่ทั่วไป ที่เกณฑ์ให้พระโสดาบันต้อง

ละสิ่งต่าง ๆ ที่เกินกว่าสภาวะที่แท้จริงของพระโสดาบัน เช่นบางคนถือว่าพระโสดาบันต้องเหาะได้ พระโสดาบันต้องไม่กลัวตายโดยสิ้นเชิง ถึงกับจะทดลองด้วยการชู่เข็ญด้วยอาการที่น่ากลัวต่าง ๆ นานา เคยได้ฟังมาว่าในกาลครั้งหนึ่ง ผู้ที่ถือกันว่าเป็นพระโสดาบันถูกทดลองด้วยการเอาน้ำปริมาณมากมารดตัว ด้วยการอยากทราบความจริงของผู้พิสูจน์และด้วยความสมัครใจของผู้ที่ยืนยันว่าตัวเป็นพระโสดาบัน ซึ่งเป็นเรื่องที่ขบขันและแสนจะงมงายยิ่งไปกว่าสีลัพพตปรามาสตามธรรมดาไปเสียอีก และมีอยู่เป็นส่วนมากที่เชื่อว่าพระโสดาบัน ต้องเป็นผู้หมดความเยื่อใยในกามโดยประการทั้งปวง มิฉะนั้นจะไม่ถือว่าเป็นพระโสดาบัน ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องที่นึกเดาเอาเอง วินิจฉัยเอาเอง

มันเป็นที่แน่นอนว่าพระโสดาบัน จะต้องมีโลภะโทสะโมหะหรือราคะโกธะโมหะเบาบางกว่าคนสามัญเป็นธรรมดา แต่มิได้หมายความว่าเป็นผู้หมดราคะโทสะโมหะโดยสิ้นเชิง ฉะนั้นเป็นอันว่าการละราคะโทสะโมหะเพียงบางส่วนหรือเพียงบางระดับนั้น เป็นสิ่งที่มีได้เป็นได้ และในที่นี้ก็คือการละราคะโทสะโมหะได้ในลักษณะที่สังโยชน์ทั้ง ๓ หมดสิ้นไปนั่นเอง สังโยชน์ทั้ง ๓ ประการนี้ โดยเนื้อแท้ก็คือราคะโทสะโมหะในรูปลักษณะหนึ่ง ๆ ซึ่งมีอยู่หลายลักษณะ สังโยชน์ชนิดไหนก็ตาม ย่อมเป็นความรู้สึกที่เป็น "ตัวตน—ของตน" อยู่ด้วยกันทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ถึงแม้ราคะโทสะโมหะทั้ง ๓ นี้ ก็เป็นความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" อีกอย่างเดียวกัน เพียงแต่เราไปกล่าวกันไว้ในชื่ออีกอย่างหนึ่ง ความรู้สึกที่เป็น "อัตตา" ที่รวบรัดเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้ามาหาตัว เพราะความอยากได้นั้น คือราคะหรือโลภะ ความรู้สึกที่เป็น "อัตตา" ที่ผลักดันสิ่งใดออกไปเพราะความเกลียด

นั้น ก็คือโทสะ ส่วนความรู้สึกเป็น "อัตตา" ที่วนเวียนพัวพันอยู่รอบ ๆ สิ่งที่ตัวสงสัยไม่เข้าใจนั้น ก็คือโมหะ อาการราคะโทสะโมหะจึงเป็นอาการของ "อัตตา" อยู่ด้วยกันทั้งนั้น เมื่อพระโสดาบันไม่อยู่ในฐานะที่จะละได้โดยสิ้นเชิง ซึ่งหมายถึงการลุถึงนิพพานโดยสมบูรณ์ พระโสดาบันจึงละได้แต่เพียงในลักษณะของผู้ที่กำลังเดินอยู่ในหนทางอันถูกต้อง และจะลุถึงนิพพานโดยแน่นอนเท่านั้นเอง หรือถ้าจะกล่าวอย่างธรรมดาสามัญที่สุดก็กล่าวว่า เป็นผู้ที่แน่นอนที่จะบรรลุถึงนิพพานในระยะกาลอันใกล้เท่านั้นเองฉะนั้น คำว่ากระแสในที่นี้จึงหมายถึงสิ่งที่แน่นอนหรือมีความแน่นอนที่จะลุถึงกระแสนั้น การตกลงสู่กระแสนั้นหรือเดินไปตามกระแสนั้นแล้ว จักต้องถึงนิพพานโดยแน่นอน ก่อนหน้านี้ยังมืดมนธ์ต่อสิ่งเหล่านี้โดยประการทั้งปวง ยังไม่รู้ว่ามีทางที่จะต้องเดินด้วยซ้ำไป แล้วจะไปรู้ว่าทางนั้นจากไหนไปถึงไหนได้อย่างไร ส่วนบัดนี้มีความรู้หรือความสว่างถึงขนาดที่ว่าจากไหนไปถึงไหน จะต้องเดินอย่างไร และกำลังเริ่มเดินอยู่แล้วด้วยในหนทางอันถูกต้องนั้น และเรียกกันสั้น ๆ ว่า ผู้ถึงกระแส คือย่างเท้าก้าวลงสู่กระแส ชนิดที่เลื่อนไหลตรงไปสู่นิพพานอย่างที่จะเป็นอื่นไปไม่ได้

ทำไมจะต้องละสังโยชน์ ๓ ประการเสียก่อนจึงจะชื่อว่าเป็นผู้ถึงกระแสแห่งนิพพาน ข้อนี้เป็นสิ่งที่จะต้องมองดูด้วยสายตาที่กว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไป ไม่จำกัดวงอยู่แต่ในขอบเขตของศาสนาอย่างเดียว คือจะต้องมองให้เห็นชัดทีเดียวว่าสังโยชน์ทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมดาสามัญที่สุดและมีอยู่อย่างหนาแน่นในคนธรรมดาสามัญ จึงจัดคนชนิดนั้นว่าเป็นปุถุชนซึ่งแปลว่า "คนหนา" หนาในที่นี้หมายถึงมีสิ่งปิดบังจิตใจหนา จนไม่อาจจะมองเห็นความจริงบางอย่างได้ เรียกกันสั้น ๆ อีกอย่างหนึ่งว่าคนกิเลสหนา

คือมีกิเลสมากเต็มอัตราของคนธรรมดา คนชนิดนี้ไม่อาจจะเข้าใจพระอริยเจ้า พระอริยเจ้าก็ไม่อาจจะพอใจความเป็นอยู่ของคนชนิดนี้ ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องแบ่งแยกกันเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายคนธรรมดาหรือคนหนาพวกหนึ่ง ส่วนอีกพวกหนึ่งนั้น มีความหนาลดน้อยลงจนจิตใจมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ถูกต้องตามที่เป็นจริง แล้วไปดำรงตนอยู่ในสภาพที่กล่าวได้ว่าพ้นอันตรายหรือพ้นจากการเสียหาย เช่นไม่ตกอบายโดยแน่นอน และสิ่งที่จะเป็นเส้นขีดแบ่งปันกันระหว่างคน ๒ พวกนี้ ก็คือสิ่งที่เรียกว่าการละสังโยชน์ ๓ ประการดังที่กล่าวนั่นเอง และเมื่อละสังโยชน์ ๓ ประการนี้ได้แล้ว จึงเรียกว่าเดินอยู่ในทางหรือถึงแล้วซึ่งกระแสของนิพพาน ไปได้ไกลจนปลอดภัยจากข้าศึกคือกิเลส และได้นามใหม่ว่าอริยชน ซึ่งตามตัวพยัญชนะแปลว่า ผู้ไปแล้วจากข้าศึกคือกิเลส (อริ = ข้าศึก + ยะ = ไป) ข้อนี้เราพอสร้างภาพจินตนาการขึ้นได้ว่า ปุถุชนคือพวกที่ถูกผ้าคาดปิดตาไว้วัวเงียอยู่ ส่วนอริยชนนั้นไม่มีอะไรปิดตา และกำลังเดินคุ่ม ๆ ไปสู่จุดปลายทาง รวมทั้งผู้ที่ไปจนถึงจุดหมายปลายทางแล้วด้วย และความหมายอันนี้เองที่ทำให้พระโสดาบันได้นามว่า "จักขุมา" คือผู้มีดวงตา ซึ่งหมายถึงดวงตาเห็นธรรม ซึ่งก่อนหน้านี้ไม่เคยมีเลย และมีอาการเหมือนคนตาบอดหรือคนไม่มีตา เมื่อพระโสดาบันได้นามว่าเป็นผู้มีตาเป็นพวกแรกดังนี้แล้ว พระอริยเจ้าในอันดับที่สูงขึ้นไปก็ต้องเป็นผู้มีตาโดยแน่นอน สิ่งที่ทำให้ตาบอดหรือมีอาการเหมือนกับไม่มีตานั้น ก็คือสิ่งที่เรียกว่า "ตัวเรา—ของเรา" ที่มีอยู่อย่างหนาแน่นเต็มที่นั่นเอง เพราะฉะนั้น สิ่งนี้จะต้องจางไปหรือบางไปจน "เริ่มลืมตา" คือมองเห็นอะไรได้ตามที่เป็นจริง มองเห็นนิพพานโดยประจักษ์ชัด และแน่นอนว่าจะไปถึงแม้ยังอยู่ในระยะไกล ก็เรียกว่าเป็น

พระโสดาบันหรือพระอริยเจ้าในอันดับแรกได้แล้ว ดังนั้นมาตรฐานแห่งการละ "ตัวตน—ของตน" ขนาดที่จะทำให้ได้นามว่าพระโสดาบัน ก็คือการละสังโยชน์ ๓ ประการดังที่กล่าวแล้วข้างต้น และมีความรู้สึกที่เป็น "ตัวตน—ของตน" ลดไปบ้างแล้ว ส่วนที่ยังเหลืออยู่นั้นเป็นเรื่องที่พระอริยเจ้าในอันดับที่สูงขึ้นไปจะต้องละโดยลำดับ

ทีนี้ เรามาพิจารณากันถึงความหมายที่รวบรัดของการละสังโยชน์ ๓ ประการที่อาจนำไปใช้ได้แก่คนทั้งปวง ในข้อแรกที่สุดเราจะต้องให้ความหมายแก่คำว่าสักกายทิฏฐินั้นว่า ความเป็นคนเห็นแก่ตัวจัด และแก่วิจิกิจฉาว่า ความไม่รู้ว่าชีวิตนี้จักต้องดำเนินไปในทิศไหนทางไหน คือยังไม่รู้หรือยังเลือกไม่ถูก และแก่สีลัพพตปรามาสว่า ความงมงายถึงขนาดใช้เครื่องมือที่ดีที่แท้อย่างผิด ๆ จนเป็นอันตายแก่ตัวเอง เครื่องมือในที่นี้ เราหมายถึงวัฒนธรรมจริยธรรมและศาสนา เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ไม่จำเป็นจะต้องพูดกันถึงเฉพาะบุคคลในวงของศาสนาก็ได้ แต่พูดกันถึงมนุษย์ทั่วไปทั้งหมดทีเดียว ว่าถ้าใครยังประกอบอยู่ด้วยการเห็นแก่ตัวจัด ความไม่รู้จักชีวิตของตัวเองว่าจะต้องเดินไปทางไหน และความที่กำลังทำอะไรผิดๆต่อจริยธรรมและมนุษยธรรมอยู่เป็นประจำดังนี้แล้ว เราควรจะจัดบุคคลชนิดนั้นไว้ในลักษณะเช่นไร แม้แต่จะถามว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แล้วหรือยัง ก็คงจะไม่มีใครกล้ายืนยันว่าบุคคลชนิดนี้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ส่วนในทางตรงกันข้ามการที่จะถือเอาบุคคลที่หมดลักษณะอันไม่พึงปรารถนา ๓ ประการนี้แล้ว ว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ก็คงจะไม่มีใครค้าน คงจะยอมรับว่าเขาเป็นบุคคลชั้นอารยชนได้ดีทีเดียว เมื่อพิจารณาดูตามนี้ ย่อมทำให้เกิดความรู้สึกว่า หลักแห่งการละสังโยชน์ ๓ ประการนั้น ไม่ควรถูกจำกัดเขตอยู่ในพุทธศาสนา

แต่ควรจะเป็นหลักที่นำไปใช้ได้แก่ทุกคนในโลก และจะทำให้เราเข้าใจระดับที่แตกต่างกันอยู่ระหว่าง อนารยชนกับอารยชน ว่าที่แท้นั้นมันควรจะเป็นอย่างไร ข้อแตกต่างชั้นปลีกย่อยนั้นอาจจะมีอยู่ แต่โดยใจความสำคัญแล้วจะตรงเป็นอันเดียวกันหมด และเราก็ยังมีทางที่จะกำหนดความหมายของคำนั้น ๆ ให้พอเหมาะพอดีตามที่เราต้องการด้วย โดยเฉพาะเช่นคำว่า "ความเห็นแก่ตัว" เราหมายถึงความเห็นแก่ตัวตามธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไปก็ได้ ซึ่งแม้จะละได้หมดแล้ว ก็ยังไม่ทำให้ผู้นั้นเป็นพระอรหันต์ ฉะนั้นเราจึงเรียกความเห็นแก่ตัวในระดับนี้ว่า สักกายทิฏฐิ ส่วนในกรณีของวิจิกิจฉานั้น จุดหมายปลายทางของชีวิตที่จะต้องไม่มีความลังเลนั้นเล่า จะต้องหมายถึงชีวิตที่ไม่มีความมัวเมาไม่ตกอยู่ใต้อำนาจฝ่ายต่ำมากนัก แม้ว่าร่างกายจะยังต้องอยู่ในโลกอันสวยงาม แต่จิตใจก็ยอมรับนับถือคุณค่าอันสูงสุดของชีวิตชนิดที่บริสุทธิ์ และกำหนดไว้ว่าจะต้องลุถึงให้ได้ในเวลาอันควร สำหรับสีลัพพตปรามาสหรือความเข้าใจผิด ต่อเครื่องมือที่มนุษย์จะใช้เอาตัวรอดให้ได้นั้น เราหมายถึงความเข้าใจถูกต้องและปฏิบัติอยู่อย่างถูกต้องต่ออวัฒนธรรมอารยธรรมจริยธรรมชนิดที่แท้จริงของมนุษย์ นี้เป็นความหมายทั่วไปของการละสังโยชน์ ๓ ประการในพุทธศาสนา พระโสดาบันก็คืออารยชนที่แท้จริง ที่โลกพึงประสงค์นั่นเอง ส่วนเรื่องที่โสดาบันบริโภคกามหรือไม่บริโภคกามนั้น เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากไม่เกี่ยวข้องกันเลย การละกามเสียโดยประการทั้งปวงเป็นเรื่องของพระอริยเจ้าในขั้นที่สูงขึ้นไป นี้เป็นการลดไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ในขั้นที่เรียกว่าพระโสดาบัน

เท่าที่กล่าวมาแล้วควรจะสังเกตให้เห็นว่า การลดไปแห่ง "อัตตา" นั้น มีตั้งแต่อันดับที่ต่ำแล้วค่อย ๆ สูงขึ้นไปตามลำดับ คือ "ตัวตน" ที่ดับ

ได้ยากยิ่งขึ้นไปตามลำดับ ข้อนี้หมายความว่า ดับ "อัตตา" ได้มากขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งห่างไกลจากโลกียวิสัย กลายเป็นโลกุตรวิสัย มากยิ่งขึ้นเพียงนั้น และโลกุตรวิสัยอันดับแรกก็คือความเป็นพระโสดาบันนั่นเอง แม้ว่าพระโสดาบันจะไม่อยู่เหนือวิสัยโลกโดยสิ้นเชิง ก็ยังกล่าวได้ว่าอยู่เหนือโลก และจักอยู่เหนือโลกโดยสิ้นเชิง อย่างที่จะเป็นอื่นไปไม่ได้ในอนาคตกาลเราเรียกระดับจิตใจแห่งพระอริยเจ้าทั้งหมด นับตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปถึงพระอรหันต์ ว่าตั้งอยู่ในโลกุตรภูมิหรือสภาวะเป็นโลกุตรวิสัย มีความหมายสำคัญอยู่ที่ว่า ไม่ตกต่ำอยู่ภายใต้ความย่ำยีของโลกหรือของอารมณ์ ในโลกเพราะความรู้เท่าทันโลก จนอารมณ์ทั้งปวงในโลกไม่เป็นที่ตั้งแห่งการเกิดขึ้นแห่ง "ตัวตน—ของตน" หรือเกิดขึ้นได้น้อยที่สุดในพระอริยเจ้าขั้นต้นๆ และเป็นการแน่นอนว่าไม่เกิดเต็มที่อย่างที่เกิดแก่ปุถุชน แม้ว่าพระอริยเจ้าในขั้นต้น ๆ จะยังคงมีความทุกข์อยู่บ้าง เพราะการดับ "อัตตา" ยังไม่หมดสิ้น ก็ยังเป็นความทุกข์ที่แตกต่างกันกับความทุกข์ของปุถุชน คือว่าแม้พระอริยเจ้าจะมีอาการแห่งความทุกข์ ก็ยังเป็นความทุกข์ของบุคคลผู้รู้เท่าทัน มีสติปัญญาเข้าใจแจ่มแจ้งในเรื่องของความทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์และหนทางที่จะดับไม่เหลือแห่งความทุกข์ ซึ่งวิสัยของปุถุชนย่อมไม่ประสีประสาต่อสิ่งเหล่านี้เลย กล่าวได้ว่าจมอยู่ในความทุกข์อย่างหลับหูหลับตา ส่วนพระอริยเจ้าชั้นสูงสุดคือขั้นพระอรหันต์นั้น ย่อมถึงที่สุดแห่งทุกข์โดยสิ้นเชิง เพราะความดับไปโดยสิ้นเชิงแห่ง "อัตตา" นั่นเอง ทำให้สรุปความได้ว่า ปุถุชนไม่รู้จักดับ "อัตตา" แม้แต่ประการใด พระอริยเจ้าคือผู้ที่รู้จักดับ "อัตตา" ได้มากหรือน้อยตามส่วนแห่งชั้นของท่าน จนกระทั่งถึงดับได้หมดในขั้นพระอริยเจ้าขั้นสุดท้าย เพราะฉะนั้น เมื่อมีการกล่าวถึงการดับไปแห่ง "อัตตา" ของพระอริยเจ้าที่สูงขึ้นไป ก็ย่อมหมายความว่าเป็นการดับ "ตัวตน—ของตน" ชนิดที่ละเอียดหรือลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปนั่นเอง

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น พระโสดาบันย่อมละสังโยชน์ ๓ ประการในเบื้องต้น ยังมีสังโยชน์เหลืออีก ๗ ประการ ซึ่งพระอริยเจ้าชั้นสูงจะต้องละหรือดับ พระอริยเจ้าขั้นต่อไปจากพระโสดาบัน กล่าวคือพระสกิทาคามีนั้น ไม่อาจจะดับสังโยชน์ ๗ ประการที่เหลือแม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่งให้เด็ดขาดลงไป เพียงแต่ว่านอกจากจะละสังโยชน์ ๓ ประการที่เคยละมาในชั้นของพระโสดาบันแล้ว ก็ยังสามารถดับ "อัตตา" ที่อยู่ในรูปของโลภะ โทสะ โมหะ อย่างอื่น ๆ ให้เบาบางลงได้บ้าง หรือมากไปกว่าพระโสดาบันเท่านั้น อนึ่ง พึงทราบเสียเลยในที่นี้ว่าสังโยชน์ชื่อใด ๆ ก็ตาม ล้วนแต่มีความหมายรวมลงได้ในคำว่าโลภะโทสะโมหะ แต่ที่ไม่นิยมเรียกว่าโลภะโทสะ โมหะเพียง ๓ อย่าง ก็โดยมุ่งหมายจำแนกให้เห็นชัดในลักษณะอาการของกิเลสชื่อนั้น ๆ หรือในความเกิดขึ้นแห่ง "อัตตา" ที่โพลงขึ้นในรูปนั้น ๆ หรือในลักษณะอาการเช่นนั้น ๆ นั่นเอง เพื่อสะดวกแก่การที่จะรู้จักมัน เข้าใจมันได้แล้วปฏิบัติเพื่อละมันเสีย หรือเพื่อเป็นเครื่องจำแนกให้เห็นง่าย ๆ ถึงระดับหรือชั้นเชิงแห่งบุคคลผู้ละ ที่จะต้องเป็นไปในระดับอย่างไร ท่านเรียงลำดับชื่อของสังโยชน์นั้นไว้ตามลำดับของการที่มันละได้ยากยิ่งขึ้นไปทุกที คือนับตั้งแต่สักกายทิฏฐิเป็นลำดับขึ้นไป จนกระทั่งถึงอวิชชา ฉะนั้น เราอาจจะกล่าวให้สั้น ๆ ลงไปได้ว่า สำหรับ "อัตตา" ซึ่งอยู่ในรูปของสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสนั้น พระสกิทาคามีย่อมละได้หมดเหมือนพระโสดาบัน ส่วน "อัตตา" ที่อยู่ในรูปหรือชื่อของสังโยชน์ ๗ อย่าง ที่เหลือนั้น พระสกิทาคามีเพียงแต่ทำให้เบาบางได้เท่านั้น ไม่ได้ละสังโยชน์ชื่อใดให้เด็ดขาดลงไป จนถึงเป็นการเพิ่มเติมจำนวนของสังโยชน์ที่ละได้นั้นเลย และถ้าจะกล่าวโดยการถือเอาโลภะโทสะโมหะเป็นหลัก ก็ต้องกล่าวรวม ๆ กันไปว่าโลภะโทสะโมหะที่อยู่ในรูปสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสนั้น พระสกิทาคามีก็ละได้สิ้นเช่นเดียวกับ

พระโสดาบัน ส่วนโลภะโทสะโมหะที่อยู่ในรูปหรือชื่อของสังโยชน์ทั้ง ๗ ที่เหลือนั้น พระสกิทาคามีไม่ได้ละส่วนหนึ่งส่วนใด ชื่อหนึ่งชื่อใดให้เด็ดขาดลงไป เพียงแต่ทำให้เบาบางลงไปได้อย่างประปรายทั่ว ๆ ไปเท่านั้น แม้กระนั้นก็ยังกล่าวได้ว่า พระสกิทาคามีละกิเลสหรือสังโยชน์ได้มากกว่าพระโสดาบัน จัดเป็นพระอริยเจ้าผู้อยู่ในภูมิที่สูงขึ้นไปกว่า มากน้อยเพียงไรนั้นอาจจะรู้ได้จากความหมายแห่งชื่อที่ใช้เรียกนั่นเอง

คำว่า สกิทาคามี แปลว่าผู้มาเพียงครั้งเดียว (สกึ=ครั้งเดียว+อาคามี=ผู้มา) คำว่า "มาเพียงครั้งเดียว" นั้น หมายความว่าย้อนมาหาสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความอาลัยอาวรณ์เพียงครั้งเดียว สิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอาลัยในที่นี้ หมายถึงภาวะหรือโลกที่มีกาม หรือพูดโดยเจาะจงก็คือกามนั่นเองที่จัดว่าเป็นอาลัยอย่างยิ่ง ถ้าจะเปรียบเทียบด้วยภาพจินตนาการก็พึงทำการนึกว่า เหมือนกับบุคคลที่จะต้องละทิ้งเหย้าเรือนของตนไป ยังมีความอาลัยอาวรณ์เหลืออยู่บางประการ จนถึงกับว่าออกเดินทางไปแล้วก็ย้อนหรือวกกลับมาดูอีกครั้งหนึ่ง จึงออกเดินทางไปได้ในที่สุด เพราะว่าเหย้าเรือนนั้นเคยเป็นอาลัย คือที่อาศัยเพื่อความหลงติด หรือหมกจมอยู่ด้วยความเคยชิน มีความดึงดูดอย่างเหนียวแน่นยากที่จะละให้ขาดไปได้ง่าย ๆ เช่นเดียวกับจิตใจของคนที่จะเปลี่ยนจากปุถุชนไปสู่ความเป็นพระอริยเจ้า ซึ่งหมายถึงการขึ้นจากน้ำหรืออาลัยกล่าวคือกามนั้น ย่อมเป็นการฝืนหรือการทวนกระแสอย่างยิ่ง แม้กำลังของสติปัญญามีอยู่มาก แต่ความเหนียวรั้งซึ่งเป็นกำลังของกิเลส กล่าวคือ "อัตตา" นั้นก็มีอยู่มากหรือเหนียวแน่น หรือลึกซึ้งเช่นกัน จึงทำให้พระอริยเจ้าขั้นแรกคือพระโสดาบัน ยังคงบริโภคกามอยู่ในบางลักษณะด้วยสติปัญญาของพระอริยเจ้า ส่วนพระสกิทาคามีนั้น

ไปได้ไกลกว่านั้น คือเหินห่างออกไปจากกามแล้ว แต่ยังมีอาลัยอาวรณ์ให้เหลียวกลับมาดูอีกครั้งหนึ่งเป็นอย่างน้อย ก่อนที่จะจากไปอย่างเด็ดขาด ฉะนั้น จึงได้นามว่าสกิทาคามี คือผู้มาอีกครั้งเดียว ต่างจากพระโสดาบัน ซึ่งแปลว่าผู้ถึงกระแส หมายความว่า ทั้ง ๆ ที่บริโภคกามบางอย่างอยู่ยังไม่ได้จากไป แต่ก็มีความแจ่มแจ้งในหนทางของการออกไปจากกาม และมีจิตน้อมไปในทางนั้นแล้วโดยสมบูรณ์ จึงผิดกันอยู่คนละระดับดังนี้ ส่วนข้อที่พระโสดาบันที่เป็นบรรพชิต จะต้องเว้นจากการเกี่ยวข้องกับกาม เพราะการบังคับของวินัยทางบรรพชิตนั้น มันเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก คือเป็นเรื่องของวินัย แต่ถึงกระนั้นก็ยังหมายความว่า เนื้อแท้แห่งจิตใจของท่านก็ยังมีอาลัยในอยู่ในกามตามภูมิตามชั้นของพระโสดาบันนั่นเอง หาได้สูงหรือมากไปกว่าพระโสดาบันที่เป็นผู้ครองเรือนไม่ หากแต่ไม่ทำหรือไม่เกี่ยวข้องกับวัตถุกามในขณะนั้น ก็เพราะวินัยบังคับเท่านั้น หาใช่โดยเนื้อแท้ของจิตใจไม่ ฉะนั้น เป็นอันกล่าวได้ว่าจิตใจแห่งพระโสดาบันย่อมอยู่ในระดับเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นผู้ครองเรือนหรือบรรพชิต ในเมื่อกล่าวโดยหลักใหญ่ของการละสังโยชน์ หรือความหมายอันแท้จริงของคำว่าโสดาบันนั่นเอง และโดยปกตินั้น ความเป็นพระโสดาบันไม่ได้บีบบังคับให้บุคคลนั้น ๆ ละจากบ้านเรือนไปสู่ความเป็นบรรพชิต ส่วนความเป็นพระสกิทาคามีนั้น มีความผลักดันบุคคลไปสู่ความเป็นบรรพชิตมากขึ้นเป็นธรรมดา ความห่างไกลจากโลกหรือกาม จึงมีมากกว่าพระโสดาบัน เพราะฉะนั้น แม้ว่าท่านจะละสังโยชน์ได้เพียง ๓ ประการเหมือนกัน แต่ก็ยังสูงต่ำกว่ากันด้วยคุณธรรมอย่างอื่น ลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วนี่แหละ คือความที่ "ตัวตน—ของตน" ของพระสกิทาคามีนั้น เบาบางกว่าของพระโสดาบันอย่างที่เห็นได้ชัด

ที่นี้ ก็มาถึงเรื่องที่เราจะมองให้กว้าง ๆ ออกไปจากขอบเขตของพุทธศาสนา เช่นที่เราเคยมองกันมาแล้วในเรื่องของพระโสดาบันข้างต้น คือว่า ถ้าเราจะมองพระสกิทาคามีในลักษณะของอารยชน ที่อาจจะยอมรับกันได้ทั่วไปว่าชนชาติไหน ภาษาไหน หรือถือศาสนาไหน เพราะมีอะไรๆ ล้วนแต่ไม่เป็นอันตรายแก่ใคร และไม่ขัดกับความรู้สึกของการศึกษาระบบไหน ดังนั้นพอมาถึงพระสกิทาคามีนี้ ก็จะเห็นว่า สามัญชนอาจจะเกิดความรู้สึกกลัวในข้อที่ว่าจะต้องเหินห่างจากกามออกไปมากกว่าปกติ ไม่อยู่ในสภาพที่พอดีๆ หรือพอประมาณเหมือนพระโสดาบัน ดังนั้นแล้วตามความรู้สึกของคนทั่วไปย่อมจะไม่ปรารถนาในอาการที่ว่า "เดินห่างออกไปจากกาม ด้วยการเหลียวหลังมาดูเพียงครั้งเดียว" ดังนี้ เมื่อเราเข้าใจความหมายข้อนี้ได้ดี เราก็ย่อมเข้าใจความที่พระอริยเจ้า จะแยกทางเดินออกไปต่างหากจากปุถุชนได้มากขึ้นตรงนี้ ซึ่งมากไปกว่าที่จะมองดูกันที่ตรงภูมิของพระโสดาบัน นับว่าเป็นสิ่งที่ผ่านความรู้สึกของปุถุชนมากยิ่งขึ้นไปอีกนั่นเอง ปริมาณของการเป็นพระโสดาบันตามที่มีในประวัติการณ์ จึงมีมากกว่าปริมาณของพระสกิทาคามีอย่างที่ไม่อาจจะเทียบกันได้ และกลายเป็นเรื่องที่ปุถุชนเข้าใจไม่ได้ว่าจะเป็นสิ่งที่น่าปรารถนายิ่งขึ้นไปอีก และเมื่อมองเขยิบขึ้นไปถึงขั้นพระอนาคามีและพระอรหันต์ ความแตกต่างกันในจำนวนก็ยิ่งมีมากขึ้น เพราะความที่คนจะก้าวสูงขึ้นไปถึงขั้นนั้นก็ยิ่งมีน้อยลง ๆ ยิ่งขึ้นไปอีก นั่นแหละคือระดับความสูงต่ำแห่ง "ตัวตน—ของตน" ที่จะต้องละในลำดับต่อไป ซึ่งจะทำให้เราเข้าใจหรือรู้จักพระอริยเจ้าเหล่านั้นได้ตรงตามที่เป็นจริง ไม่นำไปสู่ความงมงายดังที่เขาเข้าใจหรือศึกษากันโดยนัยอย่างอื่น แต่อย่างไรก็ดี ขอให้คำนวณดูเถิดว่า ถ้าเพียงแต่คนในโลกเราเป็นเพียงพระโสดาบัน

กันเท่านั้น ไม่ต้องขึ้นไปถึงขั้นพระสกิทาคามี โลกเราก็จะประสบสันติภาพอันถาวร เพียงพอแก่ความต้องการของชาวโลกตามธรรมดาเสียแล้ว หรืออาจจะล้นหรือเกินกว่าที่ชาวโลกธรรมดาควรจะได้รับเสียอีก ในเมื่อเป็นได้เพียงพระโสดาบันเท่านั้น ดังนั้น มันจึงเป็นการแสดงอยู่ในตัวว่า ความหมายที่ว่าอยู่เหนือโลกหรือโลกุตรภูมินั้น มันช่างอยู่เหนือโลกเสียจริง ๆ อย่างที่จะกล่าวได้ว่าเพียงแต่ขั้นต้นของมันเท่านั้น ก็อยู่ในระดับสูงของโลกเสียแล้ว หรือเหนือไปกว่าวิสัยโลกตามธรรมดาเสียแล้ว ขั้นต่อไปก็อยู่ในระดับที่ชาวโลกต้องแหงนคอชะเง้อมอง ยากที่จะตัดสินลงไปได้ว่าจะเดินตามท่านไปในทางนั้นดี หรือจะอยู่ที่นี่ดี แล้วก็มีความกลัวอย่างมาก ๆ ที่จะสละสิ่งที่เป็นที่รักที่อาลัยแล้วเดินตามท่านไปจริง ๆ นี่แหละ จะเป็นเครื่องวัดให้รู้ว่า ความเห็นแก่ตัวหรือความรู้สึกที่เป็น "ตัวตน—ของตน" ของพระอริยเจ้าในชั้นเหล่านั้น มีเหลืออยู่สักกี่มากน้อย ในเมื่อเปรียบกับปุถุชนคนธรรมดาสามัญทั่วไป ดังนี้

ความประเสริฐแห่งบุคคล ย่อมขึ้นอยู่ที่ความดับไปแห่ง "อัตตา" ซึ่งล้วนแต่จะดับได้มากน้อยเพียงไร ดับ "ตัวตน" ได้มากขึ้นเท่าไรความเป็นพระอริยบุคคลก็มีมากขึ้นเท่านั้น ความข้อนี้มีอยู่ดังที่ได้แสดงให้เห็นแล้วว่าพระโสดาบันดับ "ตัวตน" ซึ่งอยู่ในรูปของสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้ และพระสกิทาคามี ย่อมดับ "ตัวตน" ซึ่งอยู่ในรูปของโลภะ โทสะ โมหะ หรือกิเลสทั่ว ๆ ไปเพิ่มขึ้นได้อีกบางส่วน แต่ไม่มีระบุไว้ชัด ส่วนพระอริยบุคคลลำดับถัดไปคือพระอนาคามีนั้น จะต้องละสังโยชน์อีก ๒ ประการ คือกามราคะและปฏิฆะ ซึ่งหมายถึงความรู้สึก

ที่เป็น "ตัวตน-ของตน" ที่เกิดอยู่ในรูปของ ความยินดีในกาม และความพลุ่งขึ้นมาเป็นความโกรธขัดใจหรือแม้แต่หงุดหงิด เมื่อพิจารณาดูตามนี้แล้วย่อมเห็นว่าพระโสดาบันและพระสกิทาคามีต่างจากพระอนาคามีอย่างไร ข้อนี้หมายความว่า กิเลสประเภทกามและความโกรธนั้น เป็นสิ่งที่ละได้ยาก จนถึงกับพระอริยบุคคล ๒ ประเภทข้างต้น ๆ ไม่สามารถจะละได้เด็ดขาด แล้วนับประสาอะไรกับปุถุชนผู้ที่จะเอาชนะให้ได้ จะต้องใช้ความพยายามมากเป็นพิเศษ ถึงขนาดที่เรียกว่าเป็นพระอนาคามีดังกล่าวแล้ว แต่ควรทราบว่า แม้ว่าพระโสดาบันและพระสกิทาคามีจะไม่สามารถละกิเลส ๒ ชื่อนี้ได้ก็จริง แต่ก็มิได้หมายความว่าท่านเป็นผู้หนาไปด้วยกิเลส ๒ ชื่อนี้ ดังที่ปุถุชนคนธรรมดาเป็นกันอยู่ ฉะนั้น ความยินดีในกามของท่านเหล่านี้จึงมิได้หมายถึงความมัวเมา หากเพียงเป็นไปตามสัญชาตญาณที่ถูกควบคุมไว้ด้วยสติปัญญา ฉะนั้น จึงไม่เป็นไปเพื่อทุกข์โทษ หรือนำไปสู่อบายได้แต่ประการใดเลย ทั้งนี้เพราะว่าการตัดความยินดีในกามได้เด็ดขาดนั้นเป็นคุณธรรมขั้นสูงสุดอย่างหนึ่ง สำหรับปฏิฆะหรือความขัดใจนั้น ก็เป็นอย่างเดียวกัน คือมิได้หมายถึงความโกรธอย่างคนธรรมดาสามัญโกรธ เป็นแต่เพียงอาการของจิตที่เกิดการกระทบกระทั่งกับอารมณ์ที่ขัดใจ รู้สึกไม่พอใจหงุดหงิดอยู่ชั่วขณะบางขณะ มิได้หมายถึงการโกรธเป็นพืนเป็นไฟ ฉะนั้นจึงไม่อยู่ในวิสัยที่พระโสดาบันและพระสกิทาคามีจะละได้ สังโยชน์ทั้ง ๒ ชื่อนี้ จึงมาอยู่ในอันดับที่พระอนาคามีจะต้องละ พระอนาคามีจึงอยู่ในฐานะที่อยู่เหนือความยินดีในกาม และยังโกรธหรือขัดใจไม่เป็น ฉะนั้นเราจึงไม่อาจจะเห็นความรู้สึกที่เป็น "อัตตา" พลุ่งขึ้นมาในรูปของความพอใจในกามหรือความโกรธความขัดเคือง แม้แต่ประการใดได้อีกต่อไป

เราอาจจะรู้จักพระอนาคามีได้โดยง่าย ด้วยการทราบถึงความหมายของคำที่เป็นชื่อของท่านนั่นเอง คำว่า อนาคามี แปลว่าผู้ไม่มา (น = อน = ไม่ + อาคามี = ผู้มา) และพึงย้อนไประลึกถึงความหมายของคำว่า สกิทาคามีอีกครั้งหนึ่ง ก็ย่อมจะเข้าใจลักษณะของพระอนาคามีได้โดยง่าย ข้อนี้คือข้อที่พระสกิทาคามียังมีความอาลัยย้อนหลังมาสู่กามอีกครั้งหนึ่ง ส่วนบุคคลที่เป็นอนาคามีนั้นไม่มีอาการเช่นนั้นเลย คือไม่มีความอาลัยอาวรณ์เหลืออยู่ในกาม ไม่มีความพะวงหวนกลับมาระลึกถึงกาม จึงทำให้ได้ชื่อว่าผู้ไม่กลับมาอีก ข้อนี้ทำให้เราเห็นได้ชัดเจนว่า ในการวางระดับมาตรฐานของพระอริยเจ้านั้น มีการใช้สิ่งซึ่งเรียกว่ากามเป็นเครื่องวัดระดับอยู่อย่างมาก และอาจจะเข้าใจได้ดีสำหรับคนทั่วไป และทำให้เห็นได้สืบไปว่าสิ่งที่น่ารักน่าใคร่นั้นเป็นปัญหาใหญ่ หรือเป็นปัญหายุ่งยากของมนุษย์เรามาแล้วตั้งแต่โบราณกาลทีเดียว ฉะนั้น เมื่อจะกล่าวถึงสิ่งซึ่งเป็นอุตริมนุสสธรรม ก็ต้องเพ่งเล็งกันถึงสิ่งที่ละได้ยาก และการละสิ่งซึ่งละได้ยากเสียได้นั่นเอง เป็นตัวอุตริมนุสสธรรม คือธรรมที่ยิ่งไปกว่าระดับธรรมดาของมนุษย์ พระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมทรงไว้ซึ่งอุตริมนุสสธรรมตามขั้นที่กำหนดไว้สำหรับพระอริยเจ้าขั้นนั้น ๆ ดังที่เราจะเห็นได้จากในกรณีของพระอนาคามีนี้ว่า ทรงไว้ซึ่งอุตริมนุสสธรรมถึงขนาดที่จิตใจอยู่ในภาวะที่ไม่อาจจะรักโกรธได้อีกต่อไป แม้โดยประการใด ๆ หรือในระดับใด แต่ถึงกระนั้นก็ยังเป็นผู้จะต้องเดินทางต่อไป จนกว่าจะเข้าสู่ภาวะแห่งพระอริยเจ้าขั้นสุดท้าย คือเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นเหมือนกับผู้ถึงที่สุดจุดหมายปลายทาง คืออยู่เหนือโลกโดยประการทั้งปวงอย่างสิ้นเชิงจริง ๆ สำหรับพระอนาคามีนั้นแม้ว่าจะละราคะและความโกรธได้โดยสิ้นเชิง แต่ส่วนที่เป็นโมหะยังเหลืออยู่บางประการ ซึ่งเป็นขั้นที่ละเอียดประณีตอย่างยิ่ง อันจะต้องละให้

สิ้นไปอีกข้างหนึ่ง จึงเป็นเหตุให้กล่าวได้ว่า แม้ว่า "ตัวตน" ในรูปของกามราคะและปฏิฆะจะไม่มีทางเกิดอีกต่อไปแล้ว ก็ยังมี "ตัวตน" ประเภทที่ละเอียดไปกว่านั้น เหลืออยู่สำหรับให้ละอีกต่อไป

สำหรับคำว่ากามราคะนั้น ควรจะเข้าใจคำว่าราคะให้เป็นที่ถูกต้องเสียก่อน มิฉะนั้นจะมีทางเข้าใจผิดไปได้ตั้งแต่ต้นมือ คำว่าราคะมาจากศัพท์ที่แปลว่า ย้อม ติด แต่ในทางภาษาธรรมะหมายถึงความกำหนัด เพราะเหตุว่าความกำหนัดเป็นสิ่งที่ย้อมติดอยู่ในใจอย่างยิ่ง ความกำหนัดหรือความย้อมติดนี้อาจจะมีในอะไรก็ได้ ถ้ามีในสิ่งที่น่ารักน่าพอใจก็เรียกว่ากามราคะ ถ้ามีในความสุขที่เกิดมาจากฌานหรือสมาธิที่ไม่เกี่ยวกับกามเลย ก็มีชื่อเรียกว่ารูปราคะและอรูปราคะ แล้วแต่กรณีที่ความสุขนั้นเกิดมาจากการเพ่งรูปหรือเพ่งสิ่งที่ไม่มีรูป พระอนาคามีละกามราคะได้ก็จริง แต่ไม่สามารถที่จะละรูปราคะและอรูปราคะ ส่วนพระอรหันต์นั้นละรูปราคะและอรูปราคะได้จริง แต่ก็หาจำเป็นที่จะต้องละธรรมราคะไม่ ในเมื่อคำว่าธรรมราคะนั้นหมายถึงแต่เพียงความพอใจในพระนิพพาน ไปตามอำนาจของสติปัญญาเท่านั้นเอง หาได้เป็นไปเพื่อกิเลสตัณหาแต่ประการใดไม่ นี่แหละคือความหมายของคำว่า "ราคะ" ซึ่งมีอยู่อย่างกว้างขวางถึงเพียงนี้ ซึ่งเราจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจกันให้ชัดเจน จึงจะทราบได้อย่างแจ่มแจ้งว่า กามราคะที่พระอนาคามีละได้นั้นหมายถึงอะไร และรูปราคะกับอรูปราคะที่พระอนาคามีจะต้องละสืบต่อไป เพื่อลุถึงความเป็นพระอรหันต์นั้นหมายถึงอะไร ยังมีธรรมราคะซึ่งใคร ๆ ก็ไม่จำเป็นจะต้องละกันเลยและควรมีมาก ๆ เสียด้วย แม้คำว่ากามราคะ ก็ยังอาจจะแบ่งเป็นอย่างหยาบอย่างละเอียด ซึ่งเป็นวิสัยของปุถุชน และเป็นวิสัยของพระอริยเจ้าขั้นต้น ๆ จะพึงมีหรือพึงละตามสมควรแก่กรณีอีกประการหนึ่ง ฉะนั้น อาจจะกล่าว

ได้ว่าพระโสดาบันและพระสกิทาคามีนั้นกำลังละกามอยู่ แต่ไม่อาจจะละความอาลัยในกามได้ ส่วนพระอนาคามีนั้นละความอาลัยหรือเยื่อใยในกามได้โดยสิ้นเชิง ฉะนั้น สิ่งที่เรียกว่า "ความอาลัยในกาม" นั่นเองเป็นเครื่องวัดให้ทราบระดับจิตใจของพระอริยเจ้า หาใช่กิริยาอาการแห่งการบริโภคกามโดยตรงไม่ ซึ่งเมื่อผู้ใดมีความเข้าใจไม่ถูกต้องในเรื่องนี้แล้ว ย่อมจะเกิดความรู้สึกเกลียดหรือกลัวต่อการปฏิบัติเพื่อความเป็นพระอริยเจ้า หรือไม่อยากจะเข้าใกล้พุทธศาสนาเอาเสียเลย เพราะเข้าใจไปว่าเพียงแต่ในระยะเริ่มแรกเท่านั้น ก็ถูกกีดกันให้เว้นจากกามโดยสิ้นเชิงไปเสียแล้ว ซึ่งเป็นการเหลือวิสัยที่ใครจะทำได้ หรือเห็นเป็นเรื่องทารุณโหดร้ายต่อปุถุชนคนธรรมดามากเกินไป

สิ่งที่ควรพิจารณาสืบต่อไปอีกข้อหนึ่ง ก็คือว่าการที่ละกามราคะเสียได้หรือเป็นผู้อยู่เหนืออำนาจของสิ่งที่น่ารักน่าใคร่นั้น จะเป็นบุคคลที่อยู่ในระดับสูงหรือประเสริฐได้อย่างไรและเพียงไหน คนธรรมดาสามัญหรือปุถุชนทั่ว ๆ ไปอาจจะเห็นไปในทางตรงกันข้าม คือเห็นไปว่าไม่ประเสริฐอะไร และความประเสริฐนั้นควรจะเป็นความเพียบพร้อมไปด้วยกามต่างหาก ถ้าหากว่ายังมีความเห็นดังกล่าวนี้อยู่แล้ว ก็ย่อมไม่มีทางที่จะเข้าใจพุทธศาสนาได้ว่าเป็นสิ่งที่ควรศึกษา หรืออาจจะเป็นที่พึ่งแก่มนุษย์ได้อย่างไร ต่อเมื่อเขาผู้นั้นบริโภคกามพร้อม ๆ กันกับการที่ถูกกามนั้นขบกัดอยู่จนกระทั่งมองเห็นโทษของกามนั้นได้เนือง ๆ เขาย่อมจะรู้สึกขึ้นมาได้ด้วยตนเองว่ากามนั้นเหมือนกับสิ่งที่เป็นพิษ ประกอบไปด้วยทุกข์และโทษดังที่กล่าวไว้จริง ๆ หากแต่ว่ามันเป็นไปอย่างซ่อนเร้นปิดบัง ยากที่จะเข้าใจได้เท่านั้น โดยที่แท้แล้วมันเป็นสิ่งที่แผดเผาอยู่ตลอดเวลา แต่แผดเผาอยู่ในลักษณะอาการของความเบียกชุ่ม จึงยากที่ใคร ๆ จะรู้สึกได้ว่าเป็นการแผด

เผา เมื่อเป็นดังนี้เขาก็จะเริ่มสนใจในธรรมะของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นไปเพื่อการขจัดเสียซึ่งอำนาจของกาม ให้เป็นผู้อยู่เหนือกาม แล้วบริโภคกามนั้นอยู่โดยความหมายที่ไม่เป็นกาม และไม่ก่อให้เกิดทุกข์หรือโทษแต่ประการใดเลย ใครก็ตามถ้าพิจารณาดูจริง ๆ แล้ว ย่อมจะเห็นได้ด้วยตนเองว่าสิ่งที่เรียกว่ากามนั้นเป็นเหมือนกับเหยื่อหรือสินจ้าง ที่ธรรมชาติใช้ล่อหรือจ้างสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ให้ทนรับความทุกข์ทรมานอันเนื่องมาจากการสืบพันธุ์ การสืบพันธุ์นั้นเป็นความมุ่งหมายของธรรมชาติ เป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติที่ควบคุมบรรดาสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายไม่ว่าสัตว์หรือพืช เพราะฉะนั้น ธรรมชาติชนิดที่เหลืออยู่มาได้จนทุกวันนี้ ก็ย่อมเหลือมาได้เพราะมีการสืบพันธุ์ มันจึงเหลืออยู่ได้และกลายเป็นของธรรมดาสำหรับธรรมชาติไป จนเกิดเป็นความรู้สึกที่เกิดได้เองหรือสัญชาตญาณขึ้นมาชนิดหนึ่งในบรรดาสัญชาตญาณทั้งหลาย การสืบพันธุ์เป็นงานหนักหรืองานเจ็บปวดทนทุกข์ทรมาน จักต้องมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาปิดบังหรือเป็นเครื่องพรางตาเอาไว้ ไม่ให้สัตว์เหล่านั้นมีความรู้สึกว่าเป็นความทนทุกข์ทรมาน หรือบางครั้งแม้จะมองเห็นการสืบพันธุ์เป็นความทุกข์ทรมานอยู่บ้าง ก็ยังมีความกล้าที่จะเอา ด้วยการยอมรับเหยื่อหรือสินจ้างอย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นเครื่องชดเชยกัน ดังนั้น จะเป็นเจตนาหรือเป็นไปโดยบังเอิญของธรรมชาติก็ตาม จำเป็นจะต้องมีความรู้สึกที่เป็นสัญชาตญาณอีกประเภทหนึ่ง คือความพอใจยินดี หลงใหลในเหยื่อหรือสินจ้างที่ธรรมชาติมีให้ สำหรับเป็นเครื่องล่อหรือจ้างให้สัตว์ทั้งหลายทนรับความทุกข์ทรมาน อันเกิดจากการสืบพันธุ์ได้ด้วยความสมัครใจหรือด้วยหน้าชื่นตาบาน กระหายหรือกระหยิ่มที่จะรับค่าจ้างอันนั้นอยู่ด้วยกันทุกถ้วนหน้า และเหยื่อหรือสินจ้างอันนี้ก็คือสิ่งที่เรียกว่า "กาม" นั่นเอง ที่สามารถล่อคนหรือจ้างให้ยอมรับทุกข์ทรมานดัง

กล่าวแล้ว การสืบพันธุ์จึงมีอยู่ได้ในธรรมชาติ เพราะสัตว์ยอมเป็นลูกจ้างของธรรมชาติดังที่เห็น ๆ กันอยู่ทั่วไป ฉะนั้น ลองพิจารณาดูเถิดว่าการตกเป็นลูกจ้างชนิดนี้ กับการไม่ตกเป็นลูกจ้างชนิดนี้ อันไหนจะประเสริฐกว่ากัน และบุคคลชนิดไหนควรจะได้นามว่าเป็นอริยผู้ประเสริฐอย่างแท้จริง และหลักแห่งความเป็นพระอริยเจ้าในพระพุทธศาสนานั้น เป็นสิ่งที่โง่เง่างมงายหรือหาไม่

สำหรับปฏิฆะนั้น หมายถึงความขัดใจ และมีมูลมาจากกามอีกนั่นเอง ความขัดใจทุกชนิดเกิดขึ้นเพราะการไม่ได้สมตามประสงค์ ไม่เป็นไปตามที่ประสงค์ ไม่คงอยู่ให้ตามประสงค์ ดังนี้เป็นต้น แล้วอะไรเล่าที่เป็นสิ่งที่ประสงค์สำหรับปุถุชนคนธรรมดาสามัญ ? มันก็ไม่มีอะไรมากไปกว่าสิ่งที่เราเรียกว่า "กาม" ทั้งในทางรูปธรรมและนามธรรมอีกนั่นเอง ถ้าละกามราคะเสียได้ ก็ย่อมเป็นการตัดต้นตอของปฏิฆะอยู่โดยตรง อย่ามีเรื่องกามเข้ามาเกี่ยวข้องแล้ว ปฏิฆะไม่มีทางที่จะเกิดขึ้นได้ มองดูให้ลึกซึ้งแล้ว สำหรับคนธรรมดาสามัญนั้น อะไร ๆ ก็รวมอยู่ที่กาม แม้ที่สุดแต่ความขัดใจเพราะเจ็บไข้ได้ป่วยหรือความตาย ก็ยังมีมูลมาจากกาม เพราะเขาอยากอยู่ มีชีวิตอยู่ก็เพื่อกาม ไม่อยากเจ็บไข้ก็เพื่อกาม ถ้าตัดความรู้สึกในเรื่องกามได้ ปฏิฆะในเรื่องความเจ็บไข้และความตายก็จะลดตามไปด้วยกัน ดังนั้นเราไม่ควรจะมองสิ่งที่เรียกว่าปฏิฆะกันแต่ในชั้นผิวหน้า จะต้องมองให้ลึกลงไปถึงกาม ซึ่งเป็นต้นตอของมันด้วยเสมอไป แล้วปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับปฏิฆะก็จะสิ้นสุดลงไป พร้อมกันกับความสิ้นสุดแห่งปัญหาต่าง ๆ ของกามราคะนั่นเอง พระอนาคามี มีความประเสริฐมากน้อยเพียงไรเป็นสิ่งที่อาจจะรู้ได้จากคุณค่าแห่งความดับไปของ "อัตตา" ที่อยู่ในรูปของกามราคะ และปฏิฆะ ดังกล่าวนี้.

ดังนี้ นับว่าเรามาถึงวาระสุดท้ายของความดับไปแห่ง "อัตตา" และเพื่อความเข้าใจยิ่งขึ้น เราควรจะมองย้อนหลังไปดูถึงความดับไปแห่ง "อัตตา" ตั้งต้นที่พระโสดาบันขึ้นมาถึงพระอรหันต์ในคราวเดียวกัน เหมือนกับมองดูทีเดียวตลอดสายกันอีกสักครั้งหนึ่ง จนจับหลักใหญ่ได้ว่า พระโสดาบันได้ละสักกายทิฏฐิวิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาส นั้นล้วนแต่เป็นการละ "ตัวตน" ที่อยู่ในรูปของโมหะทั้งนั้น และพระสกิทาคามีก็เป็นเช่นเดียวกัน สำหรับพระอนาคามีที่ละกามราคะและปฏิฆะนั้น ก็คือเป็นการละ "ตัวตน—ของตน" ในส่วนที่เป็นราคะและโทสะ และส่วนราคะนั้นก็หมายเพียงกามราคะ ฉะนั้นจึงยังเหลือรูปราคะและอรูปราคะไว้ ครั้นมาถึงพระอรหันต์ ก็จะต้องละรูปราคะและอรูปราคะ ซึ่งเป็น "ตัวตน" อันอยู่ในรูปของราคะ และจะต้องละมานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ซึ่งเป็น "ตัวตน" ที่อยู่ในรูปของโมหะด้วยกันทั้งนั้น และสำหรับอวิชชานั้น ยังแถมอยู่ในฐานะที่เป็นต้นตอ หรือแม่บท หรือประธานของบรรดากิเลสทั้งหลายทุก ๆ อย่างด้วย ถ้าเราจะมองดูอย่างสรุปสั้น ๆ อีกครั้งหนึ่งก็จะพบว่า พระโสดาบันและพระสกิทาคามี เริ่มละกิเลสประเภทโมหะ พระอนาคามีละกิเลสประเภทราคะโดยบางประเภทและกิเลสประเภทโทสะ ส่วนพระอรหันต์นั้นละกิเลสประเภทราคะที่เหลืออยู่และประเภทโมหะที่เหลืออยู่โดยสิ้นเชิง ซึ่งนับว่าเป็นความแตกต่างกันอยู่อย่างมากทีเดียว แต่ความแตกต่างนั้นไม่เป็นสิ่งสำคัญอะไร สำคัญอยู่ตรงที่เราจะต้องจับหลักให้ได้ว่า เมื่อมองดูให้ตลอดแนวแห่งการละกิเลสของพระอริยเจ้าทั้ง ๔ ประเภทอย่างติดต่อกันแล้ว เราจะพบว่ากิเลสประเภทโมหะจะต้องถูกละก่อน แล้วจึงจะมาถึงกิเลสประเภทราคะโทสะ แล้วจึงจะมาถึงกิเลสประเภทราคะและโมหะที่เหลือ ซึ่งนับว่าเป็นหลักที่สำคัญอย่างยิ่ง คือเป็นการเริ่มต้นด้วยปัญญา

หรือสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นแสงสว่างประเภทนำหน้าในบรรดาธรรมะที่เป็นแสงสว่างทั้งหลาย ดังที่เราจะสังเกตเห็นได้ในเรื่องของอริยมรรคมีองค์แปดที่มีสัมมาทิฏฐิเป็นองค์แรกที่สุด ซึ่งเป็นเรื่องของปัญญานำหน้ามาก่อนแล้วศีลหรือสมาธิจึงตามมาทีหลัง นั้นนับว่าเป็นการกระทำที่ฉลาด ไม่เป็นการกระทำอย่างโง่เขลา ชนิดหักด้ามพร้าด้วยหัวเข่า พอเริ่มลงมือก็เริ่มใช้กำลังทีเดียว หาได้ใช้ปัญญาอย่างสุขุมรอบคอบก่อนไม่ ฉะนั้น ลักษณะที่จะทำอะไร ๆ จะต้องใช้ปัญญานำหน้านี้ จะต้องถือว่าเป็นลักษณะเฉพาะของพุทธบริษัท การที่คนเราจะดำเนินกิจการอะไรให้เป็นรูปเป็นรอยนั้น จะต้องลงมือด้วยปัญญาประเภทที่ทำให้รู้จักทิศทางอย่างกว้าง ๆ เสียก่อน ให้รู้แนวทางที่ตนจะต้องเดินนั้นอย่างถูกต้องหรือประจักษ์ชัดเสียก่อนที่จะลงมือเดินไป สิ่งที่กระทำนั้นจึงจะดำเนินไปโดยสะดวกและประสบความสำเร็จได้ในที่สุด ข้อนี้ทำให้เรามองเห็นได้ต่อไปว่าเป็นการเหมาะสมกันแล้ว ที่พุทธศาสนานี้ได้ชื่อว่าเป็นศาสนาแห่งปัญญา หรือสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ารุ่งเรืองอยู่ได้ด้วยปัญญา เป็นศาสนาที่ประกอบด้วยเหตุผลตั้งแต่ต้นจนปลาย

สังโยชน์อีก ๕ ชื่อ ซึ่งผู้ที่จะเป็นพระอรหันต์ จะต้องละต่อจากความเป็นพระอนาคามีนั้น ได้แก่ รูปราคะ และอรูปราคะ ราคะ ๒ อย่างนี้ไม่ได้เกี่ยวกับกาม เป็นเพียงความยินดีพอใจในรสของความรู้สึก อันเป็นความสงบสุขที่เกิดมาจากการเพ่งรูปและการเพ่งสิ่งที่ไม่มีรูป เป็นที่ยินดีอย่างยิ่งสำหรับบุคคลที่มีจิตใจสะอาดจากกามหรืออยู่เหนือกามดังนั้นย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ว่า สุขเวทนาอันประณีต ก็ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือขั้นประณีต ดังนั้นจึงเป็นสิ่งละได้ยากยิ่งขึ้นไปอีก ดังคำกล่าวที่กล่าวไว้ในรูปของปุคคลา-

ธิษฐานว่า อายุของสัตว์ในพรหมโลกนั้นมิใช่ยืนยาวเพียงหมื่นปี แสนปี แต่ว่าจะเป็นล้าน ๆ ปี หรือเป็นกัปป์ ๆ ทีเดียว ในเมื่อเราเทียบกันกับอายุของมนุษย์ธรรมดา ข้อนี้ย่อมหมายความว่าความพอใจในรูปภพและอรูปภพหรือความที่ได้เป็นพรหมนั้นมีกำลังเหนียวแน่นและลึกซึ้งมาก ยากที่จะถอนออกได้ง่าย ๆ เมื่อเทียบส่วนกันกับความน่าพอใจในกามภพทั่ว ๆ ไปเช่นความเป็นมนุษย์เป็นต้น นี้ย่อมผิดกันเป็นหมื่นเท่าแสนเท่าล้านเท่านั่นเองฉะนั้น จึงไม่อยู่ในวิสัยที่พระอริยเจ้าขั้นต้น ๆ จะละได้ ถ้ากล่าวให้สั้นที่สุดก็กล่าวว่า สุขเวทนาที่เกิดมาจากความสงบของจิต เพราะอำนาจของสมาธินั้น มีรสชาติเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือยิ่งไปกว่าสุขเวทนาที่เกิดมาจากกามอย่างที่จะเปรียบกันไม่ได้ทีเดียว แต่ว่าจะเป็นไปได้ก็เฉพาะผู้ที่มีใจสูงจนถึงกับสามารถเข้าถึงสุขเวทนาอันเกิดจากฌาน หรือสมาธิได้จริง ๆ เท่านั้น ส่วนคนธรรมดาผู้ตกอยู่ในวิสัยแห่งกามนั้น จะไม่ประสีประสาต่อสุขเวทนาชนิดนี้เอาเสียทีเดียว การที่เรียกการพอใจในสุขเวทนาชนิดนี้ว่ารูปราคะหรืออรูปราคะนั้น ก็มีความหมายอย่างเดียวกันกับกรณีของกามราคะ กล่าวคือมีความย้อมติดแก่ใจอย่างที่จะล้างออกได้โดยยาก หรือที่เราเรียกกันว่าความกำหนัดพอใจนั่นเอง และเป็นการย้อมจิตที่เหนียวแน่นลึกซึ้งยิ่งไปกว่ากามราคะ ฉะนั้น จึงกิเลสชั้นละเอียดประณีต หรือชั้นที่ผู้มีคุณธรรมสูงจริง ๆ จะพึงละเท่านั้น นี้คือกิเลสประเภทราคะที่พระอรหันต์ละได้

ทีนี้ ก็มาถึงสังโยชน์ที่มีชื่อว่ามานะ สังโยชน์ชื่อนี้เป็นความหมายของความรู้สึกยึดถือว่า "ตัวตน" อย่างเต็มที่ คือแทนที่จะโง่เง่าหลงใหลโดยประการอื่น หรือไปรักโกรธเป็นต้น ก็มาหลงใหลอยู่ในภาวะของตัวเอง ตามที่ตัวสำคัญว่าตัวเป็นอย่างไร โดยไปเปรียบเทียบกับผู้อื่นว่าตัวดีกว่าเขา เสมอกันกับเขา และตัวเลวกว่าเขา แล้วก็มีความดิ้นรนไปต่าง ๆ

แล้วแต่ว่าตนจะมีความรู้สึกอย่างไร เมื่อมีความรู้สึกที่เป็นไปในทำนองเปรียบเทียบเช่นนี้แล้ว อย่างน้อยที่สุดก็เกิดความลิงโลดหลงระเริงทางหนึ่ง และเกิดความเศร้าหรือหดหู่อีกทางหนึ่ง ไม่มากไม่น้อย ไม่อย่างหยาบก็อย่างละเอียด การที่พระโสดาบันจนกระทั่งถึงพระอนาคามี ละสังโยชน์ข้อนี้ยังไม่ได้ ย่อมหมายความว่าพระอริยเจ้าเหล่านั้น ยังมีความรู้สึกที่เป็นตัวตนเหลืออยู่ จนเพียงพอที่จะรู้สึกว่าตนเป็นอะไร ทั้งๆ ที่ละกามและความโกรธได้แล้ว เหมือนอย่างที่กล่าวไว้ในรูปของปุคคลาธิษฐานว่าพวกพรหมไม่เกี่ยวข้องกับกามและโกรธไม่เป็น แต่มัวเมาหรือทะนงในภาวะของตัวว่าเป็นผู้บริสุทธิ์จากกามและความโกรธ ทำนองจะอวดผู้อื่นว่าเป็นสัตว์ที่สูงกว่าสัตว์ทั้งปวง บริสุทธิ์กว่าสัตว์ทั้งปวง มีความสงบสุขกว่าสัตว์ทั้งปวง แล้วก็ชอบมาท้าทายลองภูมิพระพุทธเจ้า ด้วยการตั้งคำถามอย่างนั้นอย่างนี้ ในทำนองที่เป็นการแข่งดีหาใช่ทูลถามเพราะความไม่รู้จริงๆ อย่างสามัญชนทั่วๆ ไปไม่ นี่แหละคือตัวอย่างของสิ่งที่เรียกว่ามานะที่มีอยู่ในขั้นที่แม้แต่พระโสดาบัน และพระอนาคามีก็ละมันไม่ได้โดยเด็ดขาด คือแม้ว่ากิเลสชื่อนี้จะไม่ปรากฏออกมานอกหน้า แต่ก็อดที่จะมีความรู้สึกอยู่ภายในใจตัวเองไม่ได้ ไม่ใช่ท่านเป็นคนขี้โอ่ แต่ท่านก็อดนึกไม่ได้ว่าตัวมีคุณธรรมสูง ทั้งนี้ก็เพราะว่าความรู้สึกที่มีตัวมีตนอย่างนั้นอย่างนี้ยังเหลืออยู่นั่นเอง ฉะนั้น การดับไปแห่งสังโยชน์ที่ชื่อว่ามานะ จึงหมายถึงความดับไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" โดยสิ้นเชิงไม่มีอะไรเหลือ

สังโยชน์ถัดไปที่เรียกว่า อุทธัจจะ นั้น อย่านำไปปนกันเข้ากับคำว่าอุทธัจจะที่เป็นชื่อของนิวรณ์ในบรรดานิวรณ์ ๕ ประการ ซึ่งเป็นข้าศึกของสมาธิ อุทธัจจะที่เป็นสังโยชน์นี้ เป็นกิเลสชื่อเดียวกัน มีความหมายก็คล้ายๆ

กัน หากแต่ว่าเป็นชั้นที่ประณีตละเอียดไปกว่า จนถึงกับมาตั้งอยู่ในฐานะเป็นข้าศึกของปัญญา ฉะนั้น อุทธัจจะในที่นี้จึงไม่ได้หมายความถึงความฟุ้งซ่านด้วยอำนาจอารมณ์รบกวน หรือกิเลสกลุ้มรุมอย่างชนิดที่เป็นนิวรณ์เลย แต่ว่าเป็นความรู้สึกอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นแล้วทำให้จิตกระเพื่อมหรือไหวไปด้วยอำนาจความทึ่งหรือความสงสัยเป็นต้น ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่มากระทบทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น แม้ว่าจะไม่ไปรักหรือไปเกลียดต่อสิ่งเหล่านั้นเลย เพราะกิเลสประเภทเหล่านั้นได้หมดไปแล้ว แต่จิตก็ยังกระเพื่อมหรือไหวตัวเพราะการกระทบอันนั้น เป็นเพียงแต่อยากจะรู้ว่ามันเป็นอะไร หรือมันจะเป็นอันตรายอะไร หรือจะใช้เป็นประโยชน์อะไรแก่ตน ดังนี้เป็นต้น แม้ที่สุดแต่ความทึ่งหรือความสงสัยเพราะอยากรู้อยากเห็น ก็นับว่าเป็นอุทธัจจะในที่นี้แล้ว ถ้าความรู้สึกว่าตัวตนยังมีอยู่ ก็ย่อมอดสงสัยหรือทึ่งในสิ่งที่ผ่านมาไม่ได้ ว่านั้นมันจะเป็นประโยชน์หรือเป็นอันตรายแก่ "ตัวตน" หรืออย่างไร รวมความก็คือว่าควรจะต้องการหรือไม่ควรจะต้องการอย่างไรนั่นเอง ต่อเมื่อหมดความรู้สึกว่า "ตัวตน" โดยแท้จริงเท่านั้น จิตจึงจะเฉยได้หรือไม่กระเพื่อมเลยต่อการผ่านมาของอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อละอุทธัจจะได้ก็ย่อมหมายความว่า มีจิตใจอยู่เหนือความหวั่นไหวต่อสิ่งทั้งปวงโดยสิ้นเชิงนั่นเอง พระอริยเจ้าขั้นต้น ๆ มีตัวตนเหลืออยู่ มากพอที่จะแสวงสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์แก่ตัวตน และเกลียดกลัวอันตรายที่จะมีมาแก่ตัว มีอยู่ก็แต่พระอริยเจ้าขั้นสุดท้ายคือพระอรหันต์เท่านั้น ที่จะละความรู้สึกเหล่านี้เสียได้โดยเด็ดขาดเพราะหมดความรู้สึกว่าตัวตนโดยเด็ดขาดนั่นเอง เมื่อความรู้สึกว่าตัวตนถูกละขาดไปแล้ว ความรู้สึกว่า "ของตน" ก็ไม่มีที่ตั้งอาศัย จึงพลอยถูกละขาดไปด้วยในตัว ฉะนั้น สิ่งที่เรียกว่าอหังการกับมมังการ จึงเป็นสิ่งที่เกิดด้วยกัน ดับด้วยกันโดยอัตโนมัติ และถูก

ละขาดไปพร้อมกันได้โดยลักษณะดังที่กล่าวนี้ โดยไม่จำเป็นจะต้องแยกออกไปวินิจฉัยเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากจากกัน เมื่อความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" ถูกละขาดแล้ว อาการแห่งอุทธัจจะจึงไม่อาจจะมีได้

ที่นี้ก็มาถึง สังโยชน์ข้อสุดท้ายคือ อวิชชา ซึ่งจะต้องละก่อนเป็นพระอรหันต์ เพราะหมายถึงกิเลสประเภทโมหะที่เหลืออยู่รั้งท้ายเขาหมดในฐานะเป็นรากเง่าหรือต้นตอของกิเลสเหล่าอื่นและของความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" เมื่อก่อนนี้มีความไม่รู้เต็มอัตรา ครั้นมาถึงขั้นพระโสดาบันความรู้เริ่มฉายแสงในลักษณะรุ่งอรุณ ดังที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสเรียกสัมมาทิฏฐิว่า "รุ่งอรุณของนิพพาน" นี้กล่าวได้ว่า อวิชชาในบางส่วนได้ลดถอยไป วิชชาเกิดขึ้นบางส่วนแต่ไม่ถึงขนาดที่จะละอวิชชาโดยประการทั้งปวงได้ สังโยชน์ ๓ ประการที่พระโสดาบันละได้นั้น ล้วนแต่เป็นกิเลสประเภทโมหะทั้งนั้น แต่ก็ยังไม่ใช่เป็นการละโมหะโดยสิ้นเชิง พระสกิทาคามีก็ละไม่มากไปกว่านั้นนัก พระอนาคามีก็ละไปในเรื่องของราคะและโทสะ ครั้นมาถึงระดับของพระอรหันต์จึงจะเป็นการกวาดล้างโมหะให้สูญสิ้นไป ซึ่งเราเรียกโมหะขั้นสุดท้ายหรือขั้นต้นตอนี้ว่า อวิชชา วิชชาที่เป็นไปถึงที่สุด หมายถึงการรู้จักทุกสิ่งทุกอย่างที่ควรจะรู้ คือรู้ทุกข์ทั้งปวง รู้มูลเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวง รู้ความดับสนิทแห่งทุกข์ทั้งปวง และรู้วิธีที่จะใช้ในการดับทุกข์ทั้งปวง ซึ่งทุกอย่างเป็นความรู้ชนิดที่ได้ผ่านไปด้วยใจของตนเอง ไม่ใช่รู้เพราะได้ยินได้ฟัง หรือรู้เพราะการคิดคำนวณตามเหตุผล หากแต่ความรู้ชนิดที่มันได้เกิดขึ้น และมันได้ผ่านไปแก่จิตใจของตนโดยประจักษ์ จึงได้เรียกว่าวิชชาอันสมบูรณ์ที่ทำลายล้างอวิชชาโดยเด็ดขาด เรียกว่ารู้สิ่งที่เป็นความจริงของพระอริยเจ้า ๔ ประการ อันเรียกว่าอริยสัจ ๔ โดยลักษณะแห่งการรู้แจ้ง

แทงตลอดด้วยความรู้สึกในจิตใจจริง ๆ หลังจากการปฏิบัติอย่างสมบูรณ์ตามความรู้ที่ได้ยินได้ฟังในระยะแรก ผู้ศึกษาควรจะสังเกตให้ดี ๆ ว่า ความรู้มีอยู่ต่างกันเป็น ๓ ชั้น ซึ่งอาจจะสรุปได้สั้น ๆ ว่า รู้ตามที่ได้ยินได้ฟังเรียกว่ารู้อย่างปริยัติ รู้อย่างเจนจัดด้วยใจจากการปฏิบัติ ครั้นต่อมาผลสำเร็จเกิดขึ้นจากการที่ละกิเลสได้สำเร็จโดยตรง ย่อมรู้จักความมีแห่งกิเลสและความสิ้นไปแห่งกิเลส จากใจตนเองล้วน ๆ โดยประจักษ์ นี้เรียกว่าความรู้ที่เกิดมาจากปฏิเวธ ซึ่งเรียกว่าความรู้แจ้งแทงตลอด วิชชาหรือการรู้อริยสัจซึ่งมุ่งหมายในกรณีนี้ หมายถึงความรู้ที่ขึ้นมาถึงขั้นปฏิเวธแล้วและเป็นไปอย่างครบถ้วนในเรื่องของความทุกข์ทั้งปวง ที่ต้องใช้คำว่า "ทั้งปวง" ก็เพราะหมายความว่า ทุกชนิดและสิ้นเชิง พระโสดาบันไม่ใช่จะไม่รู้อริยสัจทั้ง ๔ หากแต่ว่าไม่รู้อย่างชนิดที่เรียกว่าทั้งปวงหรือสิ้นเชิง จึงเป็นเพียงรู้อริยสัจในระดับที่ต่ำลงไปในขั้นของพระโสดาบัน พระสกิทาคามีและพระอนาคามีนั่นเอง ซึ่งหมายความว่าความทุกข์ทำได้ดับไปโดยประการทั้งปวงไม่ เพราะอวิชชาไม่ได้ดับไปโดยประการทั้งปวงนั่นเอง ฉะนั้นวิชชาหรือการรู้อริยสัจที่สมบูรณ์ จนถึงกับละอวิชชาได้โดยประการทั้งปวงนั้น จึงมีอยู่ในขั้นของพระอรหันต์ หรือการละสังโยชน์ในขั้นสุดท้ายของพระอรหันต์ และเราอาจจะให้ความหมายแก่คำว่า อวิชชา ในที่นี้ได้ว่าความไม่รู้ต่ออริยสัจทั้งปวงนั่นเอง และเป็นสิ่งที่จะต้องถูกละไปในขั้นนี้

เกี่ยวกับความรู้อริยสัจนี้ อยากจะแนะนำให้รู้จักสังเกตไว้เป็นพิเศษอีกส่วนหนึ่งว่า ถ้าเราจะนำไปใช้เป็นเรื่องสากลเกี่ยวกับบุคคลหรือความรู้ทุกประเภททุกแขนงแล้ว เราจะต้องวางหลักลงไปว่า ได้แก่ความรู้ที่รู้ว่าสิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้จากอะไร สิ่งนี้เพื่ออะไรและสิ่งนี้โดยวิธีใด ข้อนี้หมายความว่า ถ้าเรารู้จักสิ่งใดในลักษณะ ๔ ประการนี้แล้ว เรียกว่าเรารู้จักสิ่ง

นั้นโดยวิธีของอริยสัจ หรือกล่าวกลับกันอีกทางหนึ่งก็ว่าเรารู้อริยสัจของสิ่งๆ นั้น เช่นในกรณีของความทุกข์นี้ เรารู้ว่าความทุกข์นั้นคืออะไร ? ก็คือ อาการที่ไม่พึงปรารถนาทุกอย่าง ความทุกข์นั้นเกิดจากอะไร ? ก็คือจากตัณหาและอุปาทานว่า "ตัวเรา—ของเรา" ความทุกข์นั้นมีขึ้นเพื่ออะไร ? ก็ว่า เพื่อจะดับมันเสียให้สนิทเป็นนิพพาน โดยวิธีใด ? ก็ว่า โดยวิธีการปฏิบัติให้ถูกต้องต่อมันโดยประการทั้งปวง นี่เราจะเห็นได้ชัดว่าความรู้ที่สมบูรณ์นั้น หมายถึงรู้ผลและวิธีปฏิบัติ ซึ่งจะให้ได้มาซึ่งผลที่พึงปรารถนาอย่างแท้จริงด้วย ไม่ใช่เป็นเพียงแต่รู้ว่ามันเป็นอย่างไร หรืออะไรเฉยๆ นี้เรียกว่าวิธีรู้ที่สำเร็จประโยชน์ของพุทธบริษัท หรือหลักเกณฑ์ที่พุทธบริษัทจะใช้เป็นเครื่องมือสำหรับรู้สิ่งทั้งปวง

จากการที่พระอรหันต์ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ประการดังที่กล่าวมาแล้ว เราจะเห็นได้ว่า การละอวิชชาเสียนั่นแหละ เป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะเป็นการละต้นตอแห่ง "ตัวตน—ของตน" และเราจะเห็นได้สืบไปว่า มีลักษณะที่พึงสังเกตเป็นส่วนสำคัญอยู่ ๓ ประการ คือเป็นผู้รู้เป็นผู้ละกิเลสได้ และเป็นผู้มีความสงบสุขที่สุด เป็นผู้รู้ก็คือรู้อริยสัจ เป็นผู้ละกิเลสได้ ก็คือ ละราคะ โทสะ โมหะได้โดยสิ้นเชิง ซึ่งหมายถึงการละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ เพราะเป็นชื่อที่ใช้แทนกันได้และหมายถึงการดับไปแห่ง "ตัวตน" โดยสิ้นเชิง ที่ว่าเป็นผู้มีความสงบสุขนั้น ก็คือผลแห่งการละกิเลสหรือความยึดถือว่าตัวตนเสียได้ นับว่าเป็นผู้ถึงความเต็มเปี่ยมหรือสมบูรณ์ถึงที่สุดที่มนุษย์พึงปรารถนา หรือจะเรียกได้ว่า เป็นมนุษย์ที่เต็มเปี่ยมด้วยความเป็นมนุษย์อย่างแท้จริง คือมีใจสูงอยู่เหนือกิเลส เหนือทุกข์ หรือจะเรียกว่าเหนือภพ เหนือชาติ เหนืออะไรทุกๆ อย่าง อันเป็นความหมายของคำว่า อรหันต์

ซึ่งแปลว่า ผู้ไกล จากสิ่งที่เป็นข้าศึกอย่างเด็ดขาด ในลักษณะที่อยู่เหนือสิ่งเหล่านั้นโดยประการทั้งปวง

สำหรับคำว่า อรหันต์นั้น เป็นคำที่มีใช้อยู่ก่อนพุทธกาล ใช้เรียกบุคคลที่ลุถึงขั้นสูงสุดแห่งการปฏิบัติตามลัทธินั้น ๆ เพราะฉะนั้นใคร ๆ ก็เรียกศาสดาหรือผู้ปฏิบัติถึงที่สุดตามลัทธิของตนว่า เป็นพระอรหันต์ด้วยกันทั้งนั้น กระทั่งถึงยุคพุทธกาล ก็ได้ใช้คำว่าอรหันต์ทุก ๆ ลัทธิว่าเป็นพระอรหันต์ด้วยกันทั้งนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่เป็นพระราชาครองนครจะยอมรับว่าหัวหน้าทุกลัทธิเป็นพระอรหันต์ จะเพื่อประโยชน์ทางการเมืองหรือเพื่ออะไรก็ตาม แต่โดยทางปฏิบัติแล้ว พระราชาย่อมปฏิบัติต่อพระอรหันต์เหล่านั้นอย่างเสมอกันทีเดียว พวกบำเพ็ญทุกกรกิริยาถึงขนาดสูงสุดก็ได้นามว่าพระอรหันต์ พวกที่เปลือยกายซึ่งมีความหมายว่า ไม่มีความยึดถือหรือไม่มีทรัพย์สมบัติอะไรเลย ก็ได้นามว่าพระอรหันต์ พวกที่มีวัตรปฏิบัติแปลก ๆ อย่างเข้าใจไม่ได้ ก็ได้นามว่าพระอรหันต์ ยิ่งในหมู่ชนที่ไม่มีการศึกษาเพียงพอแล้ว ยิ่งมีพระอรหันต์มากชนิดและแปลกออกไปอย่างที่ไม่น่าจะเป็นไปได้ อย่างเช่นในเมืองไทยเรา ก็ยังชอบยกย่องคนขลัง ๆ หรือนักหลอกลวงว่าเป็นอาจารย์ในทางนั้นทางนี้ แม้คนที่ไม่มีการศึกษาขนาดบ้า ๆ บอ ๆ ก็ถูกเรียกว่าเป็นอาจารย์ ฉะนั้น คำว่าอรหันต์เป็นคำที่ได้ใช้กันมาแต่โบราณกาลก่อนพุทธกาล มีความหมายแต่เพียงว่าเป็นผู้ปฏิบัติประสบความสำเร็จขั้นสูงสุดเท่านั้นเอง สำหรับพุทธศาสนานั้นไม่ถือเอากิริยาอาการภายนอกเหล่านั้นเป็นเกณฑ์ แต่ถือเอาความที่กิเลสหรืออาสวะหรือสังโยชน์ได้สิ้นไป ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดโดยการเป็นตัวตนหรือของตน โดยประการทั้งปวงนั่นแหละ ว่าถึงความเป็นพระอรหันต์

คุณสมบัติบางอย่างของพระอรหันต์ ยังใช้เป็นคำแทนชื่อเรียกพระอรหันต์ เช่น คำว่า ผู้จบพรหมจรรย์ ผู้ข้ามน้ำได้ ผู้เดินทางไกลถึงที่สุด ผู้ขึ้นบกได้แล้ว ผู้นั่งลงได้ ผู้ไม่แล่นไปในวัฏฏสงสาร ผู้ไม่เลี้ยงคนอื่น ผู้มีหาบหนักอันปลงลงได้แล้ว ดังนี้เป็นต้น ถ้าผู้ศึกษาพยายามจับความหมายของคำเหล่านี้ให้ได้มากยิ่งขึ้นเพียงใด ก็จะเข้าใจพระอรหันต์มากขึ้นเพียงนั้น เช่น คำว่า "ผู้นั่งลงได้" หมายความว่าผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์ย่อมมีกิเลสเป็นเครื่องกระตุ้นอยู่เสมอไป นั่งลงไม่ได้ ทั้งที่แม้จะนอนหลับอยู่ก็ยังไม่เรียกว่าผู้นั่งลงได้ตามความหมายของพระอรหันต์ เพราะเขามีกิเลสเป็นเครื่องตึงเครื่องจูงไม่ยอมให้นั่งลงได้ แม้แต่จะหลับหรืออยู่นิ่งๆ โดยอิริยาบถอื่น แต่ใจของเขาไม่นั่ง ที่เรียกพระอรหันต์เป็น "ผู้หยุด" เช่น กรณีในเรื่องพระองคุลิมาล ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน หรือเช่นคำที่ใช้เรียกพระอรหันต์อีกคำหนึ่งว่า "ผู้มีขนอันตกลงราบสนิท" คือไม่เกิดความขนลุกขนชันเพราะความกลัว นี่ย่อมหมายความว่ากิเลสที่เป็นเหตุให้กลัวนั้นไม่มีเหลืออยู่แก่พระอรหันต์อีกต่อไป บางทีก็เรียกตรงๆ ว่า ผู้ไม่สะดุ้ง ผู้ไม่หวาดเสียว ผู้ไม่วิ่งหนี และมีคำอีกหมวดหนึ่งที่ถือว่าเป็นคุณสมบัติที่ประเสริฐอย่างยิ่งคือคำว่า ผู้ไม่มีกังวล ผู้ไม่มีอาลัย ผู้ไม่มีที่หวัง ซึ่งหมายถึงความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เหลืออยู่แม้แต่นิดเดียว แต่อย่างไรก็ตาม ถ้าจะสังเกตดูให้ดีแล้ว จะเห็นได้ว่าคุณสมบัติทุกๆ อย่างดังที่กล่าวมานั้น หรือรวมทั้งที่ไม่ได้นำมากล่าวอีกมากมายอีกด้วย ย่อมรวมลงได้ในความหมายของคำๆ เดียว คือในความดับไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" หรือที่เรียกเป็นบาลีว่า "พ้นแล้วจากอุปาทานทั้งหลาย" หรือ "ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน" นั่นเอง ยิ่งพิจารณาก็จะเห็นชัดยิ่งขึ้นทุกทีว่า ลักษณะแห่งความเป็นพระอรหันต์นั้น ย่อมเป็นลักษณะแห่งความดับของ "อัตตา" อยู่

อย่างที่เรียกว่าทุกกะเบียดนั้ว กล่าวอย่างสั้นที่สุดก็คือ ความรู้สึกว่าตัวตน หรือของตน ดับไปเสียอย่างเดียวเท่านั้น ทุกอย่างจะดับไปหมด จนถึงกับเกิดความหมายขึ้นมาใหม่ว่า เป็นความว่างไม่มีอะไรเลย คือไม่อาจจะมีสิ่งใด ๆ ที่เป็นตัวตนหรือของตนได้แม้แต่สิ่งเดียว ทั้งนี้เพราะว่ากิเลสที่เป็นเหตุให้ยึดถือเช่นนั้นมันได้สูญสิ้นไปเสียแล้ว ไม่มีอะไรมาเป็นเครื่องมือสำหรับยึดถืออีกต่อไป เมื่อไม่มีการยึดถือแล้ว แม้มีก็เหมือนกับไม่มี ฉะนั้นจึงเรียกว่าว่าง ตามความหมายของหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งหมายความว่า "ตัวตน" ว่างแล้ว ก็ว่างทั้งจากทุกข์ ว่างจากกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ และว่างจากสิ่งที่จะยึดถือเอามาเป็นตัวตนให้เกิดทุกข์ เป็นความว่างกล่าวคือนิพพาน อันเป็นที่สิ้นสุดลงแห่งความทุกข์ เป็นความว่างที่ไม่มีวี่แววของ "ตัวตน" หรือ "ของตน" อย่างสิ้นเชิง

สรุปความ ปุถุชนย่อนมี "ตัวตน" เต็มที่หรือเกินประมาณในรูปที่ต่างกัน คือบ้างเลวบ้างแล้วแต่กรณี พระโสดาบันเริ่มมี "ตัวตน" ในทางโมหะเบาบางลง พระสกิทาคามีทำอย่างนั้นเพิ่มได้มากขึ้นอีกบางส่วน พระอนาคามี นอกจากจะเป็นเช่นเดียวกันแล้ว ยังมี "ตัวตน" ในทางราคะและโทสะสูญสิ้นไป ส่วนพระอรหันต์นั้น ย่อมดับ "ตัวตน" ประเภทโมหะที่เหลืออยู่โดยสิ้นเชิง เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งการดับ "ตัวตน" ได้ อย่างไม่มีอะไรที่จะยิ่งไปกว่านั้น

การละอวิชชาเสียได้ ทำให้รู้ความเป็นจริงว่า โดยแท้จริงแล้วไม่มีอะไรเป็นตัวตน มีแต่ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ๆ ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายรูปธรรมหรือฝ่ายนามธรรม หรือว่ารวมกันทั้งสองฝ่ายก็ตาม เมื่อรู้แจ้งดังนี้ ความยึดถือในสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เคยยึดถือว่าเป็น "ตัวตน–ของตน" ก็ไม่อาจ

จะเกิดขึ้นได้ แม้ในขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น เป็นต้น นี้คือความดับไปแห่ง "อัตตา" อันเป็นความยึดติดในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเกิดมาจากความอยากในอารมณ์นั้น ๆ เมื่อความรู้สึกว่า "ตัวตน" ไม่อาจเกิดขึ้นได้แล้ว ก็ถือว่าเป็นภาวะที่ว่างจาก "ตัวตน" เรียกว่าภาวะแห่งสุญญตาตามหลักแห่งพุทธศาสนา ความว่างจากความยึดมั่นด้วยอุปาทานว่า "ตัวเรา—ของเรา" เท่านั้น ที่เป็นความว่างตามความหมายแห่งคำว่านิพพาน ซึ่งถือว่าเป็นความว่างอย่างยิ่ง เพราะเป็นความดับไปแห่ง "ตัวเรา—ของเรา" โดยสิ้นเชิง สมตามที่คำว่า นิพพาน แปลว่า ดับไม่เหลือ ซึ่งหมายถึงความดับไม่เหลือทั้งของกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ และความดับไม่เหลือของความทุกข์ที่เป็นผลจากกิเลส ซึ่งในการบรรยายตลอดมาในที่นี้ ใช้รวมเรียกเข้าเป็นคำ ๆ เดียวว่า "'อัตตา" ฉะนั้น ควรจะสรุปความให้สั้นที่สุดได้ที่หนึ่งว่า ความดับไปแห่ง "อัตตา" นั่นแหละ คือความว่างตามความหมายแห่งคำว่า นิพพาน

พึงกำหนดให้แม่นยำว่า ความดับไปแห่ง "ตัวตน" นี้ ก็เป็นอริยสัจที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ กล่าวคือความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้น ต้องเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาแก่คนทั้งปวงและในกรณีทั้งปวง ฉะนั้น เมื่อสุญญตาเป็นสิ่ง ๆ เดียวกันกับความดับไม่เหลือแห่ง "ตัวตน" ดังนี้แล้ว สุญญตาก็ต้องเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาแก่คนทั่วไปและทุกกรณีด้วย ปัญหาเหลืออยู่แต่ทางพฤตินัย แต่คนทั้งหลายทั้งปวงไม่เข้าใจสิ่งนี้หรือเข้าใจผิดต่อสิ่ง ๆ นี้ จนกระทั่งเกิดความเกลียดและความกลัวต่อสุญญตา ทั้ง ๆ ที่เป็นผู้นับถือพุทธศาสนา หรือทั้ง ๆ ที่เป็นบรรพชิตซึ่งหมายถึงบริษัทในอันดับสูงของพุทธศาสนา

คนทั่วไปพอได้ยินคำว่า "ว่างจากตัวตน" หรือ "การลุถึงความว่างจากตัวตน" ก็มีความรู้สึกเหมือนกับว่าจะพลัดตกลิ่วๆ ลงไปในที่ที่ไร้ที่เกาะ ที่จับ ที่ยึด และไม่มีที่สิ้นสุด ทั้งนี้เพราะเข้าใจไปว่ามันว่างอยู่ที่สิ่งทุกสิ่ง นอกจากตนของตนอย่างเดียวที่ยังเป็นดุ้นเป็นก้อนอยู่ หาได้เข้าใจว่า สิ่งที่เรียกว่าตัวตนนั่นแหละว่างไป และก็ไม่มีอะไรที่จะพลัดตกลิ่วๆ ไปทางไหนแต่ประการใดไม่ ข้อนี้ย่อมแสดงว่าเขาไม่เข้าถึงความว่าง ไม่เข้าใจความว่าง ได้แต่คาดคะเนเอาเองตามความรู้สึกของตนเอง จึงได้เข้าใจไปอย่างนั้น ถ้าเขาได้เข้าถึงความว่างจริงตามลักษณะดังที่กล่าวมาแล้ว ก็จะเกิดความเห็นอย่างแจ่มแจ้งว่า "ตัวตน" ได้กลายเป็นของว่างไปพร้อมกันกับ "ของตน" เมื่อสิ่งที่จะยึดถือว่าเป็น "ตัวเรา—ของเรา" ได้ว่างไปในคราวเดียวกันกับสิ่งทั้งหลายทั้งปวงดังนี้แล้ว จะมีอะไรเล่าที่จะเป็นสิ่งพลัดตกลิ่วๆ ลงไปในความว่าง ? เพราะมากลายเป็นของว่างไปด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น ดังนั้นภาวะแห่งสุญญตา จึงไม่ใช่ภาวะที่น่ากลัวดังความเข้าใจของบุคคลผู้ประกอบอยู่ด้วยอวิชชาและอุปาทาน แต่จะกลายเป็นภาวะที่ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความกลัว หรือความรัก ความโกรธ ความเกลียด เป็นต้น นั่นแหละคือข้อที่คนเหล่านั้นจะไม่ถูกรบกวนด้วยความกลัว ความรัก ความโกรธ ความเกลียด ความวิตกกังวล และอะไรอื่นอีกทุกๆ อย่าง ซึ่งสรุปได้ว่า เขาจะไม่ถูกรบกวนด้วยสิ่งใดๆ เลย และไม่ว่าในกรณีใดทั้งสิ้น **ความไม่ถูกรบกวนแต่ประการใดเลยนั่นแหละ คือความดับไม่เหลือแห่งทุกข์** ซึ่งสมมติเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า เป็น **ความสุขที่สุด (นิพฺพานำ ปรมำ สุขำ**—นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง) ดังนั้น เมื่อนิพพานเป็นสิ่งๆ เดียวกันกับสุญญตาแล้ว ภาวะแห่งสุญญตาก็เป็นสุขอย่างยิ่งเช่นเดียว

กัน เพราะหลักก็มีอยู่อย่างตายตัวว่า **ว่างอย่างยิ่งนั่นแหละคือนิพพาน** หรือ **นิพฺพานำ ปรมำ สุญฺญำ** ดังนั้น ฉะนั้น คนที่พูดว่าตัวต้องการนิพพาน แต่กลับกลัวความว่างอย่างยิ่งนั้น จึงเป็นเพียงคนที่อยู่ในความละเมอเพ้อฝันต่อนิพพานหรือความว่าง ไม่มีความเข้าใจในสิ่งเหล่านี้แม้แต่ประการใดเลย ที่พูดถึงเรื่องนี้กันอยู่บ้าง ก็เป็นเพียงธรรมเนียมของคนที่นอนคุยกันตามศาลาวัด เพื่ออวดคนอื่นว่าตนมีความรู้ในสิ่งสูงสุดของพุทธศาสนาเท่านั้น แต่หากพูดถึงความว่างขึ้นมาทีไร ก็เกิดความหวาดเสียวขึ้นในใจทุกที เพราะที่แท้จริงนั้น ใจของเขาไม่อยากจะว่างไปจากสิ่งที่เขารักเขาพอใจนั่นเอง นี่แหละคือลักษณะที่เข้าใจผิดกันอยู่อย่างลึกซึ้ง จนไม่มีใครได้รับประโยชน์จากความว่างอันจัดเป็นสิ่งสูงสุดในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นสิ่งๆ เดียวกันกับนิพพาน ซึ่งจัดเป็นบรมธรรมดังที่กล่าวแล้วข้างต้น สรุปความสั้นๆ อีกครั้งหนึ่งว่า สิ่งที่เรียกว่าความว่างนั้น หมายถึงความที่จิตไม่มีความรู้สึกในสิ่งใดๆ ว่าเป็น "ตัวตน" หรือ "ของตน" เลยนั่นเอง แม้จะมีอะไรปรากฏอยู่ก็ไม่ใช่ "ตัวตน-ของตน" สักอย่างเดียว ไม่มีการกระทบกระทั่งแก่จิตใจแม้แต่ลักษณะไหนเหมด นี่แหละคือภาวะที่ว่าง จิตก็เป็นสักว่าจิตตามธรรมชาติ มันว่างเพราะไม่มีอะไรกระทบกระทั่งมัน หรือแตะต้องมันแม้แต่นิดเดียว เพราะมันเห็นสิ่งทั้งปวงโดยความเป็นของว่างไปหมด เพราะมันหมดอวิชชาแล้ว ไม่มีความยึดถืออะไรว่าเป็น "ตัวเรา—ของเรา" อีกต่อไป มันจึงไม่กระทบกันกับอะไรและไม่มีอะไรมากระทบมัน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่ามันได้เข้าถึงความดับไม่มีเชื้อเหลือ หรือเรียกโดยโวหารปรมัตถ์ว่าดับไปด้วยนิพพานธาตุ เป็นความดับชนิดว่างไป ไม่มีเหลืออยู่ที่นี่ และก็ไม่มีอะไรที่ไหน ซึ่งนับว่าเป็นความว่างอย่างที่แท้จริง ความดับที่ไม่ได้ดับ

ไปด้วยนิพพานธาตุนั้น เป็นความดับที่มีเชื้อเหลือ จึงมีการเกิดใหม่หรืองอกใหม่แล้วก็ดับอีก แล้วก็เกิดอีก เพราะเป็นการดับไปตามธรรมดาของสังขารที่มีการเกิดดับ ไม่ได้ดับด้วยนิพพานธาตุ ซึ่งเป็นวิสังขารคือไม่ใช่สิ่งปรุงแต่ง ใจความสำคัญมันอยู่ที่ดับอุปาทาน การตายหรือการดับตามธรรมดาของสังขารนั้น ไม่เกี่ยวกับการดับของอุปาทานเลย ดังนั้น "ตัวตน" จะมีอยู่เรื่อยตลอดเวลาที่ยังมีความคิดนึกได้อยู่ แม้จะคิดว่าร่างกายดับลงไป แต่ "ตัวตน" ก็ไม่ยอมดับ เมื่อความรู้สึกว่า "ตัวตน" ไม่ยอมดับ มันก็คิดใหม่ได้อีก เรียกว่าเกิดดับไม่มีที่สิ้นสุด เป็นวัฏฏสงสารอยู่เรื่อยไป นี้เป็นเพราะสิ่งที่เรียกว่า นิพพานธาตุไม่ได้เข้ามาเกี่ยวข้อง ถ้านิพพานธาตุเข้ามาเกี่ยวข้องแล้ว ย่อมดับความรู้สึกว่า "ตัวตน" อย่างสิ้นเชิง **ร่างกายจะยังมีชีวิตอยู่หรือจะสิ้นชีวิตไปแล้ว ก็ถือว่าเป็นสิ่งที่มีการดับเท่ากัน** แม้ยังมีชีวิตเป็น ๆ อยู่นี่แหละ เมื่อหมดอุปาทานว่า "ตัวตน" แล้ว "ตัวตน" ก็จะว่างไป ร่างกายหรืออะไรเหลืออยู่นั้นไม่มีปัญหาอะไร ไม่มีความหมายอะไร ไม่มีความสำคัญแต่อย่างไร เพราะชีวิตนั้นสิ้นความหมายแห่งความเป็น "ตัวตน" เสียแล้ว ดังนั้น จึงถือว่าเป็นการบรรลุนิพพานแล้ว และเป็นนิพพานที่ไม่มีเชื้อเหลือ คือดับกิเลสสิ้นเชิง เรียกว่าการลุถึง "อนุปาทิเสสนิพพาน" คือ ความดับไม่มีเชื้อเหลือ ครั้นอยู่ต่อมารูปกายพร้อมทั้งชีวิตจิตใจ ซึ่งบัดนี้เป็นเบญจขันธ์บริสุทธิ์คือไม่มีกิเลสใด ๆ เจืออยู่เลยนั้น จะดับไปอีกครั้งหนึ่ง และดับไปด้วยอำนาจของอนุปาทิเสสนิพพาน ที่ได้ลุถึงมาแล้วนั่นเอง มันจึงเป็นการดับที่สิ้นเชิงจริง ๆ ไม่มีเชื้อสำหรับไปงอกงามใหม่หรือเกิดใหม่ การที่ถือกันว่าเป็นเช่นนั้น ก็เพราะมันดับไปด้วยอำนาจของนิพพานธาตุ ไม่เหมือนกับการตายของคนธรรมดาที่มันตาย

ไปตามยถากรรม หรือตามเหตุตามปัจจัยของสังขารกลุ่มนั้น ซึ่งไม่เกี่ยวกับนิพพานธาตุเลย ดังนั้นเราจึงเรียกว่าการตาย คือตายอย่างธรรมดา หาใช่เป็นการดับไม่เหลือ หรือนิพพานอย่างการดับของพระอรหันต์ไม่ ทั้งหมดนี้เป็นความมุ่งหมายที่จะชี้ให้เห็นว่า ถ้ามีการเข้าถึงความว่าง ก็หมายถึงได้นิพพานแล้วตั้งแต่มีชีวิตอยู่ แม้กระทั่งถึงวาระสุดท้ายที่ร่างกายแตกดับก็มีความหมายอย่างเดียวกันหมด คือว่างอย่างเดียวกันหมดไม่มีอะไรเพิ่มขึ้น ความว่างในลักษณะเช่นนั้นเป็นความหมายของนิพพานโดยแท้จริง จึงเป็นสิ่งที่ไม่น่ากลัวเลย ยิ่งมีความเข้าใจถูกเพียงไร ก็ยิ่งเห็นพระนิพพานนั้นชัดขึ้นเพียงนั้น ยิ่งเห็นชัดขึ้นเพียงไร ก็ยิ่งมีความพอใจมีความสมัครใจน้อมไปเพื่อพระนิพพานมากยิ่งขึ้นเพียงนั้น แทนที่จะมีความกลัวกลับมีความกล้าและมีความพยายาม เพื่อความเป็นอย่างนั้นอย่างสุดความสามารถของตนที่เดียว นี่แหละคือข้อที่ว่าภาวะแห่งสุญญตาที่แท้จริงนั้นไม่ใช่สิ่งที่น่ากลัว แต่กลับเป็นสิ่งที่ดึงดูดใจอย่างยิ่ง

สำหรับคำว่านิพพานนั้น ควรจะทราบเสียเลยในที่นี้ว่า แบ่งออกได้เป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายที่มีเชื้อเหลือและฝ่ายที่ไม่มีเชื้อเหลือ ฝ่ายที่ไม่มีเชื้อเหลือ ก็คือฝ่ายที่ดับ "อัตตา" สิ้นเชิง ฝ่ายที่มีเชื้อเหลือนั้นหมายถึงการดับ "อัตตา" ยังไม่สิ้นเชิง แต่ก็เริ่มมีการดับ "อัตตา" ลงไปแล้ว ซึ่งได้แก่การดับ "อัตตา" ของพระอริยเจ้าชั้นต้นๆ ที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์นั่นเอง ดังนั้น เราอาจจะกล่าวลงไปตรงๆ ได้ว่า พระโสดาบันก็ดี พระสกิทาคามีก็ดี พระอนาคามีก็ดี ล้วนแต่ลุถึงนิพพานด้วยกันทั้งนั้น หากแต่เป็นนิพพานชนิดที่ยังมีเชื้อเหลืออยู่ตามสมควร ดังนั้นจึงมีการ "เกิดใหม่" คือการเกิดความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" ขึ้นมาได้ใหม่ โดยสมควรแก่เชื้อที่เหลืออยู่มากน้อยเพียงไร และก็เป็น "ตัวตน" ที่เบาบาง หาได้เป็น

"ตัวตน" เต็มที่อย่างปุถุชนคนธรรมดาซึ่งมีกิเลสยังเต็มปรี่อยู่อย่างเต็มที่ ไม่เคยถูกละไปแม้แต่ส่วนใดเลย นิพพานของพระอริยเจ้าขั้นต้น ๆ ที่มีเชื้อเหลืออยู่บ้างนี้เรียกว่า "สอุปาทิเสสนิพพาน" แปลว่า นิพพานที่มีเชื้อเหลือ ดังนั้น นิพพานที่ยังมีเชื้อเหลือนี้ จึงยังมิใช่นิพพานที่เป็นอันเดียวกันกับที่เป็นความว่างอย่างยิ่ง หากแต่เป็นความว่างในระดับที่รองลงมา เพราะเหตุที่ยังไม่เป็นความดับที่ไม่มีเชื้อเหลือนั่นเอง แต่ถึงกระนั้น ก็ยังนับว่าเป็นความประเสริฐยิ่งกว่าการที่ไม่ดับหรือไม่ว่างเสียเลย อย่างที่จะเปรียบเทียบกันไม่ได้ทีเดียว และอยู่ในลักษณะที่ไม่น่ากลัวสำหรับบุคคลธรรมดาสามัญ จึงไม่เกิดบัญหายุ่งยากเท่ากับความดับไม่เหลือ ชนิดที่คนธรรมดาสามัญพึงแล้วรู้สึกว่าเป็นการสูญเสียอย่างสิ้นเนื้อประดาตัวทีเดียว นี้เรียกว่าเป็นความว่างในอันดับที่รองลงมา

ผู้ศึกษาพึงสังเกตและพิจารณาดูเองเถิดว่า ความดับแห่ง "ตัวตน" อย่างสิ้นเชิงไม่มีเหลือ ที่เป็นความว่างอย่างยิ่งนั้นก็ดี ความดับแห่ง "ตัวตน" ที่ยังมีเชื้อเหลือ ซึ่งเป็นความว่างชนิดพอประมาณก็ดี จะกลายเป็นสิ่งที่น่ากลัวหรือไม่น่ากลัวเพียงไร ทั้งนี้มันขึ้นอยู่แก่ความเข้าใจผิดหรือเข้าใจถูกต่อสิ่ง ๆ นี้เท่านั้น และควรจะจับใจความสำคัญให้ได้ว่า "ว่าง—ว่าง" นี้มีความหมายที่ลึกได้ไปหลายอย่าง หรือใช้คำพูดกันอยู่ในความหมายหลายชนิด คำบาลีว่า "สุญญ" นั้น ที่ถูกควรแปลว่า "ว่าง" แต่มาแปลกันผิด ๆ ว่า "สูญเปล่า" นั้นใช้ไม่ได้ ไม่มีประโยชน์อะไร เป็นความหมายที่ไกลกันอย่างยิ่งหรือตรงกันข้ามทีเดียว ที่ว่า ว่าง—ว่าง นั้น มิได้หมายความว่าสูญเปล่าหรือไม่มีอะไร แต่หมายความว่ามีอยู่ทุกสิ่งทุกอย่างที่ควรจะมี และใช้ประโยชน์อย่างยิ่งได้ทุกอย่าง หากแต่ว่า ว่างจากความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" เท่านั้นเอง ดังนั้น การที่ไปแปลคำ ๆ นี้ว่าสูญเปล่า หรือการ

ไม่มีอะไรนั้น เป็นการตู่พุทธศาสนา หรือถึงกับทำลายพุทธศาสนาของตนเอง โดยน้ำมือของผู้ที่อ้างตนเองว่าเป็นพุทธบริษัทนั้นแหละ การแปลผิด ๆ นี้แหละเป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างยิ่ง หาใช่ความว่างเป็นสิ่งน่ากลัวไม่ บางคนเพ่งเล็งไปแต่ในแง่ของวัตถุ จึงเกิดความรู้สึกขึ้นมาเองเป็นธรรมดาว่ามันต้องว่างไม่มีอะไรเลย คือว่างในวัตถุ ไม่มีวัตถุประเภทใดเหลืออยู่เลย แล้วก็เข้าใจว่าเป็นความว่างชนิดที่เป็นนิพพาน ความเข้าใจอย่างนี้ผิดตรงกันข้ามและไม่ใช่พุทธศาสนา ดังนั้น จึงต้องจัดเป็นมิจฉาทิฏฐิชนิดหนึ่ง อย่าพึงไปข้องแวะด้วยเป็นอันขาด

ในภาษาธรรมะนั้น ถือว่าต่อเมื่อสิ่งใดเข้าไปเกิดเป็นรูปความคิดความรู้สึกอยู่ที่ใจ จึงจะถือว่าสิ่งนั้นได้เกิดขึ้น และเกิดขึ้นสำหรับบุคคลนั้นโดยเฉพาะ ดังนั้นเราจึงมีวิธีทำให้สิ่งต่าง ๆ มีอาการเสมือนหนึ่งว่าดับไป หรือมีค่าเท่ากับไม่มีอยู่ คือไม่มีอยู่สำหรับเป็นที่ตั้งของอุปาทาน ซึ่งล้วนแต่ก่อความทุกข์ให้มนุษย์ทั้งสิ้น เรามีวิธีที่จะเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นทั้งหมดด้วยสติปัญญาพิเศษ ตามแบบของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะใช้สอยหรือบริโภคสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น โดยไม่ต้องมีความทุกข์เกิดขึ้นแม้แต่ประการใด นี่แหละคือสำนวนที่พูดว่า "ดับเย็นอยู่ในโลกนี้ หรือ นิพพานอยู่ในโลกนี้" ซึ่งเป็นอุดมคติที่สูงสุดของพุทธศาสนา มิได้หมายถึงความตายหรือรอเอาผลหลังจากการตายแล้ว แต่หมายความว่ายังมีชีวิตอยู่ในชาตินี้ แต่ทุกอย่างได้ถูกทำให้ดับเย็นลงไป ตรงที่ดับเสียซึ่งความยึดมั่นถือมั่นเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกว่า อยู่ด้วยความดับเย็นหรืออยู่ด้วยความว่างเปล่า หรืออยู่ด้วยความดับไม่มีเชื้อเหลือ พระพุทธองค์ตรัสว่า เรื่องเกี่ยวกับสุญญตานั้นลึกซึ้ง มีความหมายซึ้งเข้าใจได้โดยยาก แต่ยังตรัสอีกว่าเป็น

สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ฆราวาสโดยตรง ทั้งนี้เพราะทรงประสงค์มุ่งหมายจะให้ทุกคนเป็นอยู่ด้วยความสันติสุข ความว่าง หรือความสันติไม่มีเชื้อเหลืออยู่เป็นประจำนั่นเอง ถ้าไม่ได้อาศัยหลักข้อนี้แล้ว ย่อมไม่มีใครสามารถหลีกเลี่ยงความทุกข์ซึ่งเป็นของมีประจำอยู่ในโลกนี้ได้

เพื่อจะให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นเกี่ยวกับเรื่องนี้ เราควรจะพิจารณากันถึงข้อที่ว่า ถ้าเราอยู่ด้วยความรู้สึกที่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ โดยความเป็นของที่ไม่น่ายึดถือว่า "ตัวเรา" หรือ "ของเรา" แล้ว ลองคำนวณดูเถิดว่าเราจะเกิดความรู้สึกว่าเราอยู่ในโลกนี้ หรือเกิดมาในโลกนี้เพื่อประโยชน์อะไร ถ้าตอบว่าเราเกิดมาเพื่อตัวเราเอง ก็เป็นการตอบอย่างเด็ก ๆ และน่าหัวเราะเยาะ ถ้าตอบว่าเราเกิดมาเพื่อลุ่มหลงในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์นานาชนิดในโลกนี้แล้ว ก็รู้สึกว่าเป็นคนบ้า ๆ บอ ๆ ฉะนั้น เราคงจะไม่ใช่เกิดมาเพื่อตัวเราเอง หรือเพื่อมัวเมาในอารมณ์ต่าง ๆ ในโลก ซึ่งล้วนแต่เป็นการกระทำโลกนี้ให้เต็มไปด้วยความทุกข์และสกปรก คำตอบที่ถูกก็คือ เราเกิดมาเพื่อทำโลกนี้ไม่ให้เป็นทุกข์หรือสกปรก ถ้าทุกคนช่วยกันทำตนไม่ให้เป็นทุกข์หรือสกปรกแล้ว โลกทั้งหมดทั้งสิ้นก็ไม่เป็นทุกข์หรือสกปรก เมื่อใครไม่ทำตามนั้น ก็จะตกเป็นผู้สกปรกหรือเป็นทุกข์ทันที ซึ่งเป็นการถูกลงโทษอย่างยิ่ง ฉะนั้น การที่ฆราวาสคนใดคนหนึ่งจะมีชีวิตอยู่ในโลกอย่างสงบเย็น สมตามความหมายของคำว่ามนุษย์ได้นั้น เขาจะต้องศึกษาในข้อนี้ เข้าใจในข้อนี้ และปฏิบัติในข้อนี้ แม้จะไม่พะวงถึงปัญหาข้ออื่น ๆ ก็ยังนับว่าเป็นการเพียงพออยู่ในตัว คือจะเป็นผู้ที่ไม่เห็นผิด คิดผิด ทำผิดแต่ประการใดได้เลย แล้วสังคมที่ประกอบอยู่ด้วยประชาชนเช่นนี้ ก็จะมีแต่ความสงบสุข ไม่มีปัญหายุ่งยากอันใดเหลืออยู่ให้ต้องสะสางอย่างลำบากมากมายเหมือนในปัจจุบันนี้ นี่คืออานิสงส์ของความเข้าใจอัน

ถูกต้องว่าเรามิได้เกิดมาเพื่อตัวเรา เมื่อไม่เกิดมาเพื่อตัวเราแล้ว ทุกอย่างก็เป็นไปเพื่อโลกเป็นส่วนรวม กลายเป็นว่าเกิดมาเพื่อทำให้โลกนี้งดงามเต็มไปด้วยบุคคลที่ไม่มี "ตัวตน—ของตน" นั่นเอง นี้เป็นการมองในข้อที่ว่าความดับไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ที่เรียกว่าสุญญตาหรือนิพพานนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้โลกนี้งดงามได้ในตัวมันเอง แต่เมื่อมวลชนส่วนใหญ่เขาไม่ยอมรับความคิดเห็นอันนี้แล้ว เราซึ่งมีชีวิตอยู่ในโลกนี้กับเขาด้วยคนหนึ่งนั้น จะทำอย่างไร คำตอบก็คือพยายามทำความดับไปแห่ง "อัตตา" ไปตามลำพัง ซึ่งโลกก็พลอยได้ประโยชน์ แล้วตนเองก็ได้อย่างเต็มเปี่ยมและก่อนใคร ๆ ทั้งหมด อนึ่ง จะต้องเข้าใจคำว่า "งดงาม" ให้ถูกต้องนั่นก็คือ การปราศจากกลิ่นไอแห่ง "ตัวตน—ของตน" อย่างเดียวกันอีกนั่นเอง ความงามตามที่นิยมกันทางวัตถุ คือเครื่องประดับตกแต่งลูบทาต่าง ๆ เหล่านั้น เป็นคนละเรื่องกันกับความงามในที่นี้ แล้วยังแถมเป็นฝ่ายตรงกันข้าม คือมันเป็นความงามตามแบบแห่ง "ตัวตน—ของตน" ไม่ใช่ความงามตามแบบแห่งการหมด "ตัวตน—ของตน" มันเป็นความงามที่ทำคนให้ตกเป็นทาสของวัตถุอย่างโสมมมอมแมมไปหมด แล้วจงลองคิดดูเถิดว่ามันจะงดงามที่ตรงไหน หรืองามได้ในลักษณะอย่างไร นี่แหละคือข้อที่ฆราวาสที่แท้จริงที่ดำเนินตามหลักแห่งพุทธศาสนานั้น ก็ยังจำเป็นจะต้องเกี่ยวข้องกับเรื่องสุญญตาหรือนิพพาน หรือความดับไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ในเมื่อเขามีจิตใจสูงพอที่จะถือว่าไม่ได้เกิดมาเพื่อตัวเอง แต่เพื่อทำโลกนี้ให้งดงาม กล่าวคือไม่ใช่เกิดมาเพื่อกิเลส แต่เกิดมาเพื่อสติปัญญาอันรุ่งเรือง

อีกทางหนึ่งนั้น ควรจะมองให้เห็นพร้อมกันไปเสียเลยว่า สุญญตา ซึ่งเป็นเครื่องทำโลกนี้ให้งดงามนั้น ยังเป็นสิ่งที่สามารถขัดเกลาหรือกำจัด

ความสกปรกให้หมดสิ้นไปจากโลกนี้ได้อีกทางหนึ่ง เมื่อโลกนี้สกปรก ก็ต้องแก้ด้วยความรู้เรื่องสุญญตา ซึ่งเป็นสิ่งตรงกันข้ามเสมอไป เช่นเดียวกับที่เราไม่สามารถเอาน้ำโคลนมาล้างเท้าที่เปื้อนโคลนให้สะอาดได้ เพราะมันเป็นโคลนด้วยกัน ฉันใดก็ฉันนั้น ฆราวาสย่อมหมายความว่ายังเต็มไปด้วย "อัตตา" ที่เป็นเหตุให้เป็นอยู่อย่างฆราวาส ถ้าเผอิญหมด "อัตตา" เมื่อไร ความเป็นฆราวาสก็จะหมดไปทันที ทั้งที่ยังอยู่ที่บ้านเรือนและอยู่กับครอบครัว ความงามแห่งโลกฆราวาสก็จะเกิดขึ้นเพราะเหตุนั้น ข้อนี้ย่อมเป็นสิ่งประเสริฐสูงสุดยิ่งกว่าระดับมาตรฐานการอยู่ดีกินดี ที่ชาวโลกสมัยนี้ใฝ่ฝันกันนักอย่างที่ไม่อาจจะเปรียบกันได้เลย ส่วนฆราวาสที่อ้างสิทธิของความเป็นฆราวาส เพราะตกอยู่ใต้อำนาจแห่ง "อัตตา" อย่างเต็มที่นั้น ย่อมดำเนินไปในทางตรงกันข้าม นั่นแหละคือการตกนรกทั้งเป็น และเป็นนรกที่แท้จริงที่ตั้งอยู่ในส่วนลึกสุดของหัวใจของฆราวาสทั่วไป ซึ่งทำให้เป็นชีวิตที่สกปรกไม่งดงาม เกี่ยวกับการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผล เรามีเรื่องของสังโยชน์ ๑๐ ประการเป็นเครื่องวัด ส่วนการที่จะชำระความสกปรกของฆราวาสนั้น เรามีข้อธรรมะนานาชนิดที่รองลงมาดังเช่น อุปกิเลส ๑๖ ประการ เป็นต้น

แต่วิธีปฏิบัติเกี่ยวกับความดับไม่เหลือแห่ง "อัตตา" นั้น ได้แก่สิ่งที่เรียกกันสั้น ๆ ว่า **"มรรค"** ซึ่งแปลว่า ทาง หรือเรียกว่า **พรหมจรรย์ ศาสนา** และ **ธรรม** ก็ได้ ธรรมะนั่นแหละเป็นตัวทาง เห็นธรรมะก็เห็นทาง การเดินไปตามทางคือการเดินไปตามธรรมะ และการลุถึงจุดหมายปลายทาง ก็คือ การลุถึงขั้นสูงสุดของธรรมะ ซึ่งจะเรียกว่าความดับไม่เหลือแห่งทุกข์หรือพระนิพพาน ซึ่งในที่นี้เราเรียกกันว่าความดับไม่เหลือ

แห่ง "อัตตา" ก็พอแล้ว ดังนั้นวิธีปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่ง "ตัวตน" จึงได้แก่สิ่งที่เรียกว่า "ทาง" ดังที่กล่าวแล้ว และเมื่อเรียกอย่างเต็มคำก็เรียกว่า อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์แปด ที่จัดเป็นอริยสัจข้อที่ ๔ นั่นเอง

อย่างไรก็ดี สิ่งที่เรียกว่า "ทาง" นั้น นอกจากจะชี้ไปในลักษณะที่เป็นหนทางอันประกอบไปด้วยองค์แปดแล้ว ยังอาจจะชี้ให้เห็นในรูปอื่นหรือในลักษณะอื่นได้อีกมากมายหลายอย่าง โดยที่ใจความสำคัญนั้นเป็นอย่างเดียวกันหรือเท่ากัน การที่มีการชี้ไว้ต่าง ๆ กันหลายลักษณะนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปตามกรณีแวดล้อม เพื่อให้เกิดความเหมาะสมแก่ผู้ฟังเป็นเรื่อง ๆ ราย ๆ ไป แล้วแต่ผู้ชี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงเห็นว่าควรจะชี้ไปในลักษณะอย่างไรแก่ใคร อย่างย่อหรือพิสดารเพียงใด โดยตรงหรือโดยอ้อมอย่างไร ดังนี้เป็นต้น ดังจะได้ยกตัวอย่างมาให้เห็นสักอย่างหนึ่ง คือเรื่องอริยสัจ

เรื่องอริยสัจที่เป็นขนาดย่อมหรือเป็นขนาดธรรมดานั้น พระองค์ทรงจำแนกความทุกข์เป็นความเกิดแก่ตายเป็นต้น เหตุให้เกิดทุกข์ทรงจำแนกเป็นโลภโกรธหลงงมงาย ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ทรงชี้ไปยังความดับไม่เหลือแห่งโลภโกรธหลงงมงาย วิธีปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ทรงจำแนกเป็นอริยมรรคมีองค์แปด ส่วนอริยสัจขนาดใหญ่หรือที่เรียกได้ว่าเต็มภาคภูมินั้น ได้ตรัสไว้โดยหลักแห่งปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือเรื่องความทุกข์ ทรงยกความแก่เจ็บตายเป็นต้นขึ้นแสดงอย่างเดียวกัน แต่เหตุให้เกิดทุกข์นั้นทรงระบุชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ อายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร และอวิชชาเป็นที่สุด เป็นลำดับกันมาดังนี้

ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้น ทรงระบุไปยังความพ้นจากความแก่เจ็บตาย เป็นต้น ซึ่งจะมีได้เพราะการดับไปแห่ง ชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ อายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขารและอวิชชาตามลำดับอีกนั่นเอง และการปฏิบัติก็หมายถึง การปฏิบัติที่เป็นการทำลายอวิชชาเป็นลำดับมา จนกระทั่งความทุกข์ดับไปไม่มีเหลือ ซึ่งโดยใจความแล้ว ก็ได้แก่วิธีแห่งอริยมรรคมีองค์แปดอยู่ในตัวอีกนั่นเอง เพราะว่าการเป็นอยู่อย่างถูกต้องตามหลักของอริยมรรคมีองค์แปดนั้น ย่อมมีผลทำให้อวิชชาเกิดไม่ได้ หรือดับไปอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่า การกล่าวโดยชื่อนั้น อาจจะกล่าวได้ต่าง ๆ กัน คือแล้วแต่จะมองกันในแง่ไหน ส่วนตัวจริงซึ่งเป็นเจ้าของชื่อนั้น จักต้องเป็นของสิ่งเดียวกัน ปัญหาเหลืออยู่แต่ว่า ถ้าเรื่องมันยืดยาวเกินไป ทำอย่างไรจึงจะลดให้สั้นเข้ามาให้เหลือแต่ใจความสำคัญ คือให้เป็นวิธีเรียนลัดสั้นที่สุด แต่ก็เพียงพอที่จะดับทุกข์ได้โดยตรง หรือให้เหมาะสมแก่บุคคลทั่วไป ที่ไม่สามารถหรือไม่มีเวลาจะศึกษาเล่าเรียนหรือท่องจำเป็นการใหญ่ แล้วให้เป็นวิธีสำเร็จประโยชน์อย่างแท้จริง

สำหรับมรรคมีองค์แปดซึ่งมีสัมมาทิฏฐิเป็นข้อต้น และมีสัมมาสมาธิเป็นข้อสุดท้ายนั้น องค์ที่สำคัญที่สุดอยู่ที่สัมมาทิฏฐิ ข้อนี้หมายถึงวิชชาซึ่งตรงกันข้ามจากอวิชชาอยู่แล้ว หมายความว่าอย่างน้อยก็ต้องเริ่มขึ้นด้วยการดับอวิชชาแม้บางส่วน สิ่งต่าง ๆ ที่เนื่องด้วยอวิชชาก็จะดับไปตาม หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า เมื่อมีวิชชาเกิดขึ้นแล้วความถูกต้องอย่างอื่น ๆ ก็เกิดตามขึ้นมาได้โดยง่าย จนรวมกันครบเป็นองค์แปดกลายเป็นมรรคหรือเป็นวิชชาที่เต็มที่ขึ้นมาตามลำดับ เป็นวิชชาที่มีกำลังสูงยิ่งขึ้นในการที่จะทำลายอวิชชาสืบต่อไปได้ในตัวมันนั่นเอง กลายเป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับอยู่ในนั้นอย่างลึกซึ้ง หรืออย่างมองไม่เห็นตัวและเป็นอย่างอัตโนมัติด้วย

นี้กล่าวได้ว่า ในอริยมรรคมีองค์แปดนั้น มีปฏิจจสมุปบาทผ่ายดับอยู่ในตัวมันเอง

ทีนี้ ถ้าเราจะมองไปทางปฏิจจสมุปบาท เราจะต้องทราบว่าเรื่องนี้จะต้องแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือส่วนหลักวิชาหรือทฤษฎีส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งก็เป็นส่วนการปฏิบัติโดยตรง ที่เป็นส่วนทฤษฎีนั้น ก็คือการบอกให้ทราบว่า อะไรเกิดขึ้นเพราะอะไร ๆ ตามลำดับ และอะไรดับลงไปเพราะการดับแห่งอะไรตามลำดับ จนตลอดสายด้วยกันทั้งนั้น เป็นเพียงการบอกการชี้ให้ความจริงเท่านั้น ส่วนของการปฏิบัตินั้นต้องกระทำลงไปในลักษณะที่จะไม่ให้ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิด เกิดขึ้นได้ และในลักษณะที่จะให้ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับเป็นไปได้นั่นเอง ใจความสำคัญอยู่ตรงที่ทำให้วิชชาเกิดเพื่อดับอวิชชาเสีย แล้วสิ่งต่าง ๆ ก็จะดับไปตามจนกระทั่งถึงความทุกข์ดับไป แต่แม้การกล่าวอย่างนี้ ก็ยังค่อนไปข้างทฤษฎีหรือเป็นเพียงหลักวิชาอยู่นั่นเอง ดังนั้นการปฏิบัติที่แท้จริงจึงต้องระบุให้ชัดลงไปว่าจะต้องปฏิบัติแก่อะไร เมื่อไร และอย่างไร คำตอบก็จะมีว่าปฏิบัติแก่จิต ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อเวลาที่อารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายและสัมผัสทางใจ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย และปฏิบัติอย่างที่จะทำให้อารมณ์เหล่านั้นไม่สามารถปรุงเป็นความรู้สึกสุขทุกข์ขึ้นมาได้ หรือถ้าปรุงเป็นสุขทุกข์ขึ้นมาได้เสียแล้ว ก็ต้องไม่ให้ปรุงเป็นความอยากขึ้นมาได้ คือให้หยุดเสียเพียงความรู้สึกที่เป็นสุขทุกข์นั่นเอง เมื่อความอยากเกิดขึ้นไม่ได้ ความยึด ความเป็นนั่นเป็นนี่ และการเกิดความรู้สึกว่า "ตัวตน" และความทุกข์ทั้งหลายก็เกิดขึ้นไม่ได้ แต่การที่จะทำให้เวทนาไม่ปรุงตัณหาขึ้นมาได้นั้น ก็ต้องอาศัยวิชชาหรือสัมมาทิฏฐิ ที่ทำให้เห็นแจ้งชัดว่าเวทนาทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา หรือเป็นเพียงมายาหลอกลวงล้วน ๆ

นั่นเอง สัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นหัวใจของอริยมรรคมีองค์แปดจึงมามีความสำคัญในฐานะที่เป็นหัวใจของปฏิจจสมุปบาทอยู่ที่ตรงนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าโดยหัวใจหรือโดยเนื้อแท้นั้น ย่อมเป็นอย่างเดียวกันทั้งปฏิจจสมุปบาทและทั้งอริยมรรคมีองค์แปด จึงจะนับว่าเป็นการปฏิบัติที่แท้จริง ถ้ามิฉะนั้นแล้ว ก็จะยังคงเป็นเพียงการเรียนปริยัติที่เหลือเพื่อและเพื่ออยู่นั่นเอง ไม่มีทางที่จะเกิดการปฏิบัติตัวจริงขึ้นมาได้

ดังนั้น ข้อปฏิบัติในทางที่จะกลับกันก็มีอยู่ กล่าวคือเราลืมปฏิจจสมุปบาทและมรรคมีองค์แปดกันเสียก่อนก็ได้ คือไม่ต้องไปใส่ใจถึงชื่อเหล่านั้น เริ่มต้นก็เริ่มขึ้นด้วยปัญหาว่า เมื่อมีสิ่งที่เราจะหลีกเลี่ยงไม่ได้เป็นประจำวัน คือการกระทบอารมณ์ทางตาหูจมูกลิ้นกายใจ เกิดขึ้นแล้วเราจะทำอย่างไร จึงจะเป็นความปลอดภัยและเป็นผลดีที่สุดแก่เรา คำตอบก็คือปฏิบัติต่อสิ่งที่มากระทบเหล่านั้นให้ถูกต้องตามวิธีที่กล่าวแล้ว ซึ่งอาจจะสรุปให้สั้นที่สุดก็คือโดยวิธีที่ไม่ทำให้เกิดเป็นความรู้สึกว่า "ตัวตน" หรือ "ของตน" ขึ้นมาเท่านั้นเอง แล้วเรื่องก็จะจบลงเพียงนั้น คือความทุกข์ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้โดยประการทั้งปวง และโดยที่เราไม่จำเป็นจะต้องจำแนกแจกแจงเป็น เวทนา ตัณหา เป็นอุปาทาน เป็นภพ เป็นชาติ และเป็นความทุกข์ในที่สุด แต่อย่างใดเลยก็ได้ ทั้งนี้เพราะว่าถ้าไม่เกิดความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" แล้ว ก็ไม่มีทางที่จะเกิดทุกข์ขึ้นได้แต่ประการใด และข้อเท็จจริงที่สำคัญที่สุดก็มีอยู่ในข้อที่ว่า สิ่งที่เรียกว่า "ตัวตน—ของตน" ก็คือ อุปาทาน ในเครือของปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง ดังนั้นเป็นอันกล่าวได้ว่า การดับไปแห่งความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" มีอยู่ในที่ใด ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับ ก็มีอยู่ในที่นั้น การปฏิบัติที่ทำให้ความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" เกิดขึ้นไม่ได้ มีอยู่ในที่ใด การปฏิบัติในปฏิจจสมุปบาทที่เป็นฝ่าย

ดับที่แท้จริงก็มีอยู่ในที่นั้น ดังนั้น **การปฏิบัติที่มีหลักแต่เพียงว่าไม่ให้ "ตัวตน–ของตน" เกิดขึ้นเท่านั้น ก็เป็นการปฏิบัติในปฏิจจสมุปบาทตลอดทั้งสายอันยาวยืด และเป็นอริยมรรคมีองค์แปดอย่างครบถ้วนรวมอยู่ในนั้นเสร็จ** เพราะอำนาจของสัมมาทิฏฐิที่ทำให้ความรู้สึกว่า "ตัวตน-ของตน" เกิดขึ้นไม่ได้นั่นเอง ในขณะนั้น สัมมาสังกัปโป สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว สัมมาวายาโม สัมมาสติ และสัมมาสมาธิก็ดี ย่อมมีอยู่เอง และเป็นไปเองอย่างสมบูรณ์อย่างอัตโนมัติอยู่ในนั้น ซึ่งใคร ๆ ก็จะมองเห็นได้ด้วยตนเองด้วยกันทุกคนว่า มันได้มีอยู่อย่างไร ทั้งนี้เพราะว่าการที่จะเกิดมิจฉาสังกัปโป มิจฉาวาจา มิจฉาสมาธิ ฯลฯ ขึ้นมาได้นั้น จะต้องมีมูลมาจากความรู้สึกเป็น "ตัวตน–ของตน" ขึ้นมาในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเสียก่อนทั้งนั้น คือไปหลงยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้าแล้ว จึงจะเกิดเป็นมิจฉาต่าง ๆ ขึ้นมาได้ทุกชนิด ดังนั้นจึงกล่าวได้โดยสรุปว่า **การปฏิบัติเพียงเท่าที่จะไม่เกิดความรู้สึกว่า "ตัวตน–ของตน" ขึ้นมาได้นี่แหละ คือการปฏิบัติทั้งสิ้นในพระพุทธศาสนา** ซึ่งจะถือเป็นศีลสมาธิปัญญา เป็นอริยมรรคมีองค์แปด เป็นปฏิจจสมุปบาท หรือเป็นอะไร ๆ ก็ตาม ได้อย่างครบถ้วน และยิ่งไปกว่านั้นอีกก็คือ ในความดับไปแห่ง "ตัวตน–ของตน" นั่นเอง ย่อมมีความเป็นพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือมรรคผล นิพพาน ซึ่งเป็นผลของการปฏิบัติทั้งหมด รวมอยู่ในนั้นแล้วอย่างครบถ้วน ดังนั้น เราจงมาสนใจกันแต่เพียงประโยคสั้น ๆ ว่า จะไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า "ตัวเรา–ของเรา" ขึ้นมาได้ ดังนี้แต่อย่างเดียวเถิด ถึงจะเป็นวิธีที่เรียนลัดสั้นที่สุด แต่ก็เพียงพอและเหมาะสมที่สุดสำหรับคนทุกคน ไม่ว่าจะมีการศึกษามามากหรือมีการศึกษามาน้อยเพียงไร

อย่างไรก็ตาม เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ ทุกคนจะเห็นได้แล้วว่า การปฏิบัติเพียงเพื่อไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" นั้น เป็นหัวใจของการปฏิบัติทั้งหมดทั้งสิ้น ที่มีการจำแนกไว้เป็นหมวดเป็นหมู่อย่างมากมายเหลือที่จะศึกษาและจดจำ แต่แล้วการปฏิบัติที่หมวดที่หมู่ก็ตามทั้งหมดนั้น ล้วนแต่มามีใจความสำคัญอยู่ตรงที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใด โดยความเป็นตนหรือของตนด้วยกันทั้งนั้น และระบุเวลาชัดลงไปตรงที่จะต้องไม่เกิดยึดมั่นถือมั่น ในขณะเมื่อมีอารมณ์มากระทบทางตาทางหูจมูกลิ้นกายใจ เป็นใจความที่ตรงกันทุกหมวดและทุกชื่อของหลักธรรมะที่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์หรือความหลุดพ้นหรือนิพพานโดยตรง ถึงแม้การปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อการดับเสียซึ่งความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" ก็มีหลักอย่างเดียวกันนั้น อย่างที่จะผิดแผกแปลกเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ เพราะเป็นเรื่องเดียวกันแท้ ๆ แต่ย่นย่อให้เหลือแต่ใจความสำคัญอย่างสั้นที่สุด และที่เป็นพิเศษอย่างยิ่งนั้นก็เพื่อให้เป็นข้อปฏิบัติที่สากลที่สุด แก่คนทุกคนในโลกเท่านั้น ดังนั้น เราจะได้วินิจฉัยกันโดยแนวนี้สืบไปเท่าที่เห็นว่าจำเป็นจะต้องรู้ต้องเข้าใจ และจำเป็นแก่การปฏิบัติเท่านั้นเอง ไม่ให้มีส่วนที่เหลือเพื่อเข้ามาปะปนอยู่ด้วยเลย เพราะไม่มีเวลาที่จะเป็นผู้ทำตนให้แตกฉานในอภิธรรมหรือทางปริยัติชนิดที่เป็นไปเพื่อความเป็นนักปราชญ์ แต่แล้วก็ดับทุกข์ไม่ได้แต่ประการใดเลย ยังแถมกลายเป็นปริยัติที่กลับเป็นงูพิษกัดตัวเองขึ้นมาดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

วิธีปฏิบัติที่ลัดสั้นที่สุดดังที่กล่าวนี้ แม้จะลัดสั้นเพียงใด ก็ยังจะต้องแบ่งออกเป็น ๒ ระยะ คือ ระยะที่เป็นอยู่ตามปรกติ ยังไม่มีอารมณ์ใด ๆ มากระทบ นี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งก็คือ ระยะที่มีอารมณ์มากระทบทาง

ตาหูจมูกลิ้นกายใจเข้าแล้ว และทั้งสองระยะนี้ย่อมเกี่ยวเนื่องกัน กล่าวคือ การปฏิบัติในระยะที่ยังไม่มีอารมณ์มากระทบนั้น ก็เป็นการปฏิบัติที่อยู่ในรูปของการเตรียมตัว ที่พร้อมจะเผชิญกับอารมณ์ที่มากระทบนั่นเอง ครั้นอารมณ์มากระทบเข้าจริงๆก็เป็นการปฏิบัติที่ใช้ความรู้ความชำนาญที่เตรียมไว้แล้วนั้น โดยผ่านทางสติสัมปชัญญะเพื่อเผชิญกับอารมณ์นั้น ๆ ดังนั้น หลักเกณฑ์ที่เป็นใจความสำคัญของการปฏิบัติทั้ง ๒ ระยะก็กลายเป็นของสิ่งเดียวกันอีก คือมีใจความสำคัญรวมอยู่ที่ความรู้โดยประจักษ์ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น โดยความเป็นตัวตนหรือของตนหรือของใครก็ตาม เมื่อยังไม่มีอารมณ์มากระทบ ก็สนใจพิจารณาสิ่งทั้งหลายทั้งปวงให้เห็นแจ้งตามที่เป็นจริง อย่าให้ถูกหลอกลวงโดยสิ่งทั้งปวง อย่าให้หลงใหลในมายาของสิ่งทั้งปวง แต่ให้เข้าถึงความจริงซึ่งเป็นศูนย์กลางของสิ่งทั้งปวง คือความเป็นอนัตตา หรือสุญญตาของสิ่งทั้งปวงนั่นเอง ใจความสำคัญมีอยู่นิดเดียวในข้อที่ว่า ให้เห็นแจ้งอย่างแท้จริงจนเกิดความสลดสังเวชในการที่จะยึดมั่นถือมั่นสิ่งทั้งปวงอยู่เป็นประจำเท่านั้น นี้เรียกว่า เป็นการบ่มความรู้หรือปัญญาหรือวิชชาหรือแสงสว่างหรือสัมมาทิฏฐิ อยู่ตลอดเวลา ให้มีลักษณะแคล่วคล่องว่องไวเข้มแข็งเฉียบขาดอย่างเพียงพอจริง ๆ ครั้นถึงคราวที่อารมณ์มากระทบ ทางใดทางหนึ่ง เรื่องก็มีอยู่แต่เพียงว่าความรู้หรือแสงสว่างนั้นจะต้องแทรกแซงเข้ามาโดยทันท่วงที ไม่ให้โอกาสแก่การหลงยึดมั่นถือมั่นอย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์นั้น ๆ การแทรกแซงเข้ามาทันท่วงทีของความรู้ที่บ่มไว้นั้น เราเรียกว่าสติสัมปชัญญะ เมื่อสิ่งที่เรียกว่าสติสัมปชัญญะในลักษณะเช่นนี้เป็นไปได้ ปัญหาต่าง ๆ ก็ไม่มีเหลืออยู่ให้เป็นความยากลำบาก สติสัมปชัญญะนั่นเองเป็นสิ่งสกัดกั้นความยึดมั่นถือ

มั่นไม่ให้มีทางเกิดขึ้นได้ โดยความหมายที่ควบคู่พร้อมกันไป ๒ อย่าง คือ สติ—ระลึกได้ และสัมปชัญญะ—รู้พร้อมอยู่เสมอ รวมกันเป็นสิ่งเดียวกัน คือ ระลึกเอาความรู้ที่แท้จริงขึ้นมารู้พร้อมอยู่เสมอต่ออารมณ์ที่มากระทบความสลดสังเวช จึงเกิดขึ้น ต่อการที่จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้น ๆ ความยึดมั่นถือมั่นจึงเกิดขึ้นไม่ได้ ความรู้สึกว่าเป็น "ตัวตน" เป็น "ของตน" ไม่มีทางเกิดเพราะอำนาจของความรู้นั้น นี่แหละคืออาการที่ข้อปฏิบัติทั้ง ๒ ระยะเป็นสิ่งที่เนื่องกัน และมีความหมายอย่างเดียวกัน คือมีใจความสำคัญอยู่ตรงที่ว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น โดยความเป็น "ตัวเรา" หรือ "ของเรา" ซึ่งจะได้วินิจฉัยกันสืบไป ว่าจักต้องปฏิบัติอย่างไร

การปฏิบัติเพื่อความดับไปแห่ง "อัตตา" ในขณะที่เผชิญกับอารมณ์มีรูปกระทบตาเป็นต้นนั้น โดยใจความสำคัญอาศัยหลักพุทธภาษิตที่ตรัสแก่พระพาหิยะทารุจิริยะที่ว่า "ดูก่อนพาหิยะ ! เมื่อใดเธอเห็นรูปแล้ว ขอให้เป็นเพียงสักแต่ว่าเห็น ได้ฟังเสียงแล้ว ขอให้เป็นเพียงสักแต่ว่าฟัง ได้กลิ่นแล้ว ก็ขอให้เป็นเพียงสักแต่ว่าได้กลิ่น ลิ้มรสแล้ว ก็สักแต่ว่าได้ลิ้มได้รับสัมผัสทางผิวกายแล้ว ก็สักแต่ว่าสัมผัส ดังนี้แล้ว เมื่อนั้น "เธอ" จักไม่มี เมื่อใด "เธอ" ไม่มี เมื่อนั้น "เธอ" ก็ไม่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ไม่ปรากฏอยู่ในโลกอื่น และไม่ปรากฏในระหว่างแห่งโลกทั้งสอง นั่นแหละคือที่สุดแห่งทุกข์ละ" ดังนี้ (อุ. ขุ. ๒๕/๔๓/๔๘)

จากพระพุทธภาษิตนี้ เราจะเห็นได้ว่า ในขณะที่มีการกระทบกันกับอารมณ์นั้น มีวิธีปฏิบัติที่จะทำไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า "ตัวตน" ซึ่งในที่นั้นนั้นพระองค์ตรัสเรียกว่า "เธอ" และที่ใดไม่มี "เธอ" หรือ "ตัวตน" ที่นั่นเป็นที่สุดแห่งทุกข์ คือนิพพาน และใจความสำคัญของการปฏิบัตินั้นมีอยู่ตรงข้อที่ไม่ทำให้อารมณ์นั้น ๆ มีอิทธิพลขึ้นมาในการที่จะครอบงำจิตใจของ

ตน ให้การเห็นเป็นแต่สักว่าเห็น เป็นต้น ไม่ให้การเห็นนั้นปรุงจนเกิดความรู้สึกรักหรือชัง หรือเป็นสุขเวทนา หรือทุกขเวทนาขึ้นมานั่นเอง เรียกสั้น ๆ ว่าไม่ให้ปรุงเป็นเวทนาขึ้นมา ให้เป็นสักแต่ว่าการเห็น แล้วก็หยุดไปหรือดับไป แล้วกลายรูปไปเป็นสติปัญญาเกิดขึ้นมาแทน ว่าจะจัดการกับสิ่งนั้นอย่างไร ก็จัดไปด้วยสติปัญญา ไม่มีความรู้สึกที่เป็นกิเลสตัณหาหรืออุปาทานว่า "ตัวตน" หรือถ้าไม่ควรจัดการแต่ประการใดเลยก็เลิกกัน ไม่มีทางที่จะเกิดเวทนาชนิดปรุงเป็นตัณหา แล้วปรุงอุปาทานเป็น "ตัวเรา" ว่า "ตัวเรา" ได้เห็นนั่นนี่แล้ว จะเอาเป็น "ของเรา" หรือว่ามันจะเป็นอันตรายต่อสิ่งใดซึ่งเป็น "ของเรา" เมื่อเป็นดังนี้ก็ไม่มีภพ ไม่มีชาติ ไม่มีความทุกข์ ซึ่งเรียกได้ว่า ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิดไม่อาจจะก่อขึ้น หรือไม่อาจจะเป็นไปได้นั่นเอง มูลฐานซึ่งเป็นที่ก่อขึ้นแห่ง "ตัวตน" ก็ได้มีแล้ว กล่าวคือการเห็นรูป หากแต่ว่ามันก่อขึ้นไม่ได้ เพราะมีสติปัญญาเข้ามาควบคุมอยู่ กล่าวคือ ความรู้เรื่องว่าไม่มีอะไรที่ควรยึดมั่นถือมั่น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั่นเอง ได้เข้ามาแทรกแซงทันท่วงที การเห็นรูปนั้นจึงกลายเป็นหมันไปต่อการที่จะก่อให้เกิดความรู้สึกว่า "ตัวตน-ของตน" ดังนี้ สำหรับในกรณีแห่งการได้ฟังเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส และได้สัมผัสทางผิวกาย ก็มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน แม้ที่สุดแต่ธรรมารมณ์ที่มากระทบใจก็ยังอาศัยหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันนี้ หากแต่ไม่กล่าวถึงในที่นี้ ก็เพราะมุ่งหมายจะกล่าวถึงการเผชิญกับอารมณ์ตามธรรมดาคืออารมณ์ภายนอก ซึ่งเป็นสิ่งที่ยากที่จะหลีกเลี่ยงอยู่ทั่วไป

สิ่งที่ควรสังเกตเป็นพิเศษมีอยู่ว่า คำกล่าวที่ว่า "เห็นให้เพียงสักแต่ว่าเห็น" "ได้ยินให้เพียงสักแต่ว่าได้ยิน" เป็นต้นนั้น มีความหมายอยู่เป็น

๒ ชนิด ชนิดแรกที่สุดนั้นคือได้เห็นหรือได้ยินแล้ว ก็ไม่เอาใจใส่เพราะกำลังส่งใจไปที่อื่นหรืออยู่กับเรื่องอื่น แบบเป็นการเห็นหรือการได้ยินของพระอรหันต์ผู้หมดกิเลสแล้ว ส่วนชนิดหลังหรือเรื่องที่จะต้องปฏิบัตินั้นหมายถึงกรณีที่เป็นไปตามปรกติ คือมีการได้เห็นและได้ยิน และมีความรู้สึกว่ามันเป็นอะไรด้วย ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปตามธรรมดาอย่างที่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ และมีปัญหาว่าจะต้องปฏิบัติต่อมันอย่างไร ดังนั้นคำที่กล่าวว่า เห็นสักแต่ว่าได้เห็น ได้ยินสักแต่ว่าได้ยินนั้น มันมีความหมายอะไรบางอย่างเป็นพิเศษรวมอยู่ในนั้น ซึ่งจัดเป็นตัวการปฏิบัติโดยตรง ไม่อย่างหยาบก็อย่างละเอียด ไม่อย่างต่ำก็อย่างสูง จึงจะนับว่าตรงกับประเด็นของเรื่องที่จะกล่าวในที่นี้ ซึ่งเราจะได้พิจารณากันดู

การปฏิบัติอย่างหยาบหรืออย่างต่ำ อาจจะมีได้ เช่นว่า เมื่อได้เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และรู้ว่ามันเป็นอะไรแล้ว ก็ให้มีความรู้สึกหรือความเข้าใจที่ถูกต้องว่า มันเป็นสักแต่ว่ารูปหรือรูปธรรม ไม่ใช่สิ่งนั้นสิ่งนี้ ชื่อนั้นชื่อนี้ เช่นเห็นดอกกุหลาบที่สวยงาม หรือมนุษย์เพศตรงข้ามที่น่ารัก หรือของน่าเกลียด เช่นอุจจาระบัสสาวะ หรือคนที่น่าเกลียดน่ากลัวเป็นต้น ก็มีการทำให้สิ่งทั้งหมดที่ได้เห็นนั้นเป็นเพียงสักว่ารูป หรือภาพที่ได้เห็น ไม่ปล่อยให้จิตไปถือเอา "ความหมาย" ของมัน ว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ชนิดที่ก่อให้เกิดความอยากหรือความยึดมั่นถือมั่นอย่างนั้นอย่างนี้ขึ้นมา (คำอธิบายละเอียดมีอยู่ในหนังสือวิธีระงับดับทุกข์) แล้วก็เลิกกัน การกระทำอย่างนี้เป็นสิ่งที่มีได้เพราะการฝึก ซึ่งอาจจะใช้ได้แก่บางคนหรือในบางกรณีที่อารมณ์อันมากระทบนั้นไม่มีกำลังหรือไม่มีอิทธิพลมากมาย สำหรับการปฏิบัติที่สูงขึ้นไป หรือที่จะสำเร็จประโยชน์โดยที่แท้จริงนั้น ยังจะต้องมีอุบายที่แยบคายไปกว่านั้น กล่าวคือมีการปฏิบัติชนิดที่ทำให้เห็น สุขเวทนา

ทั้งหลายเป็นสิ่งที่เป็นมายาหลอกลวงอยู่เป็นประจำ ทั้งนี้เพราะว่าสิ่งต่าง ๆ ที่มีความหมายแก่สัตว์ทั้งหลาย อยู่ตรงที่จะให้เกิดทุกขเวทนาเท่านั้น สำหรับทุกขเวทนานั้น เป็นผลอีกอันหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นเนื่องมาจากความยึดมั่นถือมั่นในสุขเวทนาที่ไม่ได้อย่างใจนึก ถ้าความยึดมั่นถือมั่นในสุขเวทนาไม่มีแล้ว ทางที่จะเกิดทุกขเวทนาก็ย่อมไม่มี ดังนั้น ในทางปฏิบัติจึงมักกล่าวถึงกันแต่สุขเวทนา ซึ่งที่แท้ก็มีทุกขเวทนาแฝงอยู่ด้วยในส่วนลึกของความหมายตามทางปรมัตถธรรมของคำ ๆ นั้น เมื่อสุขเวทนาเป็นสิ่งที่ไม่มีความหมายไปแล้ว สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยสำหรับสุขเวทนา ก็พลอยไม่มีความหมายไปด้วย จึงไม่ยั่วให้เกิดความยึดถืออารมณ์ในทางหูตาจมูกลิ้นกายเป็นต้น ในเมื่อได้สัมผัสสิ่งที่ชอบใจอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสตัณหา ดังนั้น จึงมีใจความสำคัญอยู่ในข้อที่ว่า ต้องมีความรู้ในการที่จะตัดมูลราก อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือต่ออารมณ์นั้นเสียก่อน เช่นความสวย ความงาม ความหอม หรืออะไรก็ตาม ซึ่งคนเข้าไปหลงติดในอารมณ์นั้น ๆ หรือในวัตถุนั้น ๆ ก็เพราะความพอใจอันนี้ ถ้ามีการทำลายความพอใจอันนี้เสียได้ด้วยปัญญา สิ่งต่าง ๆ ที่ประกอบอยู่ด้วยความดีเหล่านี้ ก็กลายเป็นหมันไปที่จะทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น ดังนั้น เราอาจจะกล่าวได้ว่า การเห็นรูปของบุคคลที่มีปัญญาถึงขนาดที่ทำลายความดีความงามของรูปต่าง ๆ ที่ได้เห็นนั้นเสียได้นั่นแหละคือ การเห็นสักว่าแต่เห็น ส่วนการได้ยินสักแต่ว่าได้ยิน การได้กลิ่นที่สักแต่ว่าได้ดม เป็นต้น ก็มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน ซึ่งมีใจความสำคัญอยู่ตรงที่เขาไม่เป็นทาสของสุขเวทนา แต่เป็นผู้ที่ทำลายคุณความดีทั้งของสุขเวทนาและทั้งสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของสุขเวทนา การกระทบกับอารมณ์ของบุคคลนั้นจึงเป็นสักแต่ว่าผัสสะ คือการกระทบ ไม่เกิดเป็นเวทนาขึ้นมา

หรือแม้แต่เกิดเป็นเวทนาขึ้นมาแล้ว ก็กลายเป็นแต่สักว่าผัสสะต่อเวทนานั้น ไม่มีการถือเอา "ความดีความงาม" ของเวทนานั้น เวทนานั้นจึงเป็นสักว่าเวทนา แล้วก็ดับไป ไม่อาจจะปรุงเป็นตัณหา อุปาทาน จนกระทั่งเกิดภพเกิดชาติและเป็นทุกข์ขึ้นมาได้

ใจความที่สำคัญที่สุดจึงมีอยู่ว่าการปฏิบัตินั้น ๆ มิได้เป็นการตรงรี่เข้าไปจัดการกับอารมณ์ที่ได้เห็น แต่กลับเป็นการจัดการย้อนเข้าไปภายในมีการทำภายในโดยทางสติปัญญา ที่จะทำลายตัวการหรือต้นเหตุที่จะทำให้ออกไปรับอารมณ์ ด้วยความยึดมั่นถือมั่นต่างหาก คือให้ผัสสะเป็นเพียงสักว่าผัสสะ หรือถ้ากล่าวเป็นไทย ๆ ก็ว่า ให้การกระทบทางตาเป็นเพียงสักว่าการกระทบ แล้วก็หยุดกันเพียงเท่านั้น ตัวผู้กระทบหรือผู้เป็นเจ้าของแห่งการกระทบก็ตาม หามีไม่ มีแต่การกระทบของตากับรูปและเกิดจักขุวิญญาณเท่านั้น จักขุวิญญาณนั้นอยู่เนื่องกับคำว่าตา เพราะฉะนั้น จึงเหลือแต่ตากับรูปกระทบกันเท่านั้น ไม่มี "ตัวตน" ผู้เจ้าของแห่งการกระทบหรือผู้กระทบเมื่อความรู้สึกว่า "ตัวตน" ไม่มี ก็คือไม่มีตัณหาอุปาทานในอารมณ์นั้น ๆ หรืออารมณ์ไหน ๆ นี้เรียกว่า ไม่มี "ตัวตน" อยู่ในโลกนี้หรือในโลกไหน กลายเป็นว่างจาก "ตัวตน" ซึ่งมีความหมายเป็น นิพพานอยู่เป็นปรกติ เพราะอำนาจที่ไม่ก่อเป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิดขึ้นมาได้นั่นเอง นับว่าเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องพิจารณากันอย่างละเอียดต่อไปอีกสักเล็กน้อย

ใจความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทที่ไม่อาจจะก่อขึ้นเป็นความทุกข์ในที่นั้นนั้น โดยตัวหนังสือก็อยู่ตรงที่ว่า "เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าได้เห็น ได้กลิ่นก็สักแต่ว่าได้กลิ่น" ดังนี้แล้ว มันจะมีเรื่องยืดยาวเป็นสายตลอดปฏิจจสมุป-

บาทฝ่ายเกิดได้อย่างไรกัน สำหรับผู้ปฏิบัติอย่างรวบรัดเช่นผู้แก่ผู้เฒ่า ปฏิบัติเรื่องถือหลักไม่เอา--ไม่เป็นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ก็ย่อมไม่มีปัญหาที่จะต้องวินิจฉัย แต่สำหรับผู้ปฏิบัติที่ประสงค์จะศึกษาเป็นเครื่องเรืองปัญญานั้น ย่อมมีทางที่จะศึกษาได้ กล่าวคือในขณะที่มีการเห็นสักแต่ว่าเห็นนั้น มันเป็นเพียงการกระทบกันของสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติล้วน ๆ คือของรูปซึ่งเป็นวัตถุภายนอก และของดวงตาที่ประกอบอยู่ด้วยจักษุประสาทเท่านั้นเอง เป็นเรื่องของธรรมชาติล้วน ๆ ไม่ควรมีอุปาทานเข้าไปยึดครองหรือเข้าไปสิงอยู่แต่ประการใดในส่วนไหน มันจึงเป็นเพียงธรรมชาติล้วน ๆ กระทบกัน ไม่มีผลเป็นเวทนาตัณหาอุปาทานดังกล่าวแล้ว นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับ คือมีการดับลง นับตั้งแต่เวทนาลงมาถึงตัณหาอุปาทาน ภพ ชาติและทุกข์ทั้งหลาย ย่อมมีอยู่อย่างเห็นได้ชัด ส่วนปฏิจจสมุปบาทส่วนที่ย้อนหลังขึ้นไป คือจากเวทนาไปยังผัสสะ อายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร และอวิชชา นั้น มันดับไปหรือไม่มีอยู่ หรือไม่เกิดขึ้นด้วยอาการอย่างไรนั้น ต้องทำความเข้าใจกันให้ถูกต้อง จึงจะมองเห็นว่ามันได้เป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับ ขึ้นไปกระทั่งถึงอวิชชาทีเดียว หรือตั้งแต่อวิชชาลงมาตามลำดับจนตลอดสายทีเดียว และอันนี้เองเป็นความหมายที่เข้าใจยากที่สุดของสิ่งที่เรียกว่า "ปฏิจจสมุปบาท" แต่ความจริงนั้นมีอยู่ง่าย ๆ และนิดเดียว คือข้อที่ว่า ถ้าเมื่อผัสสะ คือการกระทบเป็นเพียงเพื่อการกระทบแล้ว อายตนะ คือตาและรูปเป็นต้นที่เป็นที่ตั้งแห่งการกระทบนั้น มันจะไม่มีค่าหรือมีความหมายอะไร คือมันมีค่าเท่ากับไม่มีนั่นเอง เช่นเดียวกับที่ผัสสะไม่มีค่าในกรณีเช่นนั้น นั่นแหละคือความดับไปของอายตนะหรือการไม่มีอยู่ของอายตนะซึ่งได้แก่ตากับรูปเป็นต้น อายตนะเป็นหมัน

เท่ากับที่ผัสสะเป็นหมัน จึงเรียกว่ามันดับอยู่ เมื่ออายตนะมีลักษณะเป็นหมันเช่นนั้น นามรูปอันเป็นที่ตั้งของอายตนะนั้นก็เป็นหมัน หรือมีค่าเหมือนไม่มีหรือดับอยู่เหมือนกัน เมื่อนามรูปเป็นหมัน วิญญาณธาตุที่ปรุงแต่งนามรูปในขณะหรือในกรณีนั้นก็เป็นหมัน จึงมีค่าเท่ากับไม่มีหรือดับอยู่ เมื่อวิญญาณธาตุเป็นหมัน สังขารที่ปรุงแต่งให้เกิด วิญญาณธาตุนั้นก็พลอยเป็นหมัน มีค่าเท่ากับไม่มีหรือดับอยู่ เมื่อสังขารเป็นหมัน อวิชชาซึ่งปรุงแต่งสังขารในกรณีนั้นก็เป็นหมัน คือมีค่าเท่ากับไม่มีหรือดับอยู่ ทั้งหมดนี้ก็เพราะเหตุนิดเดียวที่มีอยู่ที่ตรงกลาง คือที่ตรงกลางสายของปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือผัสสะที่เป็นหมันนั่นเอง เมื่อผัสสะเป็นหมันไม่ให้เกิดเวทนา ปฏิจจสมุปบาททั้งสายก็เป็นหมัน มีค่าเท่ากับไม่มีอะไรเกิดขึ้น นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับ คือฝ่ายดับทุกข์ ได้มีอยู่อย่างสมบูรณ์ ยังมีสิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจกันอย่างระมัดระวังเป็นพิเศษที่สุด คือ ความจริงที่มีอยู่อย่างลึกซึ้งในข้อที่ว่า อวิชชามันได้ดับไป หรือไม่อาจจะก่อขึ้นในขณะแห่งผัสสะ คือ ขณะที่ตากระทบรูปเป็นต้นนั่นเอง เมื่ออวิชชาก่อขึ้นไม่ได้ที่ตรงนี้ ปฏิจจสมุปบาททั้งสายก็ก่อขึ้นไม่ได้ อวิชชาก็ไม่ปรุงสังขาร นามรูปไม่ถูกปรุง เป็นนามรูปที่ไม่ทำหน้าที่ของมัน มีอยู่ก็เหมือนไม่มี เพราะฉะนั้นอายตนะต่าง ๆ ที่เนื่องอยู่ด้วยนามรูปนั้น ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่ของมันนี้เรียกว่าดับอยู่ เมื่ออายตนะดับอยู่คือไม่ทำหน้าที่ของมัน ด้วยอำนาจของอวิชชาแล้ว ผัสสะนั้น ๆ ก็เป็นเพียงผัสสะล้วน ๆ คือเป็นเพียงการกระทบกันของสิ่งที่เป็นเพียงธรรมชาติล้วน ๆ ไม่เป็นผัสสะที่อำนวยให้เกิดเวทนา และไม่เกิดตัณหาอุปาทานเป็นลำดับไปโดยนัยดังที่กล่าวแล้วนั่นเอง ฉะนั้นขอให้มองเห็นใจความที่สำคัญที่พลิกแพลงและเร้นลับที่สุดตรงข้อที่ว่า ใน

ขณะแห่งผัสสะนั้น มันจะมีอวิชชาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย หรือไม่มีอวิชชาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยนั่นเอง ผัสสะใดมีอวิชชาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ผัสสะนั้นเป็นที่ตั้งแห่งปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิดขึ้นแห่งทุกข์ จนตลอดสายทีเดียว ในทางตรงกันข้าม ผัสสะใดถูกควบคุมไว้ดีจนอวิชชาเข้ามาเกี่ยวข้องไม่ได้ ผัสสะนั้นก็เป็นที่ตั้งแห่งปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับไปแห่งความทุกข์จนตลอดสายอย่างเดียวกัน ผัสสะของคนพาลคนโง่คนหลง คือผัสสะที่อวิชชาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ผัสสะของพระอริยเจ้าหรือของคนมีปัญญา ก็เป็นผัสสะที่ไม่มีอวิชชาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย มันจึงเป็นเพียงสักว่าผัสสะ คือการกระทบ ไม่มี "ตัวตน" หรือ "ของตน" เกิดขึ้นมาได้ จึงเป็นความดับแห่งทุกข์อยู่ร่ำไป นี่แหละคือข้อที่จะต้องสังเกตให้ดี ๆ ให้พบความจริงที่ว่าความเกิดขึ้นหรือความดับไปก็ตามแห่งอวิชชานั้น จะต้องตั้งต้นเมื่อตาเห็นรูป หรือหูได้ยินเสียง หรือจมูกได้ดมกลิ่น หรือลิ้นได้รู้รส หรือกายได้รับสัมผัสทางผิวกายอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอไป จึงเป็นเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่ถูกตรงตามที่พระพุทธองค์ทรงสอน และเป็นความรู้ที่อาจใช้เป็นเครื่องปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ได้ ถ้าผิดไปจากนี้แล้วก็เป็นปฏิจจสมุปบาทที่เพ้อไปตามตัวหนังสือ หรือตามคารมลมปากที่แย่งกันอธิบาย ซึ่งใช้ให้เป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติเพื่อดับทุกข์สักนิดเดียวก็ไม่ได้

สรุปความว่า เมื่อเผชิญกันเข้ากับอารมณ์ เช่นรูปกระทบตาเป็นต้น ต้องมีสติสัมปชัญญะนำเอาความรู้เรื่องสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เข้ามาช่วยให้ทันท่วงที เมื่อสติสัมปชัญญะเกิดแล้ว อวิชชาก็จักไม่เกิดขึ้นปรุงแต่งสังขาร สังขารไม่ปรุงแต่งวิญญาณ วิญญาณจะไม่ปรุงแต่งนามรูปอันเป็นที่ตั้งของอายตนะ ซึ่งมีประสิทธิภาพทำให้เกิดผัสสะชนิดที่ปรุง

ให้เกิดเวทนาแล้วปรุงให้เกิดตัณหาอุปาทาน ภพ ชาติ และความทุกข์ในที่สุด ความรู้ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น นั่นแหละเป็นตัววิชชาทำลายล้างอวิชชาอยู่เสมอไป ดังนั้น เมื่อมีการกระทบทางตา ก็ให้มีวิชชาดังกล่าวนั้นเกิดขึ้น ผัสสะนั้นก็จะเป็นเพียงสักว่าผัสสะและทุกข์ก็จะไม่เกิดขึ้น นี้เรียกว่าการปฏิบัติที่จะต้องทำเมื่อเผชิญเข้ากับอารมณ์ เช่นมีรูปกระทบเป็นต้น ซึ่งเป็นคู่กันกับการปฏิบัติอีกสายหนึ่งซึ่งจะต้องปฏิบัติอยู่เป็นประจำ เมื่อมีการปฏิบัติที่เป็นไปได้ทั้ง ๒ แนวหรือ ๒ สาย ดังนี้แล้ว "ตัวเรา–ของเรา" ก็ไม่มีโอกาสจะเกิดขึ้น และตรงกันข้าม มีแต่จะซูบผอมตายไปเพราะอดอาหาร ทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ จนขาดสูญสิ้นเชื้อไปในที่สุด เป็นการดับตัณหาอุปาทานได้สิ้นเชิง หมดทุกข์โดยประการทั้งปวง

ผู้หวังจะเรียนลัดพุทธศาสนา จะต้องจำลึกไว้เสมอเป็นการทบทวนว่า โดยหลักแห่งปฏิจจสมุปบาทก็ดี อริยมรรคมีองค์แปดก็ดี จะต้องอาศัยสัมมาทิฏฐิ หรือความรู้ที่ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นด้วยกันทั้งนั้น และแม้แต่จะแจกซอยละเอียดลงไปว่า มีการปฏิบัติอยู่ ๒ ระยะ คือระยะที่อารมณ์ภายนอกยังไม่มากระทบ และระยะที่อารมณ์ภายนอกมากระทบถึงอย่างนั้นในการปฏิบัติก็ยังคงอาศัยหลักความรู้ที่ว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นอยู่นั่นเอง โดยสรุปก็คือเมื่ออารมณ์ภายนอกยังไม่กระทบ เราก็ต้องทำการศึกษาว่าอารมณ์ทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เมื่ออารมณ์มากระทบก็มีสติสัมปชัญญะเอาความรู้นั้นมาใช้ได้ทันท่วงที ทำให้รู้ว่าอารมณ์ที่มากระทบนั้นคือสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นนั่นเอง ตอนนี้ทำให้เห็นได้ส่วนหนึ่งแล้วว่า การปฏิบัติทั้งหมดสรุปรวมลงในการปฏิบัติเพื่อไม่ให้ยึดมั่นถือมั่น

สิ่งใดเลย ที่ทำดังนั้นเพื่อประสงค์อะไรเล่า ? ก็ตอบได้ทันทีว่า เพื่อจะดับเสียซึ่งความรู้สึกว่า "ตัวตน—ของตน" นั่นเอง กล่าวกันทั่วไปก็คือเพื่อจะดับตัณหาเสียหรือเพื่อไม่ให้ตัณหาเกิดขึ้นในเวทนา อันมีมูลมาจากอารมณ์ที่มากระทบนั้น เพื่อไม่ให้เกิดอุปาทานต่อไปว่า "ตัวเรา—ของเรา" การปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์แปดก็เพื่อดับตัณหาและดับอุปาทาน แม้จะไม่จำแนกเป็นอริยมรรคมีองค์แปด จะจำแนกเป็นศีลสมาธิปัญญา ก็ยังมีความมุ่งหมายดังเดิมอยู่ทุกประการ กล่าวคือศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อเป็นไปถึงที่สุดแล้วก็มุ่งหมายจะดับตัณหาอุปาทาน หรือกิเลสนั่นเอง และทั้งหมดนั้นต้องอาศัยความรู้ที่ว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นมาเป็นพื้นฐานด้วยกันทั้งนั้น การปฏิบัตินั้น ๆ จึงจะเป็นไปถูกทางและโดยเร็ว ไม่เป็นศีลที่เขว ไม่เป็นสมาธิที่เขว ไม่เป็นปัญญาที่เขว จนกลายเป็นความรู้เขว หรือความรู้ผิด ๆ ไป

เมื่อผู้ศึกษาทราบแล้วว่า การปฏิบัติทุกอย่างเป็นไปเพื่อการดับตัณหาดังกล่าวแล้ว ควรจะได้พิจารณากันเฉพาะการดับตัณหาเพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องกันสักเล็กน้อย คือจะต้องพิจารณาจนเห็นว่าการดับตัณหานั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ ดับจริงกับดับไม่จริง หมายถึงดับชนิดที่กลับเกิดอีกและไม่กลับเกิดอีก ถ้าไม่กลับเกิดอีกก็เป็นการดับจริง ถ้ากลับเกิดอีกก็เป็นการดับไม่จริง สำหรับการดับที่ไม่จริงนั้นก็ยังมีอยู่หลายอย่าง อย่างแรกที่สุดก็คือที่มันดับไปเองตามธรรมดา คือว่าเมื่อตัณหาได้ผ่านเหยื่อนั้น ๆ ไปแล้วมันก็ดับไปในตัวมันเอง เพื่อไปหาเหยื่ออันใหม่หรืออารมณ์อันใหม่ ที่สูงขึ้นมาหน่อยก็คือ ดับเพราะความประจวบเหมาะบังเอิญ เช่น ได้อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความสลดสังเวช เช่นเห็นซากศพหรือสิ่งปฏิกูลเข้ามาแทรก

แซง แล้วมันจึงดับไปเพราะความประจวบเหมาะเช่นนั้น นั้นก็อย่างหนึ่ง ที่สูงขึ้นมาอีกก็คือ ในบางรายหรือบางกรณี การพิจารณาไปตามความรู้สึกผิดชอบชั่วดี หรือตามอำนาจของเหตุผล ก็ทำให้ตัณหาในบางกรณีดับไปได้เหมือนกัน แต่หาได้เป็นการดับที่แท้จริงไม่ เป็นเพียงการดับชั่วคราวและแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ไปทีก่อนเท่านั้นเอง นี่แหละคือข้อที่ว่าทำไมศึกษาเรื่องอริยสัจกันมาตั้งนมนานแล้ว ก็ยังไม่ดับตัณหาได้ ดังนี้เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะว่าเป็นการดับอย่างชั่วคราวกันเสียเป็นส่วนมากเท่านั้นเอง การดับตัณหาที่แท้จริงนั้นเรียกโดยบาลีว่า "อเสสวิรากนิโรธะ" แปลว่า ดับไม่มีส่วนเหลือด้วยอำนาจของวิราคะ คือการจางคลายของตัณหา ซึ่งเกิดสืบต่อมาจากนิพพิทาความเบื่อหน่าย ซึ่งเกิดมาจากความเห็นแจ้งตามที่เป็นจริง ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่า "ตัวตน" หรือ "ของตน" หรือไม่อาจจะยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น "ตัวตน–ของตน" เพราะมันเป็นสิ่งที่ว่างจากตัวตนอย่างยิ่งนั่นเอง การดับตัณหาด้วยอุบายและด้วยอาการอย่างนี้เท่านั้น จึงเป็นการดับที่แท้จริง นอกไปจากนั้นเป็นการดับเพียงชั่วคราว หรือถ้ามากไปกว่านั้นก็เป็นการเล่นตลก ได้แก่การที่คนบางคนบริกรรมหรือภาวนาว่าดับตัณหาๆ หรือบางคนก็ตั้งใจเอาเฉยๆ ว่าจะดับตัณหา เช่นแกล้งทำเฉยต่อสิ่งทั้งปวงด้วยการบังคับข่มขี่ แต่แล้วก็ไม่รอด เพราะมีกำลังไม่พอที่จะดับตัณหาอันมีกำลังมากมายนั้นได้ ที่ยิ่งไปกว่านั้นอีกก็คือการคดโกงหลอกลวง หลอกลวงผู้อื่นด้วยมายาต่างๆ ว่าตนเป็นผู้ดับตัณหาแล้ว ก็แสดงอาการแปลกๆ ออกมาที่เป็นการหลอกลวงตนเองโดยตรงก็มี คือการคิดเอาดื้อๆ กล่าวเอาดื้อๆ ว่า เราไม่ยินดียินร้าย ไม่มีผู้หญิงผู้ชาย ดังนี้เป็นต้น แต่มีการกระทำ

ชนิดที่เป็นไปตามอำนาจของตัณหา เป็นการหลอกลวงตัวเองพร้อมกันกันไปในตัว ซึ่งล้วนแต่เป็นการดับตัณหาที่คดโกง ที่โง่เขลา ที่ไม่แท้จริงถาวรทั้งนั้น ดังนั้นจึงเหลืออยู่แต่เพียงประการเดียวเท่านั้น คือการดับชนิดที่เรียกว่า อเสสวิราคนิโรธ อันมีมูลมาจากความเห็นแจ้งว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นอย่างแท้จริงเท่านั้น

สำหรับความรู้หรือความเห็นแจ้งว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นก็เหมือนกัน ต้องพึงเข้าใจว่ามันมีอยู่หลายระดับ และมีอยู่ระดับเดียวเท่านั้นที่จะให้เกิดความเบื่อหน่ายในกิเลส อันเป็นบันไดขั้นต้นให้เกิดความจางคลายจากกิเลสได้ ผู้ศึกษาควรจะมองให้เห็นตามที่เป็นจริงทั่ว ๆ ไปเสียชั้นหนึ่งก่อนว่า เกี่ยวกับความรู้หรือการรู้นี้อย่างน้อยมีอยู่ ๓ ชั้น คือรู้ตามที่ได้ยินได้ฟัง นี้เรียกว่าความรู้ รู้เพราะไปคิดค้นตามอำนาจของเหตุผล นี้เรียกว่าความเข้าใจ ส่วนความรู้ที่เกิดมาหลังจากนั้น คือหลังจากได้ผ่านสิ่งนั้น ๆ ไปแล้วด้วยการปฏิบัติอย่างครบถ้วน มีความรู้ซึมซาบในทุกสิ่งทุกอย่างทุกขั้นทุกตอน กระทั่งถึงผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัตินั้น ๆ อย่างนี้เรียกว่าความรู้แจ้งแทงตลอด ลองเรียงลำดับกันดูใหม่อีกทีว่า ความรู้ความเข้าใจ และความรู้แจ้งแทงตลอด ทั้ง ๓ นี้มันแตกต่างกันลึกสูงต่ำกว่ากันสักเท่าไร และอันไหนจะมีเหตุผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในส่วนลึกของจิตใจ และอันไหนเป็นอย่างผิวเผิน มีผลเล็กน้อยแล้วก็สิ้นฤทธิ์สิ้นอำนาจไป ดังนี้เป็นต้น ในที่สุดก็จะทราบได้เอง การที่จะมีความรู้สึกสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นนั้น จะเป็นความรู้ชนิดไหน คือเป็นเพียงความรู้เพราะได้ยินได้ฟัง หรือเป็นเพียงความเข้าใจเพราะคิดไปตามเหตุผล หรือจะต้องเป็นถึงขนาดความรู้แจ้งแทงตลอด เพราะได้ซึมซาบสิ่งนั้น ๆ

อย่างทั่วถึง ด้วยการผ่านไปโดยจิตใจจริง ๆ แล้วก็จะทราบได้เองพร้อมกันไปในตัวอีกว่า รู้ถึงขนาดไหนจึงจะเกิดนิพพิทาคือความเบื่อหน่าย และส่งเสริมให้เกิดวิราคะคือการจางคลายของกิเลส เมื่อกล่าวตามคัมภีร์แล้วไม่ต้องสงสัยเลย ย่อมมุ่งหมายเอาความรู้ชนิดความรู้แจ้งแทงตลอด ที่สามารถเปลี่ยนความรู้สึกภายในจิตใจได้เอง ฉะนั้น เป็นการกล่าวได้ว่า การดับตัณหาชนิดที่เป็นอเสวิราคนิโรธนั้น ต้องตั้งรากฐานอยู่บนความรู้แจ้งแทงตลอด ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ที่เห็นชัดด้วยปัญญาถึงขนาดเป็นญาณทัสสนะ หรือเป็นอริยมรรคมีองค์แปดนั่นเอง

ที่นี้ก็มาถึงความสำคัญของประโยคที่ว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น" ประโยคนี้เป็นภาษาบาลีก็มีว่า **"สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย"** ตามตัวพยัญชนะก็แปลว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงอันใคร ๆ ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่า นี่เป็นตัวเรา นี่เป็นของเรา ซึ่งกล่าวอย่างง่าย ๆ ก็ได้แก่ความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั่นเอง คำกล่าวประโยคนี้ควรจะถือว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา เพราะมีเรื่องราวกล่าวอยู่ในบาลีว่า เมื่อมีผู้มาทูลขอให้พระพุทธองค์ทรงประมวลคำสอนทั้งสิ้น ให้เหลือเพียงประโยคสั้น ๆ เพียงประโยคเดียว พระองค์ก็ตรัสประโยคที่ว่า **สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย** และทรงยืนยันว่านี่แหละคือใจความของคำสอนทั้งหมดในบรรดาคำสอนของพระองค์ ทรงยืนยันว่าถ้าได้ฟังคำนี้ ก็คือได้ฟังทั้งหมด ถ้าได้ปฏิบัติในข้อนี้ ก็คือได้ปฏิบัติทั้งหมด ถ้าได้รับผลจากการปฏิบัติข้อนี้ ก็คือได้รับผลจากการปฏิบัติทั้งหมด ไม่มีอะไรมากไปกว่านี้ ดังนั้นจึงกล่าวว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา ซึ่งเราจะมองเห็นตามได้ทันทีว่า การศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์เรื่องราวทั้ง

หมด ก็คือเรียนเรื่องไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใด นอกนั้นเป็นการเรียนที่เพื่อที่นี้มาถึงการปฏิบัติ ก็ต้องปฏิบัติเพื่อละความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง นอกนั้นเป็นการปฏิบัติเพื่อเพราะความงมงายหรือความคดโกง อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ เช่นจะรักษาศีล ก็จะต้องให้มีผลเป็นไปเพื่อบรรเทาความยึดมั่นถือมั่นที่กำลังมีอยู่อย่างมากมายนั้นเสีย การฆ่าเขา การลักขโมยของเขา การประพฤติผิดในกามเป็นต้นนี้ ล้วนมีมูลมาจากยึดมั่นถือมั่น ถ้าเจริญสมาธิ ก็เป็นไปเพื่อหยุดความยึดมั่นถือมั่นเสีย เป็นจิตว่างจิตสงบจากความยึดมั่นถือมั่น ถ้าผิดจากนี้ก็ไม่เป็นสมาธิที่ตรงตามจุดหมายของพุทธศาสนา ถ้าเป็นการเจริญปัญญาหรือวิปัสสนา ก็เป็นการขุดรากเง่าของความยึดมั่นถือมั่นขึ้นมาทำลายเสียไม่ให้กลับงอกงามขึ้นมาอีกต่อไป จึงจะเป็นปัญญาที่ถูกต้องตามหลักของพุทธศาสนา ผิดจากนี้ก็เป็นปัญญาหลอกลวง หรือปัญญางมงาย ทั้งหมดนี้แหละทำให้กล่าวได้ว่า ศีลสมาธิปัญญาซึ่งรวมกันแล้วเรียกสั้น ๆ ว่าการปฏิบัติธรรมทั้งหลายนั้น ก็เพื่อทำลายความยึดมั่นถือมั่น หรือเรียกอย่างกว้าง ๆ ก็ได้ว่า เพื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใด ๆ ทีนี้ก็มองไปถึงผลของการปฏิบัติที่เรียกว่ามรรคผลนิพพาน นั่นแหละคือตัวสภาพที่อยู่เหนือความยึดมั่นถือมั่น หรือเป็นผลที่เกิดมาจากการทำลายความยึดมั่นถือมั่นได้โดยสิ้นเชิงแล้ว หรือว่าเหลืออยู่เพียงบางส่วนก็ตาม แต่ต้องมีความยึดมั่นถือมั่นบางส่วนที่ได้ดับไปแล้ว ทั้งหมดนี้ทำให้เราเห็นได้ว่า บรรดาวิชาความรู้ทั้งหมด การปฏิบัติทั้งหมด และผลของการปฏิบัติทั้งหมดในพุทธศาสนานั้น สรุปรวมลงในประโยคสั้น ๆ เพียงประโยคเดียวว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น" และจัดได้ว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนาจริง ๆ ดังนั้น ถ้าถูกถามว่าจะดับตัณหาหรือ

อุปาทานด้วยอะไรเป็นเครื่องมือ เราก็ตอบได้อย่างไม่ผิดว่า "ฉันจะดับมันด้วยหัวใจของพุทธศาสนา" ดังนี้ เมื่อเรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญเห็นปานนี้ เราก็ควรจะได้ศึกษากันโดยละเอียดว่า เราจะนำมาใช้ดับตัณหานั้นได้อย่างไร และเมื่อไร ให้ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้นไปกว่าที่แล้วมา จนสามารถปฏิบัติได้จริง ๆ

ในข้อแรกนี้ จะกล่าวถึงวิธีปฏิบัติทั่ว ๆ ไป ที่ใช้ได้แก่คนทุกคนก่อน ไม่ว่าฆราวาสหรือบรรพชิต ถ้ามีการดับตัณหาอุปาทานแล้ว ก็ต้องใช้หลักดังต่อไปนี้ :—

ในขณะที่ไม่มีอารมณ์ใด ๆ รบกวนใจ คือไม่มีอารมณ์ใด ๆ มากระทบทางตาทางหูเป็นต้น เราก็ต้องตั้งหน้าตั้งตาศึกษาพินิจพิจารณาให้รู้ว่าสิ่งทั้งปวงนั้นคืออะไร และทำไมสิ่งทั้งปวงจึงไม่ควรยึดมั่นให้เห็นชัดแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นไปตามลำดับ จนถึงขั้นที่เกิดความรู้สึกสลดสังเวชต่อความที่สิ่งทั้งปวงเป็นมายา ไม่น่ายึดมั่นถือมั่นจริง ๆ และเกิดความสังเวชในความโง่หลงของตัวเอง ที่จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเหล่านั้น ให้ทำอย่างนี้อยู่เป็นประจำ ฉลาดทำยิ่งขึ้นทุกที เรียกว่ามีทั้งความรู้ ความเข้าใจ และความรู้แจ้งแทงตลอด โดยสมควรแก่กรณีในความจริงข้อนี้อยู่เสมอ มีความจางคลายของโลภะโทสะโมหะอยู่ด้วย เพราะอำนาจความสลดสังเวชนั้น ๆ กระทำอย่างนี้เรื่อย ๆ ไปจนชินเป็นนิสัย ถึงขนาดที่มีความวางเฉยต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวงได้เองอยู่เป็นส่วนมาก นี้เรียกว่าเป็นวิธีที่ ๑ เป็นวิธีที่กระทำทุกโอกาส เมื่อยังไม่มีการรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ทีนี้ ก็มาถึงวิธีที่ ๒ ได้แก่วิธีที่จะต้องใช้เมื่อเกิดมีอารมณ์มากระทบหรือว่าได้รับเอาอารมณ์เข้าทางตา หู จมูก ลิ้น กาย นี้พวกหนึ่ง และทางใจ

อีกพวกหนึ่ง เกี่ยวกับอารมณ์นี้ควรจะทราบหลักใหญ่ ๆ เสียก่อนว่า คนเราตามปรกตินั้นอยู่ว่างได้น้อยที่สุด เพราะมันว่างได้ยากนั่นเอง คือไม่มีอะไรมากระทบจากข้างนอกแล้ว ใจก็ยังสามารถรับอารมณ์ข้างในคือนึกคิดเรื่องราวอันหนึ่งอันใด โดยอาศัยความจำในอดีตเป็นตัวการสำคัญ คือการย้อนระลึกไปถึงสิ่งต่าง ๆ แต่หนหลัง จนกระทั่งเกิดอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นในใจจนได้ นี้เรียกว่ากำลังกระทบหรือกำลังได้รับอารมณ์ภายในทางใจและด้วยใจ ทีนี้ทางภายนอกนั้น ยังมีประตูที่จะเปิดรับอารมณ์ส่งเข้าไปให้หัวใจอีกถึง ๕ ทาง คือ ทางตาหูจมูกลิ้นและผิวกาย คนเรายากที่จะอยู่ด้วยอาการที่เรียกว่าปิดหูปิดตาปิดจมูก เพราะฉะนั้นมันจึงได้เห็นได้ยินหรือได้กลิ่นอยู่เป็นประจำ และง่ายที่สุด ฉะนั้นอารมณ์จึงมีมากมายและง่ายต่อการกระทบอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้พึงถือเป็นหลักว่า ถ้าไม่มีอารมณ์ทางภายนอกกระทบ ก็มักมีอารมณ์ทางภายในกระทบใจอยู่เป็นประจำ อย่าได้หลงสำคัญผิดไปว่า ถ้าตาไม่ได้เห็นรูปหูไม่ได้ยินจมูกไม่ได้กลิ่นลิ้นไม่ได้ลิ้มรสและผิวกายไม่ได้รับสัมผัสแล้ว เราจะไม่มีอะไรมารบกวน แท้ที่จริงอารมณ์ภายในนั้นรบกวนไม่น้อยไปกว่าอารมณ์ภายนอก และแถมจะยุ่งยากหรือลำบาก ดังนั้นเราจะต้องระวังให้ดี คือรู้จักสิ่งที่เรียกว่าอารมณ์ให้ถูกตัว คือจับตัวอารมณ์นั้นให้ได้เสมอไป สำหรับจะได้นำมาพิจารณาว่าอารมณ์ก็คือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่อยู่ในคำกล่าวที่ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เราจะรู้จักอารมณ์นั้น ๆ ให้ถูกต้องตามที่เป็นจริงว่ามันเป็นมายา คือยั่วให้ยึดมั่นถือมั่นทั้ง ๆ ที่มันไม่มีสาระแก่นสารอะไรเลย แต่คนก็หลงยึดมั่นถือมั่นกันอย่างยิ่ง และเกิดเป็นทุกข์เพราะความยึดมั่นถือมั่นนั้น ดังนั้นการปฏิบัติตามวิธีที่ ๒ นี้ ก็คือการดึงเอาความรู้อย่างแท้จริงของวิธี

ปฏิบัติที่ ๑ โน้น มาใช้ในขณะที่กระทบอารมณ์ให้ทันท่วงที ด้วยอำนาจของสติสัมปชัญญะ จนเกิดความเห็นแจ้งว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นจริง ๆ ทันใดนั้นก็เกิดความสลดสังเวชขึ้นมาต่ออารมณ์นั้น ๆ และต่อการที่ตนจะยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้น ๆ ทั้งเป็นการสลดปลงสังเวช เช่นเดียวกันกับความสลดสังเวชที่เกิดขึ้นในวิธีปฏิบัติอย่างที่ ๑ และเกิดนิพพิทาความเบื่อหน่าย และความจางคลายของกิเลส ตามสมควรแก่กรณีอย่างเดียวกันด้วย นี่ทำให้เราเห็นได้ชัดแจ้งทีเดียวว่า อาการที่ปฏิบัติแม้จะต่างกันบ้างโดยระยะกาลหรือวิธีการบางอย่าง แต่ใจความสำคัญนั้นเป็นอย่างเดียวกันแท้ทั้ง ๒ วิธี คือเป็นการกระทำไม่ให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นขึ้นมาได้ ให้อยู่ด้วยความจางคลายของกิเลส หรืออย่างน้อยก็ความที่ไม่ถูกกิเลสรบกวน ไม่มี "ตัวเรา—ของเรา" พลุ่งขึ้นมา มีแต่ถูกบีบกันให้มันอดอาหารจนกว่ามันจะตายไปเองดังนี้

การปฏิบัติตามปรกติ หมายถึงหลักปฏิบัติทั่วไปในขณะที่มิได้เผชิญกับอารมณ์นั้น มีทางที่จะแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือตามหลักวิชาสำหรับนักศึกษาผู้คงแก่เรียน ซึ่งนับได้ว่าเป็นการศึกษาและปฏิบัติที่เป็นวิธีเฉพาะ น้อยอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้นเป็นวิธีปฏิบัติสำหรับคนทั่วไปที่ไม่คงแก่เรียน เป็นวิธีการซึ่งไม่รู้สึกตัวและไม่มากมาย ถึงกับเรียกได้ว่าไม่ปรากฏอยู่ในรูปของวิชาเฉพาะ ซึ่งจะมีประโยชน์เฉพาะผู้มีการศึกษาน้อย มีกำลังใจต่ำ หรือมีอายุมาก ดังนี้เป็นต้น แต่แม้ว่าการปฏิบัติจะมีวิธีแตกต่างกัน ผลที่มุ่งหมายก็เป็นอย่างเดียวกัน คือการระงับไปแห่ง "อัตตา" ด้วยกันทั้งนั้น แต่จะให้พวกหนึ่งไปทำตามวิธีของอีกพวกหนึ่งนั้น เป็นสิ่งยาก ดังนั้นทุกคนควรเลือกวิธีที่เหมาะแก่ตน จะเป็นโดยเจตนาหรือไม่

เจตนาก็ตาม ถ้าทำอย่างผิดฝาผิดตัวแล้วย่อมเป็นไปไม่ได้ จะให้คนมีสติปัญญาแก่กล้ามาทำตามวิธีของคนโง่หรือสติปัญญาทึบ ก็จะไม่สบอัธยาศัยและทำไม่ลง จะให้คนมีสติปัญญาทึบไปทำตามวิธีของคนมีสติปัญญาสูงก็ทำไปไม่ได้ ด้วยเหตุนี้แหละ จึงต้องแยกกัน

สำหรับผู้ที่มีองค์ประกอบที่เรียกว่าอินทรีย์พร้อมมูลนั้น ก็มีหลักการที่จะต้องศึกษา และกระทำให้พอเหมาะพอดีกับอุปนิสัยหรืออินทรีย์ของตน แต่ยังมีปัญหาอยู่อีกบางประการ คือว่าแม้จะเป็นผู้มีปัญญาโดยกำเนิด แต่ปัญญานั้นยังไม่ถึงขนาด ถ้าจะรอให้เป็นไปถึงขนาดตามธรรมชาติก็ยังจะต้องใช้เวลาอีกนาน ดังนั้นจะได้ผนวกวิธีที่จะบ่มปัญญาเร็วๆ เข้าไปในวิธีปฏิบัติเพื่อดับกิเลสโดยตรงนั้นด้วย และให้ผสมกลมกลืนเป็นเรื่องเดียวกันไป โดยไม่ต้องแยกเป็นสองเรื่อง จึงจะเรียกว่าแนวปฏิบัติที่ดีและและนิยมใช้กันอยู่ สิ่งที่เป็นวิธีการเฉพาะจึงมีมากขึ้น ผลที่ได้รับก็เป็นการบ่มกำลังจิตและกำลังปัญญาพร้อมกันไป เมื่อดับกิเลสได้ก็เป็นพระอริยบุคคลประเภทพิเศษ มีคุณวิเศษส่วนอื่น ประกอบมากออกไปจากการดับกิเลสโดยตรงเพียงอย่างเดียว สายของการปฏิบัติค่อนข้างจะยืดยาว และรัดกุมตามวิธีของวิธีเฉพาะนั้นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็ได้แก่วิธีที่เรียกกันว่าการทำกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างสมบูรณ์แบบนั่นเอง กินเวลามาก ใช้ความพากเพียรมาก แต่ก็ได้ผลดีคุ้มค่ากัน

การปฏิบัติตามแนวนี้ มีการเตรียมตัวในการศึกษาเรื่องนั้นๆ ก่อน แล้วจึงเตรียมสถานที่การเป็นอยู่หรือการกินอยู่เป็นต้น ตลอดถึงการเตรียมร่างกายให้เหมาะสม แล้วก็ลงมือปฏิบัติชนิดที่สมบูรณ์ ทั้งศีลสมาธิปัญญาอย่างเต็มขนาดพร้อมกันไป โดยหลักใหญ่ๆ ก็ว่า ตลอดเวลานั้น เป็นผู้มี

ศีลบริสุทธิ์คือบำเพ็ญศีลอย่างดีเต็มที่ แต่ว่าโดยพฤตินัยนั้น ถ้ากำลังหมกมุ่นอยู่กับการบำเพ็ญภาวนาแล้ว ศีลย่อมเป็นไปได้เองคือบริสุทธิ์อยู่ได้เอง และถือเอาการสำรวมระวังในขณะแห่งภาวนาทุกขั้นทุกตอนนั่นแหละว่าเป็นตัวศีล เพราะว่าเมื่อมีการสำรวมอยู่อย่างนั้น โอกาสแห่งการล่วงศีลย่อมไม่มีเลย ความสำรวมก็มีอยู่อย่างเต็มที่ ความปรกติก็มีอยู่อย่างเต็มที่ ปัญหาเรื่องศีลจึงหมดไปอย่างที่เรียกว่าไม่ต้องคำนึงถึงก็ได้ ส่วนเรื่องสมาธินั้น คือการปรับปรุงจิตให้เหมาะสมแก่ปัญญา มีการฝึกตามแบบวิธีนั้น ๆ เพื่อให้จิตตั้งมั่นมีอารมณ์เดียวที่บริสุทธิ์ และพร้อมที่จะใช้งานอย่างที่เรียกว่าว่องไวถึงที่สุด ซึ่งมีการฝึกจนกระทั่งถึงเป็นฌานในระดับต่าง ๆ กัน แล้วจึงใช้จิตที่อบรมดีแล้วถึงขนาดนั้นทำงานในทางปัญญา ส่วนการเจริญปัญญานั้น หมายถึงการทำให้รู้อย่างแจ่มแจ้งแทงตลอด คือรู้ความจริงของสังขารทั้งปวงถึงขนาดที่ทำไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า "ตัวเรา—ของเรา" ขึ้นมาได้โดยเด็ดขาด เกิดความสลดสังเวช เกิดความเบื่อหน่ายต่อการยึดมั่นถือมั่นสิ่งทั้งหลายว่า "ตัวตน—ของตน" มีความจางคลายออกของกิเลสด้วยอำนาจแห่งความรู้และความเบื่อหน่ายนั้น ๆ จนถึงขั้นที่ไม่อาจจะหลงกลับมายึดมั่นถือมั่นได้อีกต่อไปในกิเลสส่วนนั้น ๆ และเป็นไปยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามลำดับจนหมดกิเลสโดยสิ้นเชิง เพราะอำนาจของความรู้ที่เพิ่มมากขึ้นทุกที แก่กล้าและเฉียบขาดยิ่งขึ้นทุกที การทำให้รู้นั้นเรียกว่าการเจริญปัญญา ปัญญาชนิดที่ทำลายกิเลสได้จริงนั้นเรียกว่าอริยมรรค การสิ้นไปแห่งกิเลสนั้น ๆ เรียกว่า มรรค ผล และนิพพานในที่สุด ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่า ตัวการปฏิบัตินั้นมีอยู่ ๓ อย่าง คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ในฐานะที่เป็นประธานหรือเป็นหลัก ข้อปฏิบัติที่มีชื่อเรียกเป็นอย่างอื่นอีกมากมาย

นั้น รวมลงได้ในข้อปฏิบัติ ๓ ชื่อนี้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงถือกันว่าศีล สมาธิปัญญานี้เป็นหลักปฏิบัติโดยตรง มีนามเรียกว่าไตรสิกขา คือสิ่งที่จะต้องศึกษา ๓ ประการ แต่คำว่า "สิกขา" ในที่นี้หมายถึงการศึกษาและปฏิบัติที่รวมเป็นตัวเดียวกัน ไม่ใช่การศึกษาเรียนเฉย ๆ แต่เป็นการศึกษาที่เป็นไปด้วยการปฏิบัติ โดยถือหลักว่าต้องปฏิบัติหรือเมื่อปฏิบัติอยู่จึงจะรู้ และที่มีข้อปฏิบัติมากขึ้นออกไป ก็เนื่องมาจากการจำแนกสิกขา ๓ นี้ให้มากออกไปโดยจำนวน เช่นในกรณีของมรรคมีองค์แปด ปัญญาสิกขาแจกออกไปเป็น สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปโป ศีลสิกขา จำแนกออกไปเป็น สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต และสัมมาอาชีโว สมาธิสิกขาหรือจิตสิกขา จำแนกออกไปเป็น สัมมาวายาโม สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ รวมกันจึงเป็นแปด เลยได้ชื่อว่ามรรคมีองค์แปดไป ที่แท้ก็คือไตรสิกขาหรือศีลสมาธิปัญญาในรูปที่ใช้อยู่จริงเท่านั้นเอง

ผู้ปฏิบัติจะต้องสังเกตให้เห็นว่า เมื่อมีการใช้อยู่จริงหรือมีการปฏิบัติอยู่จริงนั้น ปัญญาสิกขาไพล่มาอยู่ข้างหน้า มาอยู่ก่อนในฐานะเป็นผู้นำแล้วจึงถึงศีลสิกขาสมาธิสิกขา ส่วนในทางทฤษฎีนั้น เรียงลำดับเป็นศีลสมาธิปัญญา ผู้ที่รู้เท่าไม่ถึงการณ์ในเรื่องนี้เลยหลงไปว่า จะต้องยึดหลักทฤษฎีอย่างนี้ คือหลักที่จะต้องทำไปตามลำดับของศีลสมาธิปัญญา เมื่อทำเช่นนั้นอาการที่เรียกว่ากลิ้งครกขึ้นภูเขาก็เกิดขึ้นทันที เพราะว่าทั้งหมดนั้นถ้าไม่เอาปัญญาเป็นผู้จูงหรือนำแล้ว จะเป็นไปไม่ได้เลย ศีลก็เป็นไปไม่ได้ สมาธิก็เป็นไปไม่ได้ ขืนให้เป็นไปก็จะเฉหรือวอกแวกออกนอกทาง และมีอาการกลิ้งครกขึ้นภูเขา ซึ่งมีความหมายว่ายากลำบากอย่างยิ่ง และพร้อมที่จะกลับตกลงมาหรือว่าถอยหลังลงมาอยู่เสมอไป ดังนั้นจึงต้องเอาปัญญามาก่อน และเรียง

ลำดับเสียใหม่ว่า ปัญญา ศีล สมาธิ แทนที่จะเรียกว่าศีลสมาธิปัญญา ข้อนี้หมายความว่าให้ปัญญาเป็นผู้นำผู้จูงในทุกกรณีไป นับตั้งแต่จูงเข้ามาวัด จูงเข้ามาหาศาสนา จูงเข้ามาศึกษาหรือมองดูชีวิตในทุกแง่ทุกมุม จูงมาเลือกเฟ้นข้อปฏิบัติที่เหมาะสม และเป็นผู้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาเสียก่อนว่า ข้อปฏิบัติชื่อนี้มันเป็นอย่างนี้ ๆ เมื่อปฏิบัติลงไปแล้วมันกระทบกระเทือนแก่กิเลสอย่างนี้ ๆ หรือว่ามันทำลายกิเลสชื่อนี้ให้หมดไปโดยลักษณะอาการอย่างนี้ ๆ แล้วจึงลงมือปฏิบัติไปตามนั้น ดังนั้นศีลของผู้นั้นจึงเป็นไปโดยง่ายและสมบูรณ์ ทำลายกิเลสหยาบ ๆ ได้สิ้นเชิง เป็นอุปกรณ์อย่างดีเลิศแก่สมาธิ ซึ่งนับว่าถึงที่สุดแห่งหน้าที่ของศีลแล้ว สำหรับสมาธินั้นเล่า เมื่อมีปัญญาเป็นผู้นำ ก็เป็นไปโดยง่ายดาย มีคุณภาพพอที่จะทำหน้าที่ของมัน คือเกิดความสงบทางจิตใจ มีกำลังจิตใจเข้มแข็งพร้อม และเหมาะสมที่จะทำให้เกิดปัญญาสูงสุดขึ้นมา ซึ่งนับว่าเป็นหน้าของธรรมชาติล้วน ๆ อยู่มาก โดยไม่ต้องใช้เจตนา ปัญญาสูงสุดก็เกิดขึ้นมาได้ด้วยอำนาจของสมาธิชนิดนั้น ปัญญาที่เกิดขึ้นจึงสามารถทำหน้าที่ของมัน ซึ่งรวมเรียกว่าทำลายกิเลส แต่ว่ามันมิได้เป็นไปเพียงเท่านั้น มันกลับย้อนไปส่งเสริมเพิ่มกำลังให้แก่ศีลสมาธิและตัวมันเอง ให้เป็นไปในอันดับที่สูงขึ้นทุกที ๆ จนกว่าจะหมดปัญหาเรื่องการดับกิเลส กล่าวคือ การดับกิเลสสิ้นเชิงในขั้นที่เรียกว่าเป็นพระอรหันต์ แล้วเรื่องก็จบกัน กล่าวคือสิ่งที่เรียกว่าพรหมจรรย์ ถึงที่สุดลงที่ตรงนี้

ที่นี้ก็มาถึงตัววิชาเฉพาะ ที่ยิ่งขึ้นไปของการปฏิบัติที่เรียกว่าศีลสมาธิปัญญานั้น ตามหลักใหญ่ ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น เราสรุปได้ว่าต้องให้ศีลสมาธิปัญญาทำหน้าที่ของมันได้อย่างถูกต้องและถึงที่สุด ไม่ใช่ทำตามตัว

หนังสือหรือตามพิธี เช่นจะเข็นไปตามลำดับของ ศีลสมาธิ ปัญญา อย่างกลังครกขึ้นภูเขา แทนที่จะทำอย่างกลังครกลงภูเขา โดยวิธีลำดับของปัญญา—ศีล—สมาธิ ดังนี้เป็นต้นแล้ว ยังจะต้องมีความฉลาดอย่างลึกซึ้งถึงที่สุด ในการที่จะวางรูปการปฏิบัติอย่างไรให้มันดำเนินไปโดยสะดวกตั้งแต่ต้นจนปลาย คือโดยเร็วที่สุด โดยปลอดภัยที่สุด หรือแน่นอนที่สุด แต่ว่าเผอิญเป็นบุญของพวกเราที่ว่าเราไม่ต้องลำบากในการทำหน้าที่นี้เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงวางกฎเกณฑ์อันนี้ให้ไว้แล้ว กล่าวคือ แนวปฏิบัติที่ถูกต้องที่พระองค์ได้ทรงวางไว้จริงๆ นั่นเอง เราพยายามเลือกให้ได้ของจริงมา อย่าให้ถูกของปลอมก็แล้วกัน ซึ่งในที่นี้ขอระบุไปยังสติปัฏฐานทั้ง ๔ ซึ่งอยู่ในรูปของอานาปานสติที่ถูกต้อง ซึ่งจะต้องระวังอย่าให้ไปถูกสติปัฏฐานหรือมหาสติปัฏฐานที่ฟุ้งเฟ้อ หรืออย่าให้ไปถูกอานาปานสติที่ปลอมดังนี้เป็นต้น ซึ่งเราจะได้วินิจฉัยกันต่อไปว่า โดยใจความที่สำคัญที่สุดของสติปัฏฐานทั้ง ๔ ที่อยู่ในรูปของอานาปานสตินั้น มันมีวิธีการพิเศษของมันอย่างไร

ในขั้นแรกที่สุด จะต้องมีอะไรมาใช้เป็นบทเรียนสำหรับฝึกการสำรวมและฝึกการกำหนดจิตให้เป็นสมาธิกันเสียก่อน ในบรรดาสิ่งที่จะเอามาใช้ได้ตั้งหลายสิบอย่างนั้น ไม่มีอะไรดีไปกว่าลมหายใจ เพราะว่ามันสะดวกตรงที่มันติดอยู่กับเรา ไม่ต้องเที่ยวเสาะหาโยกย้ายหรือเสาะหาที่ไหน นี้อย่างหนึ่ง และเมื่อฝึกลมหายใจนั้น ทำให้มีผลดีแก่อนามัยทางกาย เกิดความผาสุกทางกายเป็นกำไรส่วนหนึ่ง และส่งเสริมอนามัยทางจิตให้เป็นจิตที่เหมาะสมที่จะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป นี้อย่างหนึ่ง และที่ดีเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่งก็คือ การปฏิบัติตามวิธีนี้เป็นวิธีที่สุขุมละเอียดสงบระงับ ไม่เอะอะตึงตังหรือน่าหวาดเสียวเหมือนอารมณ์อย่างอื่นมากชนิด เพียงเท่านี้ก็พอ

แล้วสำหรับเหตุผลที่ว่า ทำไมจึงทรงระบุให้เลือกลมหายใจเอามาเป็นอารมณ์สำหรับผึกการเพ่ง

ทีนี้ก็มาถึง ความมุ่งหมายของการผึกในระยะนี้ โดยหลักใหญ่ ๆ มีอยู่ว่า ตามกฎของธรรมชาตินั้น ถ้าเราต้องการจะให้ความรู้สึกอย่างใด หรือแม้แต่ให้ความรู้อย่างใดมาประทับใจอย่างแน่นแฟ้น และเป็นไปนานแล้วเราก็จะต้องมีวิธีผึกในการที่จะนำเอาเรื่องนั้นมาประทับไว้กับใจให้แน่นแฟ้นและนานถึงที่สุดนั่นเอง การทำดังนั้นไม่มีอะไรดีไปกว่าการทำมันทุกลมหายใจเข้า—ออก หรือมีอาการอย่างกับว่าฝั่งมันเข้าไปในลมหายใจ เพื่อให้ความรู้สึกหรือความรู้นั้นรู้สึกอยู่ได้ทุกลมหายใจเข้า—ออก ที่เราเห็นได้ง่ายๆ เช่น ถ้าเราอยากจะเกลียดใครให้ถึงที่สุด ก็ลองเอาความชั่วหรือความเลวร้ายของเขามานึกอยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออกตลอดเวลา ความรู้สึกเกลียดก็จะแน่นแฟ้น ในทำนองที่ตรงกันข้าม เช่นอยากจะรักใครอย่างแน่นแฟ้นก็ลองนึกถึงความดี หรือความน่ารักของบุคคลผู้นั้นอยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออกอยู่ตลอดเวลา ผลก็จะเกิดขึ้นตามที่ต้องการ นี้ได้ใจความว่า ถ้าเราต้องการจะให้ความรู้สึกอย่างใดฝั่งแน่นลงไปในจิตใจของเรา เราจะต้องผึกกันอย่างนี้ ทีนี้เรื่องของเราไม่ใช่เพียงเท่านั้น คือไม่ใช่มีเพียงจะให้รักใครหรือเกลียดใคร แต่เราต้องการที่จะให้ความรู้และความเข้าใจและความเห็นแจ้งแทงตลอด ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น โดยความเป็นตัวตนหรือของตนก็ตาม ให้มาประทับใจอยู่ตลอดเวลา แน่นแฟ้นและเฉียบขาดพอที่จะดับ หรือจะทำลายกิเลสตัณหาอุปาทาน หรือแม้อย่างน้อยที่สุดก็ป้องกันมันไม่ให้เกิดขึ้นมาได้อยู่ตลอดเวลา ดังนั้นเราจะต้องมีวิธีผึกที่จะทำให้ความรู้สึกในความจริงข้อนั้นมาประทับใจไว้ตลอดเวลา บทเรียนจึงเกิดขึ้นทันทีว่า เราจะต้องหัดกำหนดสิ่งที่เราจะต้องการกำหนด ให้ได้อยู่ทุก

ลมหายใจเข้า—ออกกันเสียก่อน แต่ว่าในระยะแรกนี้ เราจะไปคว้าเอาสัจจธรรมข้อที่ว่าไม่ควรยึดมั่นนั้นมากำหนดอยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออกเสียเลยนั้น เราไม่อาจจะทำได้ เพราะมันละเอียดสุขุมและยากเกินไปจะต้องรอไว้ทีก่อน เราต้องมาเลือกเอาสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่ง่ายกว่ามาทำให้สำเร็จก่อน ในข้อที่ว่าถ้าเราต้องการจะกำหนดสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้ว เราจะต้องทำมันให้ได้ และสิ่งที่เหมาะสมในระยะแรกที่สุดนี้ก็คือ ตัวลมหายใจของเราเอง มันเหมาะสมที่สุดก็เพราะว่ามันเนื่องอยู่ในกายเราเองแล้ว และมันก็หายใจเป็นระยะเป็นจังหวะอยู่แล้ว จึงเหมาะสมกว่าสิ่งอื่นทั้งหมดที่จะนำมาเป็นอารมณ์สำหรับฝึกการเพ่ง เราเริ่มกำหนดที่ลมหายใจ และในระยะแรกนี้เพียงมุ่งหมายอย่างเดียวว่า จะกำหนดมันให้ได้ทุกครั้งที่มันหายใจเข้าและหายใจออก ไม่ให้สติ (หรือ ที่เรามักจะเรียกกันว่าจิต หรือตัวเราก็ตาม) ผละหนีออกไปจากลมหายใจนั้นได้ ดังนั้น จึงมีอุบายที่จะสังเกตศึกษาเกี่ยวกับลมหายใจตามที่จำเป็น จนกระทั่งฝึกได้สำเร็จ เราสามารถทำสติให้กำหนดอยู่ที่ลมหายใจเข้า—ออกโดยตรง และนานตามที่เราต้องการ นี้เรียกว่าเราประสบความสำเร็จในขั้นที่จะฝึกจิตของเรา ให้กำหนดอยู่ที่อะไรตามที่เราต้องการ ให้กำหนดได้อย่างแน่นแฟ้น และนานตามที่เราต้องการ (รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้พึงศึกษาจากบทที่ ๑๐ เรื่องการฝึกจิต ในหนังสือ "วิธีระงับดับทุกข์")

ทีนี้ก็มาถึงสิ่งที่เราจะต้องทราบต่อไป การฝึกจิตในลักษณะเช่นนั้น เมื่อทำได้ถูกวิธีแล้วร่างกายจะรำงับลง ๆ จิตใจก็จะสงบลงพร้อมกันไป ความรู้สึกอันใหม่ที่แปลกประหลาดต่อเราที่สุด ก็จะเกิดขึ้นหรือปรากฏขึ้น คือความสงบที่เป็นสุขที่ไม่เคยรู้รสมาแต่ก่อน ชนิดที่ใครไปรู้สึกเข้าก็จะพอใจ

หลงใหลด้วยกันทั้งนั้น จนกล่าวได้ว่าเป็นยอดสุดของสุขเวทนา ไม่มีสุขเวทนาชนิดไหนจะเสมอเหมือน แม้ที่สุดแต่สุขเวทนาที่เกิดมาจากกามารมณ์ก็ไม่อาจจะเปรียบกับสุขเวทนาประเภทนี้ได้ แต่ข้อที่คนทั้งหลายไปหลงใหลแต่ในสุขเวทนาของกามารมณ์ ไม่ติดใจในสุขเวทนาที่เกิดจากสมาธิ ก็เพราะว่าเขาไม่สามารถจะเข้าถึงมันได้ โดยเหตุผลมากมายหลายประการที่เดียว ดังนั้นเขาจึงไปหลงใหลกันอยู่แต่สุขเวทนาทางกามารมณ์ ถ้าหากว่ามีอำนาจอย่างใดอย่างหนึ่งทำให้เข้าถึงสุขเวทนานั้นได้ สุขเวทนาทางกามารมณ์จะกลายเป็นของจืดชืดหรือถึงกับน่าขยะแขยงไปทีเดียว ดังนั้น เคล็ดลับหรือเทคนิคที่จะดำเนินต่อไป ก็เกิดมีหลักขึ้นมาว่า ถ้าสามารถเอาชนะสุขเวทนาชนิดที่สูงสุดเสียได้จริง ๆ สุขเวทนาที่ต่ำ ๆ เตี้ย ๆ รอง ๆ ลงมาก็จะหมดปัญหาไปเอง จึงให้มุ่งหมายที่จะพิจารณาสุขเวทนาชั้นยอดให้เห็นเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตา รวมความว่ามันเป็นสักว่ามายา ไม่ควรแก่การยึดถือโดยประการทั้งปวง ขึ้นมาให้ได้จริง ๆ เถิด บรรดาเวทนาทั้งหลายที่จะมีอยู่กี่ร้อยกี่พันชนิดก็ตาม จะหมดอำนาจไปทันที ดังนั้นจึงมีวิธีผลักให้กำหนดที่ตัวสุขเวทนานั่นเองอยู่ทุกลมหายใจเข้า–ออก แทนที่จะไปกำหนดลมหายใจทุกครั้งที่หายใจเข้า–ออก ก็ให้มากำหนดที่สุขเวทนานั้น แล้วดำเนินข้อปฏิบัติต่อไปในข้อที่จะพิจารณาว่าเวทนาเป็นอย่างไร เกิดขึ้นดับไปอย่างไร มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และตกอยู่ใต้อำนาจของเหตุปัจจัยนั้นอย่างไร รวมความก็คือว่า มันเป็นของว่างเปล่าหรือเป็นของมายาเท่าไรเท่านั้นเอง จะได้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนัดต่อเวทนาทั้งหลาย แม้ว่าจะถือกันว่าเป็นสุขอย่างไร แต่ว่าในขั้นนี้เรายังไม่สามารถที่จะกระทำทีเดียวได้ตลอดสาย จึงมีระยะการปฏิบัติอีกระยะหนึ่งแทรกแซงเข้ามา คือจะต้อง

ฝึกฝนการดูที่ตัวจิตเองอยู่ทุกลมหายใจเข้า–ออก หรือให้เป็นผู้รู้เท่าทันและใช้ความรู้เท่าทันต่อลักษณะของจิตนั้น เป็นเครื่องมือสำหรับกำหนดเวทนาและธรรมอื่น ๆ ที่เนื่องด้วยเวทนานั้น ให้สูงขึ้นไปตามลำดับจนกว่าจะถึงที่สุด เราจึงมีการฝึกการกำหนดจิตอยู่ทุกลมหายใจเข้า–ออก แทนการกำหนดเวทนา ดังจะได้วินิจฉัยกันต่อไป

การกำหนดจิตนั้น หมายถึงการเฝ้าดูความรู้สึกที่เกิดขึ้นแก่จิตและทำจิตให้อยู่ในลักษณะอย่างไรอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งก็คือการฝึกน้อมจิตนั้นไปตามที่ตนประสงค์ เช่นทำให้เกิดความรู้สึกกล้าหาญ ร่าเริงบรรเทิง กระทั่งทำให้วางหรือปล่อยวางความยึดถือต่าง ๆ ได้มาก และได้คล่องแคล่วตามที่ต้องการ วิธีแรกนั้นเพื่อรอบรู้ในการที่จะสังเกตว่าจิตมีความรู้สึกเปลี่ยนไปได้กี่อย่าง เช่นเอียงไปทางโลภะ หรือโทสะ หรือโมหะ เช่นมีอาการอ่อนเพลียหรือฟุ้งซ่านเกินไป เพื่อกำหนดมันให้ได้ทุก ๆ ลักษณะ และการกำหนดนั้น ก็กำหนดเห็นลักษณะของจิตนั้นอยู่ทุกครั้งที่หายใจเข้า–ออก จนกว่าลักษณะอันนั้นกลายไปหรือเปลี่ยนไปเป็นกำหนดอย่างอื่น ส่วนวิธีอย่างหลังนั้นเป็นการฝึกเพื่อจะแก้ไขมัน ซึ่งมีหลักอยู่ว่าในบางคราวก็ข่มขี่มัน ในทางตรงกันข้ามก็ประคับประคองหรือยกมัน ในบางคราวก็มีอาการที่เรียกว่าชักชวน คือนำจิตไปสู่ความคิดนึกที่ควรคิดนึกที่ตนต้องประสงค์ คือที่สามารถเอาชนะกิเลสได้ จะต้องฝึกหัดหรือคุมมันไว้ในลักษณะที่ถูกต้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ทุกครั้งที่ทำการหายใจออกและหายใจเข้าเช่นเดียวกัน จนกล่าวได้ว่าเป็นผู้ฉลาดในเรื่องของจิต รู้จักมันทุกชนิดและรู้เท่าทันสามารถข่มขี่บังคับ หรือจูงไปได้ตามแนวที่ตนต้องการ

ครั้นเสร็จการปฏิบัติในขั้นควบคุมจิตแล้ว ก็เลื่อนขึ้นไปฝึกในการกำหนดที่สัจจธรรมหรือความจริงที่ควรรู้ เข้าถึงความจริงของสิ่งที่เกิดขึ้น

อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ทุกครั้งที่หายใจเข้า—ออก เช่นการเพ่งให้เห็นความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งปวงอยู่ทุกครั้งที่หายใจเข้า—ออก เพ่งดูความจางคลายของกิเลสอันจะมีขึ้นได้เพราะธรรมะอะไร หรือดูที่ธรรมะอันเป็นเครื่องมือทำความจางคลายแก่กิเลส ตามที่ปรากฏชัดแก่ตนมาแล้วอย่างไร ตลอดถึงสิ่งที่อาจจะคำนึงคำนวณเอาได้ต่อไปในกาลข้างหน้าอยู่ตลอดเวลาที่หายใจเข้า-ออก แล้วพิจารณาดูความดับไปแห่งกิเลสและความทุกข์ ซึ่งเราเรียกกันว่าความดับไปแห่ง "ตัวตน—ของตน" ว่าเป็นสิ่งที่มีได้ด้วยธรรมะอะไรและโดยวิธีใด ในสภาวะหรือปรากฏการณ์เช่นไร และในที่สุดก็พิจารณาถึงอาการที่เรียกกันว่าการที่จิตปล่อยว่าง หรือสลัดคืนสิ่งทั้งปวงว่ามีภาวะเช่นไร เป็นไปได้เพราะอำนาจแห่งธรรมะอะไร ทั้งหมดนี้ล้วนแต่พิจารณาให้เห็นชัดอยู่ตลอดเวลาที่หายใจเข้า—ออก ในการพิจารณาเหล่านั้น อาจจะยักย้ายพิจารณาหรือดูธรรมะในรูปเรื่องที่มีชื่อเรื่องต่าง ๆ กัน เช่นในรูปของไตรลักษณ์ คืออนิจจังทุกขังอนัตตารวมทั้งสุญญตาด้วย ในรูปของอริยสัจสี่ และในรูปของปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น ซึ่งเมื่อสรุปให้สั้น ๆ แล้ว ก็ไม่มีอะไรมากไปกว่าความจริง เรื่องการเกิดขึ้นแห่งทุกข์และความดับไปแห่งทุกข์ แต่ได้สรุปให้เป็นหัวข้อพอสมควรที่จะพิจารณาได้โดยสะดวกเท่านั้น ไม่ให้พร่ำเพรื่อเหลือเฟือหรือเพ้อไป จนกลายเป็นเรื่องการท่องจำหรือเล่าเรียนดังนี้เป็นต้น

ในที่สุดเราก็จะมองเห็นได้ว่า โดยหลักใหญ่นั้นคือการฝึกสติ ซึ่งในสตินั้นย่อมเป็นสัมปชัญญะหรือความรู้แจ้งไปในตัว และในตัวการกระทำนั้นย่อมเป็นศีลเป็นสมาธิเป็นปัญญาไปในตัว ตลอดถึงเป็นสัทธา เป็นพละเป็นความเพียรเป็นต้น รวมอยู่ในนั้นด้วยเสร็จ นี้เรียกว่าการฝึกสติเพียง

สั้น ๆ เท่านั้นเอง ที่นี้ ก็มาถึงสิ่งที่ถูกผึกหรือนำมาใช้ในการผึก สิ่งนี้ถ้ากล่าวโดยตรงก็ได้แก่จิต เป็นการผึกจิตให้มีสติ ถ้าเรียกอย่างสมมติก็เรียกว่าตัวเราถูกผึก ให้ตัวเรามีสติ แต่ถ้าจะพูดกันอย่างลึกซึ้งโดยโวหารปรมัตถ์โดยเพ่งเล็งถึงธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ ก็ควรจะเรียกว่าผึกอวัยวะทางฝ่ายนามธรรม คือฝ่ายจิตฝ่ายวิญญาณทุก ๆ แขนง พร้อมกันไปนั่นเอง แต่ก็ไม่จำเป็นต้องไปรู้จักชื่อของสิ่งเหล่านั้น ให้ละเอียดลออจะกลายเป็นเรื่องจิตวิทยาที่ใหญ่หลวงไม่มีที่สิ้นสุดไป จงทำการปฏิบัติไปตามระเบียบที่วางไว้ก็พอแล้ว สิ่งเหล่านั้นจะถูกผึกอย่างครบถ้วนและตรงตามที่พึงประสงค์หรืออย่างเพียงพอแก่การดับทุกข์ ไม่จำเป็นที่จะต้องไปค้นคว้าหรือเดินไปตามทางจิตวิทยาหรือปรัชญาอภิธรรมที่ซับซ้อนมากมาย จนเวียนหัวหรือเกิดความทุกข์ขึ้นมาใหม่ โดยไม่แก้ความทุกข์เก่าแต่ประการใด ทีนี้ก็มาถึงสิ่งที่เป็นอารมณ์สำหรับใช้ในการผึก ซึ่งเห็นได้ชัดแล้วว่ามีอยู่ ๔ อย่าง คือ **ลมหายใจ** อย่างหนึ่ง **เวทนา** อย่างหนึ่ง **จิต** อย่างหนึ่ง และ **สัจจธรรมของสิ่งทั้งปวง** อีกอย่างหนึ่ง รวมเป็น ๔ อย่าง **ลมหายใจนั้นเรียกโดยบาลีว่า "กาย"** เพราะว่าเป็นส่วนสำคัญของกายเนื่องอยู่กับกาย (**คนส่วนมากมักแปลผิดว่าเป็นร่างกาย**) ดังนั้นจึงเรียกการผึกกำหนดลมหายใจว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นสติปัฏฐานที่หนึ่ง การกำหนดที่เวทนาโดยลักษณะต่าง ๆ กัน กระทั่งถึงการผึกควบคุมไม่ให้เวทนานั้นปรุงแต่งจิตทั้งหมดนั้นเรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดจิตและการผึกจิตโดยวิธีดังกล่าวแล้วเรียกว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดสัจจธรรมหรือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เหล่านั้นเรียกว่า ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดหรือพิจารณาทั้งหมดนี้ทุกขั้นทุกตอน ล้วนแต่เป็นการกำหนด

อยู่ตลอดที่มีการหายใจเข้า—ออก อยู่ตลอดเวลาติดต่อกันไม่มีระยะว่างเว้น เพราะเหตุที่เป็นการกำหนดอยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออกนั่นเอง การปฏิบัติทั้ง ๔ ประการนี้จึงได้นามว่า อานาปานสติ เหมือนกันหมดทั้ง ๔ หมวด หมวดแรกเป็นการกำหนดลมหายใจ ก็แบ่งเป็น ๔ บทเรียนหรือ ๔ ขั้น หมวด ๒ กำหนดเวทนา ก็แบ่งเป็น ๔ บทเรียนหรือ ๔ ขั้น หมวดที่ ๓ เป็นการกำหนดจิต ก็แบ่งเป็น ๔ บทเรียนหรือ ๔ ขั้น และหมวดสุดท้าย เป็นการกำหนดธรรม ก็แบ่งเป็น ๔ บทเรียน หรือ ๔ ขั้นเช่นเดียวกัน จึงได้เห็นเป็นรูปโครงว่าโดยหมวดใหญ่ ๆ มีอยู่ ๔ หมวด โดยละเอียดมีอยู่ ๑๖ ขั้น มีรายละเอียดอันจะพึงศึกษาได้จากเรื่องอานาปานสติโดยตรง (บทที่ ๑๐ ของหนังสือ "วิธีระงับดับทุกข์") สำหรับผลที่จะเกิดขึ้นนั้น สรุปได้สั้น ๆ คือ เป็นการปฏิบัติศีลสมาธิปัญญาอยู่ในตัว การกำหนดอยู่ในลักษณะอย่างนั้นเรียกว่า สติ ความรู้ที่เกิดขึ้นทุกชนิดแม้ที่สุดแต่รู้ว่าลมหายใจเป็นอย่างไรนี้เรียกว่า ญาณ คือความรู้ จนกระทั่งถึงญาณสุดท้ายในขั้นสุดท้ายของการปฏิบัติ เป็นความรู้ในขั้นที่กิเลสหมดไป รู้ความที่จิตหมดกิเลสแล้ว เหล่านี้เรียกว่า ญาณ ดังนั้นจึงเป็นการรู้สิ่งที่เรียกกันว่ามรรค ผลนิพพาน ที่เป็นความจริงอยู่อย่างไร อยู่ตามธรรมชาติธรรมดา และเป็นความรู้ธรรมเหล่านั้นในส่วนที่ตนได้บรรลุถึงแล้ว กระทั่งถึงความรู้ว่าหมดเรื่องกันที ทั้งนี้ล้วนแต่เรียกว่า ญาณ และแต่ละญาณล้วนแต่มีชื่อเป็นภาษาบาลียืดยาวด้วยกันทั้งนั้น สำหรับในที่นี้อยากจะสรุปสั้น ๆ แต่เพียงว่า เป็นความรู้ในการที่ทำให้ "ตัวตน—ของตน" ดับไปอย่างสิ้นเชิงและแท้จริง จนหมดปัญหาอันเกี่ยวกับการปฏิบัติที่พุทธบริษัทเราจะต้องปฏิบัติ ไม่มีอะไรเหลืออยู่เป็นความยุ่งยากลำบากอีกต่อไป เรียกว่าถึงที่สุด

ของการปฏิบัติหรือจบพรหมจรรย์ แต่ผลที่ทุกคนจะได้จะถึงนั้นอาจไม่เท่ากัน ตามแต่บารมีและความพยายาม ความตั้งใจจริงของแต่ละคน ๆ ไป

เท่าที่กล่าวไปทั้งหมดนั้น ทุกคนอาจจะเห็นได้ด้วยตนเองว่าเป็นเรื่องของหลักวิชาและการปฏิบัติที่ละเอียดสุขุมและมีเทคนิคมากมาย ผู้ศึกษาและผู้ปฏิบัติจะต้องมีอะไร ๆ ที่เหมาะสมกัน หรือใช้เวลาอันยาวนานที่จะปรับปรุงให้เหมาะสมกัน แล้วลงมือปฏิบัติไปจนกว่าจะถึงที่สุดด้วยความเฉลียวฉลาด และอดกลั้นอดทนที่มากมายเพียงพอ ทำให้บุคคลเหล่านั้นได้นามว่า โยคี คือผู้ที่สนใจง่วนอยู่ด้วยการศึกษา และการปฏิบัติจนตลอดชีวิตหรือจนกว่าจะประสบความสำเร็จ ปัญหาจึงเกิดขึ้นว่า สำหรับชาวบ้านตามธรรมดาสามัญเล่า จะทำอย่างไร ? ข้อนี้ถ้ากล่าวตามความจริงแล้วก็กล่าวได้อย่างสั้น ๆ และตรง ๆ ว่า ต้องมีวิธีเรียนลัดหรือวิธีที่ปรับปรุงขึ้นให้รัดกุม และเหมาะสมสำหรับคนธรรมดาสามัญ ที่ไม่อาจจะบำเพ็ญตนเป็นโยคีเช่นนั้นได้ แต่ให้มีหลักปฏิบัติเป็นอย่างเดียวกัน นำไปสู่ผลอย่างเดียวกัน คือการควบคุม "ตัวเรา—ของเรา" เรื่อยไปจนกว่าจะดับมันได้โดยเด็ดขาดในที่สุด ข้อนี้ได้แก่การที่เราเลิกนึกถึงวิธีปฏิบัติที่จัดเป็นระเบียบต่าง ๆ อย่างมากมายเหล่านั้นเสีย คล้ายกับว่าสิ่งเหล่านั้นมิได้มีอยู่ในโลกที่เดียว คงกำหนดไว้แต่ปัญหาสั้น ๆ โดยเฉพาะว่า เราวางจิตไว้ในลักษณะเช่นไร ควบคุมมันไว้ในลักษณะเช่นไร ความทุกข์ก็จะไม่เกิดขึ้น แล้วก็ทำไปอย่างนั้น เกิดความรู้ความชำนาญเพิ่มมากขึ้นทุกทีตามลำดับ ๆ ได้ในตัวมันเอง ด้วยการปฏิบัติวิธีลัดที่เราอาจจะเรียกชื่อสั้น ๆ ว่า "การเป็นอยู่อย่างถูกต้องอยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออก" เหมือนกัน หมายความว่า ตลอดเวลาเราจะอยู่ด้วยความรู้สึกที่ว่าไม่มีอะไรควรยึดมั่นถือมั่น ไม่มีอะไรที่น่าเข้าไป

เอาหรือเข้าไปเป็น ด้วยอำนาจของความยึดมั่นถือมั่น ข้อนี้หมายความว่า แม้แต่จะมีอะไรหรือเป็นอะไรอยู่ ก็ให้มีหรือเป็นแต่สักว่าตามโลกสมมติหรือกฎหมายรับรอง ดังนี้เป็นต้น อย่าไปมีหรือไปเอาหรือไปเป็นเข้าด้วยชีวิตจิตใจหรือด้วยความยึดมั่นถือมั่นนั่นเอง คอยควบคุมตัวเองให้มีความระลึกหรือมีสติสัมปชัญญะเช่นนี้อยู่เสมอ นี้เรียกว่าการเป็นอยู่ที่ถูกต้องอยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออก เพราะว่าเป็นการอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะหรือปัญญาในลักษณะที่กล่าวนั้น มันเป็นศีลสมาธิปัญญาอยู่ในตัวมันเอง แต่เราอย่าไปนึกถึงมันเลยจะดีกว่า เรื่องมันจะมากขึ้นมาอีก หรือมันจะเดินไปในรูปของการปฏิบัติที่เป็นเทคนิคอย่างยุ่งยากลำบากมากมายขึ้นมาอีก เราเพียงแต่มั่นใจว่าในนั้นมีศีลสมาธิปัญญา ในนั้นมีพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์และมีอะไรทุกอย่างที่ควรจะมีสำหรับพุทธบริษัท แต่ว่าไม่ต้องไประลึกนึกถึง เพราะว่าเรื่องมันจะมากขึ้นมาดังที่กล่าวแล้ว เพียงแต่เฝ้าระมัดระวังเพื่อกำหนดแต่จิตของตัวเองไม่ให้เผลอไปยึดมั่นถือมั่นอะไรเข้า แต่ให้ทำสิ่งต่าง ๆ ไปโดยอาศัยสติปัญญาล้วน ๆ ไม่เจืออยู่ด้วยความยึดมั่นถือมั่นเลย หรือถ้าจะมีบ้างก็เป็นความยึดมั่นถือมั่นในฝ่ายดี แต่ให้เบาบางที่สุด คือเท่าที่จะเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงกำลังใจ ให้ทำหน้าที่ของตนไปได้โดยสะดวกเท่านั้น ซึ่งในที่สุดก็จะค่อย ๆ ละไปเองจนหมดสิ้น กลายเป็นบุคคลผู้เชี่ยวชาญขึ้นมาเอง เหมือนในลักษณะที่จะทำอะไรด้วยอาศัยอำนาจของสติปัญญาเท่านั้น แต่ไม่อาศัยอำนาจหรือกำลังของความยึดมั่นถือมั่นว่า "ตัวตน-ของตน" หรือ "อัตตา" เป็นต้นเหล่านั้นเลย เมื่อมาถึงขั้นนี้จะไม่มีอะไรยุ่งยากลำบาก สำหรับการที่จะฝึกการเป็นอยู่อย่างถูกต้องอยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออก ซึ่งเรียกได้ว่ามีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ไม่ได้มีชีวิตอยู่ด้วยกิเลสตัณหา

นี่แหละคือความหมายของคำว่า "เป็นอยู่อย่างถูกต้อง อยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออก" ซึ่งมีรายละเอียดค่อนข้างมากดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ในการที่จะควบคุมความยึดมั่นถือมั่นว่า "ตัวเรา—ของเรา" โดยพิจารณาให้เห็นโทษที่น่าเกลียดและน่ากลัวของมันอยู่เสมอไปนั่นเอง

การเป็นอยู่อย่างถูกต้องชนิดที่กล่าวนี้ ควรจะกล่าวว่าไม่ใช่มันดีวิเศษอยู่ตรงที่ในนั้นมีพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา มรรค ผล นิพพาน อยู่ในตัวมันเอง เพราะความคิดเช่นนั้นล้วนแต่ยังทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นอย่างงมงาย โดยไม่รู้ความหมายอันแท้จริงหรือสิ่งที่มีค่าอย่างแท้จริงก็ได้ ความหมายอันแท้จริงหรือสิ่งที่มีค่าสูงสุดในการปฏิบัติอย่างที่ว่านั้น มันอยู่ที่ว่าการเป็นอยู่อย่างถูกต้องอยู่ทุกลมหายใจเข้า-ออกชนิดนั้น มันเป็นการตัดอาหารด้วยวิธีการ กัก ทุกทิศทุกทางต่อกิเลส ทำให้กิเลสไม่ได้รับอาหารเลย ทั้งที่เราก็ไม่มีความยุ่งยากลำบากแต่ประการใด พูดเป็นหลักขึ้นมาได้ใหม่อีกว่า "เป็นอยู่โดยถูกต้องเท่านั้น กิเลสก็หมดอาหารเอง" เท่า ๆ กับเราจะพูดกันว่า "เลี้ยงแมวเท่านั้น หนูก็หมดไปเอง" โดยที่เราไม่ต้องยุ่งยากอะไรกับหนู จึงถือว่าเป็นวิธีลัดและแน่นอนที่สุดในการที่จะกำจัดสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา ฉะนั้น ทุกคนจึงควรนิยมใช้อาวุธที่มีชื่อว่า "การเป็นอยู่อย่างถูกต้องทุกลมหายใจเข้า—ออก" ตามแนวที่กล่าวนี้ ข้อนี้ขออธิบายว่า เมื่อพิจารณาเห็นอยู่ตลอดเวลาว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นดังนี้แล้ว เมื่อตากระทบรูปก็ดี หูกระทบเสียงก็ดี กระทั่งถึงความคิดเกิดขึ้นในใจก็ดี ความรู้ที่กล่าวแล้วจักเป็นเครื่องป้องกันไม่ให้ปรุงเวทนาที่น่าหลงใหลขึ้นมา ไม่ว่าจะหลงใหลไปในทางรักหรือหลงใหลไปในทางชัง ล้วนแต่ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้ทั้งนั้น ขอแต่ให้มีสติสัมปชัญญะ

ทันท่วงที คือให้ความรู้นั้นมาช่วยทันท่วงทีได้เท่านั้นเอง ข้อนี้ย่อมไม่เป็นการยากสำหรับบุคคลที่ระลึกถึงอยู่เสมอ ฝึกซ้อมอยู่เสมอ เหมือนนักกีฬาที่ฝึกซ้อมหน้าที่ของตนอยู่เสมอ คนไปหลงใหลในเรื่องอื่นมากเกินไป ไม่สนใจในการฝึกซ้อมเหล่านี้ จึงดูเป็นของยากลำบาก แต่ถ้าเราทำอยู่เสมอเหมือนกับกิจการบางอย่างที่เราชอบทำแล้ว มันก็ไม่ใช่ของยากเย็นอะไรเลย เมื่อเวทนาไม่ถูกปรุงขึ้นมาแล้ว ตัณหาก็ไม่เกิด หรือถ้าสมมติว่าเวทนาได้เกิดขึ้นเสียแล้ว แต่ความรู้เรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงนั้น จะสามารถป้องกันไม่ให้เวทนามันปรุงเป็นตัณหาขึ้นมาได้ อุปาทานว่า "ตัวเรา—ของเรา" ก็ไม่อาจจะเกิดขึ้น ภพ ชาติและความทุกข์ทั้งหลายก็พลอยไม่เกิดขึ้น นี่แหละคือปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับที่แท้จริง ที่มีอยู่ในการปฏิบัติตามวิธีเรียนลัดพุทธศาสนา ซึ่งอาจจะเป็นการปฏิบัติของคนแก่ที่ไม่รู้หนังสือ แต่ก็เป็นตัวการปฏิบัติที่แท้จริง มีผลแท้จริงประเสริฐกว่าการปฏิบัติของพวกมหาบาเรียญ ที่ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด ซึ่งมีอยู่ทั่ว ๆ ไปและมากมาย นี่แหละคือความลับของประโยคที่ว่า เมื่อปฏิบัติอยู่อย่างนี้ย่อมเป็นการกักทางมาแห่งอาหารของกิเลสโดยสิ้นเชิง อาหารไม่อาจจะเข้ามาหล่อเลี้ยงกิเลสทั้งทางตาทางหูทางจมูกทางลิ้นทางผิวกายและทางใจเอง กิเลสจึงตกอยู่ในสภาพที่เหมือนกับเสือที่ถูกเขาขีดล้อมไว้ทุกทาง ไม่มีอาหารที่จะกินได้ในวงล้อมนั้น ก็ทรุดโทรมถอยกำลังลงและตายไปเอง โดยไม่ต้องไปลงมือฆ่า แต่ว่าการปฏิบัติที่ถูกต้องอยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออก นั่นแหละเป็นผู้ฆ่า นี้เรียกว่าเป็นใจความที่เป็นส่วนสำคัญของการปฏิบัติ ที่เรียกว่าวิธีเรียนลัดอันใช้ได้แก่คนธรรมดาสามัญทุกคน และเป็นสากลไม่ว่าเป็นชาติใด ภาษาใดหรือนับถือศาสนาไหน ดังนั้นเราควรจะได้วินิจฉัยพิจารณาศึกษา

กันให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ให้เพียงพอแก่การปฏิบัติ ตามวิธีนี้ให้จนได้

ขอทบทวนความจำว่า เราจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ ด้วยปัญญา สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่นจึงหลุดพ้น ซึ่งทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่ามันสำคัญอยู่ที่ไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งทำไม่ให้เกิด "อัตตา" นั่นเอง ดังนั้น การปฏิบัติตั้งแต่ต้นที่สุดจนถึงเบื้องปลายที่สุด จึงล้วนแต่เป็นไปเพื่อความไม่ยึดมั่นถือมั่น ถ้าผิดจากนั้นก็เป็นพุทธศาสนาเทียมหรือพุทธศาสนาปลอม ที่มีผู้อธิบายไปด้วยอคติหวังประโยชน์เข้าตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้นเรามีหน้าที่ที่จะค้นให้พบว่าการปฏิบัติแนวไหนที่จะเป็นการไม่ยึดมั่นถือมั่น ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดจริง ๆ แล้วก็ง่ายดายสำหรับคนที่มีการศึกษาน้อยจริง ๆ ด้วย ผลสุดท้ายก็พบหลักเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นที่อาจจะเข้าใจได้ง่าย ๆ สำหรับทุกคนนั่นเอง และวางไว้ในลักษณะที่ทุกคนเข้าใจได้ทันที แทนที่จะพูดว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ก็ขยายความออกไปว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรเข้าไปเอาหรือเข้าไปเป็น ด้วยความยึดมั่นถือมั่น เพราะว่ามันจะกลายเป็นยาพิษหรืออันตรายอย่างยิ่งขึ้นมาทันที ดังนั้นจึงเปลี่ยนพูดเสียใหม่ว่า ในบรรดาสิ่งทั้งปวงไม่มีอะไรที่น่าเอา น่าเป็น เพราะมันเป็นมายาหลอกลวงและพร้อมที่จะกลายเป็นยาพิษอยู่เสมอ แต่ความจำเป็นตามธรรมชาติหรือทางสังคมหรือทางร่างกายก็ตาม ได้บังคับให้มีการเอาการเป็น การได้หรือการครอบครองอะไร ๆ ต่าง ๆ อย่างไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงได้ ดังนั้นเราจะต้องดูให้ดี ๆ ว่าจะไปเอาไปเป็นอย่างไร จึงจะไม่เกิดอันตราย ผลสุดท้ายก็พบว่าเข้าไป**เกี่ยว**ข้องกับมันในลักษณะที่เป็นของไม่น่าเอาไม่น่าเป็นนั่นเอง คือเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยสติปัญญา เหมือนอย่างว่าถ้าจำเป็นจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัตว์ร้ายเช่นเสือเป็นต้น ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับมันด้วยสติปัญญามากที่สุด

บกพร่องหรือเผลอไม่ได้ จึงจะทำมันให้อยู่ในอำนาจของเราได้ ฉันใดก็ฉันนั้น อารมณ์ต่าง ๆ ในโลกมีอันตรายยิ่งกว่าเสือ แต่ก็ไม่มีใครมองเห็นเช่นนั้น ทั้งนี้เพราะว่า อารมณ์เหล่านั้นทำอันตรายคนอยู่ทุกลมหายใจเข้า--ออก และทั่วทุกคนไม่ยกเว้นใครในบรรดาที่เป็นบุคคลธรรมดาสามัญ ส่วนเสือนั้นยังไม่ได้ทำอันตรายแก่ใครเลย นานทีปีหนจึงจะมีสักครั้งหนึ่ง และก็เฉพาะในบางถิ่นซึ่งนับว่าน้อยที่สุดในโลก อีกทางหนึ่งสัตว์เช่นเสือ ทำอันตรายได้ก็แต่เพียงตาย แต่ไม่อาจจะทำให้เสียผู้เสียคน ส่วนอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นทำอันตรายได้ถึงขนาดทำให้เสียผู้เสียคน หรือเสียเกียรติแห่งความเป็นมนุษย์ จึงว่าน่ากลัวกว่าเสือเป็นต้น ดังนั้นเราจึงมีชีวิตอยู่ในท่ามกลางของอารมณ์ที่ไม่น่าเอาน่าเป็น ด้วยนโยบายหรืออุบายอันแยบคาย หรือด้วยศิลปอันสูงสุดนั่นเอง มันเป็นศิลปะแห่งชีวิตในตัวชีวิต หรือในการเป็นอยู่ ซึ่งกล่าวได้ว่ามีชีวิตอยู่อย่างไม่เอาอะไร ไม่เป็นอะไรเลย นั่นคือโดยความรู้สึกภายในใจหรือโดยสติปัญญาที่ทำให้เกิดการกระทำทางใจ อันเป็นความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง แม้โดยโลกสมมติหรือโดยกฎหมายก็ถือว่าคนนั้นได้สิ่งนั้น มีสิ่งนั้น หรือเป็นอย่างนั้น เราก็ให้เป็นไปแต่สักว่าเป็นโดยโลกสมมติหรือตามกฎหมายที่บัญญัติไว้เท่านั้น ดังนั้นถ้าต้องมีการกระทำที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งนั้น ๆ แล้ว ทางภายนอกก็ยังคงทำไปตามโลกสมมติหรือกฎหมาย หรือตามที่ถูกที่ควรแก่สังคม ส่วนทางภายในที่เป็นจิตใจส่วนลึกจริง ๆ ที่คนอื่นรู้ไม่ได้นั้น มันยังสงบเฉยอยู่ คือเท่ากับไม่ได้ทำ ไม่ได้เอา ไม่ได้เป็น ไม่ได้มี ไม่ได้ยึดครองสิ่งใด เพราะว่าไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในการกระทำ หรือผลของการกระทำที่เป็นภายนอกเหล่านั้นเลย สิ่งทั้งหมดเป็นไปในด้านดีทั้งสองด้าน คือทางภายนอกหรือเรื่องโลก ก็มีกิน

มิใช่ มีการเป็นอยู่ที่สบาย ทำอะไรกับใครก็ได้ มีภาระหน้าที่ที่สูงอย่างไรก็ได้ ส่วนทางภายในคือจิตใจก็ยังคงว่างหรือปรกติอยู่ตามเดิม ไม่มีความร้อน ไม่มีความหนักไม่ขึ้นไม่ลง คือไม่หวั่นไหวเปลี่ยนแปลงไปตามสิ่งต่าง ๆ ภายนอก ซึ่งจะต้องเปลี่ยนแปลงเพราะผิดคาด ผิดหวัง หรือได้สมหวังแล้วแต่กรณี การเป็นอยู่ชนิดนี้ถ้าจะกล่าวโดยอุปมา ก็ต้องกล่าวว่าข้างนอกเป็นวัฏฏสงสาร แต่ข้างในเป็นนิพพาน แต่แท้ที่จริงนั้นไม่เป็นอะไรเลย หรือถ้าจะให้เป็นก็เป็นนิพพานไปหมด คือว่างจากทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์โดยประการทั้งปวงนั่นเอง นี่คือศิลปะแห่งชีวิตที่เป็นไปตามหลักแห่งพุทธศาสนา

ที่ได้กล่าวว่าใช้ได้แม้แก่คุณย่าคุณยายที่ไม่รู้หนังสือนั้น ข้อนี้หมายความว่าผู้เฒ่าเหล่านั้นไม่ต้องศึกษาอะไร นอกจากหัดมองดูที่ความไม่น่าเอาน่าเป็นของสิ่งต่าง ๆ โดยลักษณะที่กล่าวแล้วข้างต้นอยู่เป็นประจำเท่านั้น แล้วก็อย่าไปเอาไปเป็นด้วยจิตใจ คือเกิดอุปาทานว่า "ตัวเรา—ของเรา" ขึ้นก็แล้วกัน ที่ว่าไม่ต้องศึกษาอะไรมาก หมายความแต่เพียงว่าศึกษาแต่เพียงเท่าที่จะให้รู้ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่ไม่น่าเอาน่าเป็น เช่นเป็นคนดีก็มีความทุกข์ไปตามแบบของคนดี เป็นคนชั่วก็มีความทุกข์ไปตามแบบของคนชั่ว ดังนั้นการไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรเสียเลย คือไม่เป็นอะไรทั้งคนดีและคนชั่ว นี่แหละจึงจะไม่มีทุกข์ อีกทีหนึ่งก็ว่า ถ้าเป็นคนมีบุญก็ต้องเป็นทุกข์ไปตามประสาของคนมีบุญ ซึ่งแตกต่างไปจากความทุกข์ของคนมีบาป แต่เป็นทุกข์เหมือน ๆ กันก็ตรงที่ว่ามันยังเป็นการแบกของหนักเอาไว้ด้วยกันทั้งนั้น ผิดกันแต่ว่า ของหนักของคนชั่วนั้นกำลังลุกเป็นไฟ แต่ของหนักของคนดีนั้นถึงจะหอมหวนเย็นอกเย็นอะไรก็ตาม แต่มันก็หนัก

อย่างเดียวกัน อีกทีหนึ่งซึ่งสูงขึ้นไปก็ว่า เกิดมาเป็นผู้มีความสุข ก็ยังต้องทุกข์ไปตามแบบตามประสาของคนมีความสุข ไม่แพ้บุคคลที่เกิดมามีความทุกข์ ทั้งนี้ก็เพราะว่าความสุขนั้นมันก็ยังเป็นสิ่งที่ต้อง "แบก" อยู่นั่นเอง เพราะว่า ความสุขนั้นตั้งรากฐานอยู่บนความเกิดแก่เจ็บตาย บนความเปลี่ยนแปลงและบนอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นมายาที่สุด จึงเป็นของหนักหรือภาระหนัก จึงกล่าวว่ามีความทุกข์ไปตามประสาคนมีสุข สู้ไม่เป็นอะไรเลยไม่ได้ นี่แหละจึงว่าไม่มีอะไรที่น่าเอาน่าเป็น

ทีนี้ เมื่อมองดูไปถึงสิ่งทั้งปวง ก็จะมองเห็นได้ว่าสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นมีความหมายอยู่เพียง ๒ อย่าง คือเป็นคุณอย่างหนึ่ง และเป็นโทษอย่างหนึ่ง และทุกอย่างจะต้องมีทั้งคุณและโทษ ไม่มีอะไรที่จะมีได้แต่คุณอย่างเดียวหรือโทษอย่างเดียว แต่เป็นเพราะปุถุชนคนธรรมดาสามัญมองมันไม่ออกเท่านั้น จึงได้หลงไปว่าอย่างนั้นเป็นคุณอย่างนี้เป็นโทษ แต่ความจริงที่ยิ่งกว่านั้น มีอยู่ว่าทั้งคุณและโทษล้วนแต่เป็นมายา ยึดถือเข้าไม่ได้ ยึดถือแล้วจะเป็นทุกข์ และสิ่งที่เป็นคุณนั่นแหละจะให้ทุกข์อย่างลึกซึ้งมากกว่าที่เป็นโทษ เพราะว่าเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นถือมั่นยิ่งกว่าสิ่งที่เป็นโทษ และอีกทางหนึ่งนั้น สิ่งที่เป็นโทษย่อมจะสอนอะไรให้มากกว่าสิ่งที่เป็นคุณ เพราะว่าสิ่งที่เป็นคุณนั้นมีแต่จะทำให้เหลิงหรือลืมตัว ดังนั้นจึงไม่ควรรับทั้งสิ่งที่เป็นคุณและเป็นโทษ ไม่เอาอะไรเสียเลยดีกว่า คือมีจิตว่างจากความยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งทั้งสองนั้น แล้วก็ควบคุมสิ่งทั้งสองนั้นให้อยู่ในใต้อำนาจเท่าที่จำเป็นจะต้องเกี่ยวข้องกับมันเท่านั้น นี่แหละคือความหมายของคำว่า "ไม่เอาอะไร" ซึ่งคู่กับคำว่า "ไม่เป็นอะไร" ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถ้าจะให้ง่ายยิ่งขึ้นไปอีกสำหรับผู้เฒ่าผู้แก่ ก็ตั้งปัญหา

ไปในทำนองว่า มันน่าสนุกไหมในการที่จะเป็นคน หรือเป็นสัตว์ เป็นผู้หญิงน่าสนุกไหม เป็นผู้ชายน่าสนุกไหน เป็นผัวน่าสนุกไหม เป็นเมียน่าสนุกไหม เป็นแม่เขาน่าสนุกไหม เป็นลูกเขาสนุกไหม ผู้เฒ่าเหล่านั้นจะสั่นศีรษะกันไปทุกคนทีเดียว เพราะได้มีความชำนิชำนาญในสิ่งเหล่านั้นมาอย่างโชกโชนซึมซาบเต็มที่แล้ว ไม่เหมือนกับเด็ก ๆ หรือคนหนุ่มคนสาวที่ยังไม่ประสีประสาต่อความเป็นเช่นนั้น แต่อาจจะมีเด็กหรือคนหนุ่มสาวบางคน ที่ถ้าได้รับคำอธิบายแล้ว ก็เข้าใจได้เหมือนกัน นั่นแหละคือลักษณะของผู้ที่จะเป็นพระอรหันต์ตั้งแต่อายุ ๑๕ ปี ดังที่ถือกันว่ามีอยู่ ๒—๓ คนในประวัติศาสตร์แห่งพุทธศาสนา ดังนั้น จงไม่ยึดมั่นในการที่จะเป็นอะไรหมด คือไม่คิดจะเป็นอะไรเสียเลยนั่นเอง ปล่อยให้จิตว่างจากการยึดถือจากการเป็นนั่นเป็นนี่อยู่ทุกลมหายใจเข้า—ออก ให้ชีวิตถูกควบคุมอยู่ด้วยสติปัญญาอย่างนี้ แล้วดำเนินกิจการงานต่าง ๆ ไปด้วยอำนาจของสติปัญญา ผู้เฒ่าเหล่านั้นก็จะมีความสุขสดชื่นกลับกลายเป็นความหนุ่มความสาวขึ้นมาอีกชนิดหนึ่ง เป็นความหนุ่มสาวนิรันดร ที่ไม่กลับแก่เฒ่าแม้ว่าร่างกายจะเน่าเข้าโลงไป นี่แหละคือศิลปะแห่งชีวิตหรือตัวชีวิตที่เป็นอันเดียวกับศิลปะ และเป็นอันเดียวกับหัวใจของพุทธศาสนา ทำให้เราเห็นได้ว่าพุทธศาสนาก็คือยอดของศิลปะ และอาจเป็นอันเดียวกับชีวิตได้ นั่นแหละคือภาวะอันแท้จริงของนิพพาน ชนิดที่ผู้เฒ่าไม่รู้หนังสือกี่ ๆ เงื่น ๆ ก็เข้าถึงได้ ในเมื่อดำเนินตนไปอย่างถูกทางดังที่กล่าวแล้ว

ยังมีอุบายที่ง่ายไปกว่านั้นอีก คือว่าเมื่อสติปัญญามองเห็นว่าไม่มีอะไรที่น่าเอาน่าเป็นที่ไหนดังนี้แล้ว จิตย่อมน้อมไปสู่ความไม่เอาอะไรไม่

เป็นอะไรโดยอัตโนมัติในตัวมันเอง เพราะมันไม่มีอะไรที่น่าเอาน่าเป็นที่ไหนจริง ๆ นี้เรียกว่าจิตน้อมไปสู่ความดับไม่เหลืออยู่เป็นปรกติ แม้ว่าจะยังดับเดี๋ยวนี้ไม่ได้ มันก็ยังจะน้อมไปให้ได้อยู่นั่นเอง เพราะสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่น่าเอาน่าเป็นนั่นแหละมันกดดัน มันผลักไสให้จิตถอยกลับหรือกระดอนกลับหรือสลัดคืนแล้วไหลเอียงไปทางดับไม่เหลือ คือนิพพาน เมื่อเป็นอยู่อย่างนี้เป็นประจำ ก็เป็นอันว่า จิตใจนั้นพร้อมที่จะตกลงสู่ความดับไม่เหลือหรือนิพพานอยู่อย่างเต็มที่แล้ว เมื่อมีอารมณ์ใดมาสะกิดเหมาะ ๆ ก็เกิดปัญญาถึงที่สุดให้ตกลงสู่ความดับไม่เหลือหรือนิพพานได้ในวันใดวันหนึ่ง ก่อนแต่ที่ร่างกายจะแตกดับ ทีนี้ถ้าไม่เป็นอย่างนั้น คือมีชีวิตอยู่มาจนกระทั่งถึงขณะที่ร่างกายจะแตกดับ โอกาสที่ดีเลิศก็มีอยู่ในวินาทีสุดท้าย คือในวินาทีที่จิตจะดับ ก็ให้ถือเอาอุบายชนิดที่เรียกว่า "ตกกระไดพลอยโจน" กล่าวคือเมื่อร่างกายจะแตกดับโดยแน่นอนแล้ว "ตัวเรา—ของเรา" ก็พลอยกระโจนตามไปด้วยความแน่ใจว่าไม่มีอะไรเหลืออยู่ที่ไหน ที่น่าเอาน่าเป็นแต่ประการใดเลย ความรู้ในเรื่องไม่มีอะไรที่น่าเอาน่าเป็นที่ได้ศึกษาและปฏิบัติอยู่อย่างแตกฉานนั้น อาจจะมาช่วยได้ทันท่วงทีในวินาทีนั้นด้วยอุบายอย่างนี้นี่แหละเรียกว่าการดับขันธ์ได้ด้วยสติสัมปชัญญะอย่างยิ่ง และลุถึงนิพพานได้ด้วยอุบายที่เรียกว่า "ตกกระไดพลอยโจน" ซึ่งถ้าได้รับการปรับปรุงจนเข้าใจกันดีแล้ว ท่านผู้เฒ่าทุกคนจะทำได้แม้จะเป็นคนแก่งก ๆ เงิ่น ๆ ไม่รู้หนังสือเลย ก็มีทางที่จะได้รับสิ่งที่ดีที่สุดในพระพุทธศาสนา และทันแก่เวลาได้ด้วยอุบายอย่างนี้ แม้ว่าความดับขันธ์จะได้เป็นไปโดยอุบัติเหตุ เช่นอุบัติเหตุในท้องถนนเช่นถูกรถยนต์ทับ เป็นต้น เวลาก็จะเหลืออยู่สัก

วินาทีหนึ่งหรือครึ่งวินาทีก็ตาม ก่อนแต่จะหมดความรู้สึกจริง ๆ ให้ผู้เฒ่าเหล่านั้นระลึกถึงความรู้ในเรื่องความดับไม่เหลือขึ้นมา และถ้าสามารถน้อมจิตไปสู่ความดับไม่เหลือ แล้วปล่อยให้นามรูปดับไป ก็เป็นการบรรลุนิพพานได้ แม้ในที่เกิดอุบัติเหตุในท้องถนนนั่นเอง ดังนั้น จงเตรียมพร้อมที่จะดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ ฝึกฝนให้คล่องชำนิชำนาญจนมีความแน่ใจถึงที่สุด เพื่อตกกระไดแล้วพลอยโจนให้ถูกวิธีที่สุด อย่าไปนึกถึงอะไร ถึงผู้ช่วยเหลือหรือถึงทรัพย์สมบัติ ลูกหลานหรือสิ่งต่าง ๆ ในขณะนั้น จงนึกถึงแต่เพียงอย่างเดียวคือความดับไม่เหลือเท่านั้นเอง

นี้เรียกว่า วิธีปฏิบัติอย่างลัดสั้นที่สุด ง่ายดายที่สุด และใช้ได้แก่ทุกคนที่สุด ซึ่งทุกคนควรจะสนใจ ตั้งไว้เป็นหลักฐานที่ทุกคนต้องเข้าถึง ส่วนการที่บางคนสามารถทำอะไรได้ดีหรือมากไปกว่านี้นั้น ให้ถือว่าเป็นสิ่งเหลือเฟือ หรืออย่างดีที่สุดก็เป็นเครื่องประดับให้ความหลุดพ้นของผู้นั้นดูงดงามขึ้นกว่าธรรมดา แต่ทุกคนอย่าลืมว่าสิ่งที่เรียกว่าเครื่องประดับนั้น มองดูให้ดีแล้วไม่ใช่สิ่งจำเป็น และถ้ามองให้ดียิ่งขึ้นไปอีก ก็อาจจะกลายเป็นสิ่งที่ทำให้รุงรังเกินความจำเป็นไปก็ได้ ดังนั้น จึงควรยึดถือเอาตามที่แนะนำไว้เป็นมาตรฐานก็พอแล้ว

เท่าที่บรรยายมาทั้งหมดนี้ เป็นการชี้ให้เห็นลักษณะต่าง ๆ ของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวตน—ของตน" เห็นมูลเหตุแห่งการเกิดขึ้นของมัน เห็นสิ่งตรงกันข้าม คือความเงียบหรือความว่างจากความมี "ตัวตน—ของตน" และเห็นวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความว่างจาก "อัตตา" ในฐานะที่เป็นปัญหาสำคัญสำหรับมนุษยชาติทั้งมวล เพราะว่าความทุกข์ทั้งปวงของคนทั้งหลาย

ไม่ว่าจะอยู่ในภูมิไหนสูงต่ำอย่างไร ล้วนแต่มีความทุกข์เพราะสิ่งที่เรียกว่า "ตัวตน—ของตน" นั้นทั้งนั้น "อัตตา" นั่นแหละเป็นตัวทุกข์ ดังที่ตรัสว่า "โดยสรุปสั้นที่สุดแล้ว เบญจขันธ์ที่ประกอบอยู่ด้วยอุปาทานนั่นแหละเป็นตัวทุกข์" อวิชชาเป็นมูลเหตุให้เกิด "อัตตา" นั่นแหละเป็นมูลเหตุของทุกข์โดยตรง และเป็นต้นเงื่อนอันแรกที่สุด คับ "ตัวตน" โดยดับอวิชชาเสียได้นั่นแหละคือดับทุกข์สิ้นเชิง การมีชีวิตอยู่อย่างถูกต้องทุกลมหายใจเข้า—ออก ทั้งในขณะปรกติไม่มีอารมณ์รบกวน และทั้งในขณะที่เผชิญหน้ากันกับอารมณ์นั่นแหละ คือการปฏิบัติชอบหรือตัวพรหมจรรย์ในพุทธศาสนา ที่จะดับอวิชชาอันเป็นบ่อเกิดแห่ง "อัตตา" เสียได้ อันจะทำให้มนุษยชาติประสบสันติสุขอันถาวร ทั้งภายนอกและภายใน ทั้งส่วนสังคมและส่วนเอกชน ตลอดเวลาที่มนุษย์เราไม่เข้าถึงความจริงข้อนี้ โลกนี้จะยังคงมีวิกฤติการณ์ถาวรระส่ำระสายวุ่นวายไม่มีหยุด อย่างที่ไม่มีใครจะช่วยได้ เพราะเป็นการกระทำที่ผืนหลักความจริงของธรรมะ หรือของธรรมชาติ หรือกล่าวอย่างปุคคลาธิษฐานก็ว่า ผืนพระประสงค์ของพระเป็นเจ้านั่นเอง มันเป็นการต่อสู้กันกับธรรมะหรือธรรมชาติหรือกับพระเป็นเจ้าก็ตาม ชนิดที่มนุษย์ไม่มีทางที่จะเอาชนะได้เลย ฉะนั้น จึงอย่าได้ประมาท จงได้พิจารณาดูกันใหม่ ให้มีสัมมาทิฏฐิหรือความเข้าใจอย่างถูกต้องจริง ๆ แล้วมาตั้งต้นกันใหม่ ด้วยการเดินไปตามทางที่ถูกต้อง ทั้งทางกายทางวาจาทางใจ ตลอดถึงความเชื่อและความคิดเห็น ก็จะได้ประสบสิ่งที่ดีที่สุดหรือประเสริฐที่สุด ที่มนุษย์เราควรจะได้รับโดยไม่ต้องสงสัยเลย

พุทธศาสนามีความมุ่งหมายเพียงเท่านี้ ใจความสำคัญของพุทธศาสนาจึงมีอยู่เพียงเท่านี้ ผู้หวังที่จะเข้าถึงตัวพุทธศาสนาอย่างจริงโดยรวดเร็ว และหวังจะได้รับประโยชน์จากพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ จงพยายามศึกษาและพิจารณา ด้วยการกระทำที่สุขุมและรอบคอบเถิด จะได้รับประโยชน์ครบถ้วนจากพุทธศาสนา ไม่เสียทีที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยไม่ต้องสงสัยเลย.

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดไชยชุมพลชนะสงคราม
จังหวัดกาญจนบุรี

โปรดแก้คำผิด

หน้า	บรรทัดที่	คำเดิม	แก้เป็น
(๑)	๙	นายปิ่ว	นางปิ่ว
(๔)	๙	สดุ	สุด
(๔)	๑๕	เปลี่ยนาม	เปลี่ยนนาม
(๗)	๔	ไวยาจกร	ไวยาวจกร
(๘)	๑๑	วันที่ ๑๑	วันที่ ๑๖
(๑๒)	๕	Anuparyankq	Anuparyanka
	๘	จิตลดา	จิตรลดา
(๑๘)	๙	แขน	เขียน
(๑๘)	๑๐	ม่ายก็ได้	ม่ายก็ไม่ได้
(๒๒)	๒	คำที่ ๑๓ "ไป"	มา
(๒๓)	๗	คำที่ ๗ "รัด"	ลด
(๒๔)	โคลงที่ ๔	บาทแรกวรรคต้น	ตัดคำ ~~ผู้~~ ออก
(๒๘)	โคลงที่ ๒	บาทสองวรรคต้น คำที่ ๑ กล่าน	กล่าว
	โคลง ๕	บาทแรกวรรคหลัง ทีถ้อย	ทีแถลง
(๓๒)	๑๒	สนิทไม่	สนิทไปไม่
(๓๔)	๕	บรมกลอนกวี	เอกจินตกวี
(๓๕)	๑๐	คำสุดท้าย 'ที'	ดี
	๑๙	ลอยลิ่วหลุด	ลอยลิ่วรุดหลุด

เจ้าภาพ

ขอขอบพระคุณอย่างสูงต่อท่านผู้มีเกียรติ และญาติมิตรที่เคารพนับถือทุกท่าน ที่ได้กรุณาสละเวลามาเป็นเกียรติในงานพระราชทานเพลิงศพ บุนยรรยงกิจจากร [ยง (อนุบรรยงก์) ยรรยง] ในโอกาสนี้เป็นอย่างยิ่ง

อนึ่ง เจ้าภาพขอขอบพระคุณ คุณบุ่น จงประเสริฐ องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนาที่ได้อนุญาตให้พิมพ์หนังสือเรียนลัดพุทธศาสนา ตามแนวคำสอน ของ พุทธทาสภิกขุ ในการพิมพ์รวมเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพด้วย หากมีสิ่งใดขาดตกบกพร่องขอได้โปรดประทานอภัยในความผิดพลาดจะเป็นพระคุณยิ่ง

ลูกและหลาน

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์สมเจตน์การพิมพ์ 641/4 ใกล้วัดใหม่พิเรนทร์ โพธิ์สามต้น ถนนอิสรภาพ ธนบุรี
นายสวง ไพบูลย์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 12